MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bakos József: Az írásjelek stilisztikája és retorikája

Szepesy Gyula: A *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezet csonka változatai

Bánffy György: Gondolatok az országos Ady vers- és prózamondó verseny után

Jakab István: Igen, az értelmező mellérendelés

A magyar mint idegen nyelv

Szabó József: A szinteződés vizsgálata Nagykónyi nyelvjárásában

Kiss Jenő: Nyugat-dunántúli tájszavak a soproni Magyar Társaság pályamunkáiból (1921—1925)

Takács Lajos: Polgár szavunk 'parasztgazda, paraszt' jelentésének történetéhez

Herczeg Gyula: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról

ACADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

102. ÉVFOLYAM 1978. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

1828—1978
MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Bakos József: Az írásjelek stilisztikája és retorikája 257
Szepesy Gyula: A *lenni* +*-va, -ve* igeneves szerkezet csonka változatai 277
Bánffy György: Gondolatok az országos Ady vers- és prózamondó verseny után 288
Jakab István: Igen, az értelmező mellérendelés 293

Nyelv és iskola

A magyar mint idegen nyelv 299

Nyelvjárásaink

Szabó József: A szinteződés vizsgálata Nagykónyi nyelvjárásában 333
Kiss Jenő: Nyugat-dunántúli tájszavak a soproni Magyar Társaság pályamunkáiból (1921—1925) 347

Szó- és szólásmagyarázatok

Takács Lajos: Polgár szavunk 'parasztgazda, paraszt' jelentésének történetéhez 350

Szemle

Szabó Zoltán szerk.: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (Ismerteti: *Herczeg Gyula*) 362

(1917—1990)

Imre Samu

(1917—1990)

MAGYAR NYELVŐR

102. ÉVFOLYAM * 1978. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Az írásjelek stilisztikája és retorikája

1. A központozás helyesírásával kapcsolatban a megfelelő szakirodalom jól használható szabályokat fogalmazott meg számunkra. Az írásjelek stilisztikájáról azonban már kevesebbet. A legkevesebbet éppen a központozás retorikájáról. Ez annál is inkább sajnálatos, mert az írásjelekkel nemcsak a gondolatok formálásának árnyaltságára utalunk, hanem a hangzásbeli árnyalatokra is. Persze, az élő szóbeli közléseknek, a hangos nyelvi megnyilatkozásoknak vannak olyan elemei, tényezői, amelyekre nézve az írásjelek nem, vagy kevés tudnivalót, utasítást nyújtanak. Ezért sokan és sokszor felvetik annak szükségességét is, hogy új és árnyaltabb írásjelekre lenne szükségünk. A költő elgondolása is figyelemre méltó: „Aki a mondatokba | többszörös értelmet, | többszintű logika-rétegeket | akar bepréselni: | annak legyen új írásjelek tömege | legyen: *hohó-jel*, | *ámulat-jel*, | *dühöngő-jel*, | *könyörgőm-jel*, | *vádollak-jel*, | *szeretlek-jel*" (Tamkó Sirató. Új írásjeleket).

Mi ebben a közleményünkben nemcsak a szemnek szóló írásjelekről kívánnunk szólni, hanem az önálló stílusértéket hordozó és a szóbeli megnyilatkozásokban sajátos szerepet vállaló beszédes írásjelekről, illetőleg a hangos szövegmondásban, a felolvasásban szerepet vállaló és jól hangosítható központozásáról is. A szabad előadásokban, az előre megírt szövegek felolvasásában az írásjeleknek ugyanis nemcsak értelmező és tagoló funkciójuk lehet, hanem a tartalom és a hangzás együttesében a szöveg akusztikus, melodikus oldalának megkomponálásában is fontos szerepet vállalnak. Irányítják a hangvételt, a hangerőt, a hanghordozást, a hangsúlyt, a hangmagasságot, a hanglejtést, a hangzást, a szünetet és a ritmust is. Hogy helyesen, értelmesen, hitelesen, hatásosan és élvezhetően szólaltassuk meg a leírt szöveget, jártasnak kell lennünk az írásjelek hangosításával kapcsolatos ismeretanyagban is. A jó felolvasás megpróbál egyensúlyt teremteni a leírt szöveg és annak hangosított, akusztikus formája között. Egy szövegre másként reagál az olvasó és másként a hallgató. Más és más kifejező értékű lehet egy-egy írásjel, ha a szem értelmezi, és sokszor eltérő értelmezést diktál, ha a fül számára is érzékeltetnünk kell az írásjelek sajátos szerepét. A szóolvasásban, a mondatokat egymástól leszakító mondatolvasásban nincs lehetőség az írásjelek megfelelő hangosítására.

A központozás hangosításában tehát mindig az összefüggő szövegekre kell tekintettel lennünk, és nemcsak az értelmes, a logikailag jól formált megnyilatkozások helyes értelmezésében kell segítségül hívnunk az írásjelek megfelelő utasításait, hanem az érzelemmel erősebben telített nyelvi formálás hangosításában is. Az interpunkciók akusztikai, illetőleg retorikai, deklamálásbeli és melodikus szerepvállalásából adódó szempontokat, követelményeket különösen tekintetbe kell vennünk.

Nyelvtudományi Intézet KÖNYVTÁR

Valóban alapkövetelmény, hogy mindig a szövegalkotás és a teljes közlés szempontjából vizsgálódjunk az írásjelek stilisztikájáról, retorikájáról, azaz a hangosításával kapcsolatos kérdésekről. Akár az előre megírt saját vagy mások szövegében, akár az élő szóval formálódó megnyilatkozásokban kell érzékeltetnünk és hangosítanunk a megfelelő írásjeleket, a legnagyobb nehézség elsősorban abból adódik, hogy nehezen tudunk egyensúlyt teremteni az írásjelek optikai sajátosságai és akusztikai vonatkozásai között. Sőt, az erre való törekvésünkben egyre gyakrabban azt tapasztaljuk, hogy a központozás „előírásai" alig felelnek meg a bennük rejlő stilisztikai sajátosságoknak, illetőleg az élő beszéd muzsikájának, ritmusának. Ha nem ezt tesszük, akkor a felolvasásokban „iskolás" módon uralkodnak el az írásjelek, s nemcsak a hangos megnyilatkozások ritmusában következik be törés. Hogy a felolvasó a pontok, a vesszők, a zárójelek és az idézőjelek tömegéből nehezen hámozza ki a lényeget, ennek oka elsősorban az, hogy a felolvasók nagy része feleslegesen sokat törődik az írásjelekről tanult szabályokkal, s ezeknek tekintetbevételével próbálja megszólaltatni a központozást, s az értelmileg és érzelmileg lényeges mondanivaló „hangosítása" háttérbe szorul. Bár az írók azt vallják, hogy „szemnek írunk, a fül második" (Arany: Vojtina levelei 1.), az írásjelek hangosításában az élőbeszéd muzsikájára is figyelnünk kell. Hogy központozásunk sokszor nem felel meg a magyar beszéd sajátos muzsikájának, ennek oka elsősorban az, hogy az iskolában jól megtanult előírások szerint hangosítjuk a pontokat, a vesszőket, a kérdőjeleket, a felkiáltójeleket stb., s az erre való nagy figyelmünkben az a hiba is jelentkezik, hogy csak az írásjelek szerepe lesz világos. Mivel napjainkban egyre nagyobb szerep jut az írásjeleknek: egyre nagyobb számban szaporodnak el az írásbeli megnyilatkozásokban. Ma már szinte az írásjelek inflációjáról beszélhetünk. Mind ez a tény, méginkább pedig az írásjelek hangosításában a szabályokhoz, az előírásokhoz való merev ragaszkodás eltorzítja az írásjelek kifejező hangosítását is.

A tanári élőszóbeli megnyilatkoztásokat tekintve pl. gyakran adódik az a feladat, hogy a tanár verseket mutat be. Nem a művészi (az ars recitandi), és a szavalástechnikai előírásoknak is eleget tevő versmondásra gondolunk itt elsősorban, hanem a példatárul szolgáló versbeli megnyilatkozások élőszóbeli közvetítésére, felolvasására (vö. Bakos J.: A tanári beszéd hangalakja, Nyr. 91: 161—71 és A tanári beszéd retorikája, Nyr. 94: 456—63).

2. Az írásjelek stilisztikájával kapcsolatos mondanivalónkat egy kissé szokatlan, de nagyon használható szempontok szerint állítjuk előtérbe. Érdemes pl. azt is megmutatnunk, hogyan válnak az írásjelek képalkotó elemekké, s hogyan szolgálnak költői motívumok és motívumláncolatok alapjává. Egy-egy írásjel formájára és funkciójára épített szóképekkel is sajátos stílushatást érhetnek el költőink. Az írásjelek stilisztikájáról elsősorban ilyen összefüggésekben szólunk.

Áttételesen az írásjelekben olyan önálló kifejező stílusértékek is benne rejlenek, amelyek révén a stilisztikai funkció felerősödik. A beszédet, az élőszóbeli megnyilatkozásokat is eligazító írásjelek árnyaltabb hangosításában is tekintetbe kell vennünk a stilisztikai vonatkozásokat.

Ha egy versrészletben pl. sok van az írásjelekből: nagyon nehéz a megszólaltatásuk. A szem mintha jól látná a szövegben eluralkodó írásjelek sajátos stilisztikai szerepét, s optikai síkban s a belső hallás szempontjából el is fogad-

juk a sok írásjel jogosságát. A hangosításban, az akusztikai síkban azonban már szinte megoldhatatlan feladatokat hárít a verset recitálóra a sok írásjel. Csak egy példát ennek érzékeltetésére. Figyeljük meg Szabó Lőrinc költeményének alábbi részletét: szinte szimbolikus jelzésként funkcionálnak az írásjelek:

„Még ! Nem bírom. De ! Jöjjön bármi: jobb lesz; akármi: jobb !"

Ha e versrészletet felolvasók nagyon vigyáznak az interpunkcióra, illetőleg arra, hogy az előírásoknak megfelelően szólaltassák meg, nem figyelmeznek a lényegre: nem a versben megfogalmazott gondolatokat, érzelmeket szólaltatják meg elsősorban. Az írásjelekhez való túlzott ragaszkodásban fegyelmezett lesz ugyan a dikció, de nem kerül előtérbe a versrészlet l é n y e g e s mondanivalója. Ugyanakkor szétzilálódik a vers egységes ritmusképlete is.

Ha a felolvasóban ez a felismerés megfogalmazódik, akkor az írásjelek hangosításában egyre bizalmatlanabb lesz az írásjelekkel szemben, s ezt nehezen tudja feloldani. Pedig fel kell oldanunk ! A felolvasónak az írásjelek hangosításában a nyelvi megformálás, a központozás, a gondolat és a kifejezési szándék e g y ü t t e s f e g y e l m é r e kell összpontosítania, tehát arra, hogy melyek azok az írásjelek, amelyeknek a g o n d o l a t o k t a g o l á s á b a n van elsődleges szerepük, és melyek azok, amelyeknek az érzelem festésében és a hangos megnyilvánulás z e n e i f o r m á l á s á b a n , a k u s z t i k u m á b a n jut elhatároló szerep. Az írásjelek hangosítását befolyásolják általában a felolvasást jellemző akusztikus stílusjegyek is: a felolvasásban pl. a szűkebb hangterjedelmű formák jutnak nagyobb szerephez, s ugyanakkor megemelkedik a hangfekvés. Az élénk, magas fekvésű olvasást sokan tudatosan „elszürkítik" s ezzel el is közömbösítik. Eluralkodik az egyhangú felolvasási modor, amit legfeljebb a mondatok elejének nagyobb hangerővel való intonálása tesz — helytelenül — változatosabbá. De ezzel a szöveget is széttördelik. Az érthető, a kifejező, jól értelmező és a fülnek is kellemesen hangzó felolvasás eléréséhez abban is irányt mutatnak a megfelelő írásjelek, hogy mikor lehet és mikor kell az írásban jelentkező interpunkció szerepét a szóbeliség követelményének megfelelően átértékelnünk, a felolvasás akusztikumához igazítanunk. Ezt az átértékelést és igazítást a felolvasó értelmező szándéka irányítja. Az írásjelek helytelen hangosítása is forrása és oka lehet az értelmetlenségnek (vö. Péchy Blanka: Beszélni nehéz ! 16).

A jó felolvasó és előadó arra is törekszik, hogy az írásjeleket h a n g o s é l m é n n y é varázsolja. De a szövegben, a szöveg kialakításában, s bizonyos szemiotikai egységeiben a belső szerveződést jelölő, szabályozó központozás önálló információs értékét könnyebben felismeri a felolvasó, a szöveget deklamáló és értelmező előadó. A hiba ott és akkor jelentkezik, amikor a felolvasó egyes szavakat recitál egymás mellé mechanikusan és gépiesen, és nincs tekintettel a szövegnek sem gondolati egységeire, sem zeneileg hangzósabb részeire. Az interpunkció helyzeti energiáját jelölő előírásokat tehát a szóbeli közlésben sokszor át kell értékelnünk. (Vö. Wacha: Szónokok, előadók kézikönyve 152: A szöveg hangos megjelenítése). Bizonyos beszédhelyzetekben és szövegösszefüggésekben nem érvényes pl. az az előírás, hogy a vessző előtt felvisszük a „hangot", és megállunk, s az *és* kötőszó külön lebeg a vessző után. A pontnál sem eresztjük le mindig abszolút értékben az intonációs dallamvonalat. Van olyan eset is, hogy a szöveg értelmileg helyes és zeneileg kellemes hangzásának érzékeltetésében azoknak a hatásmechanizmusoknak az eredőit is érvényesítenünk kell, amelynek révén a szöveg hangos élményként a maga önálló életét

kezdi élni, és a passzív olvasó aktív olvasóvá formálódik. Ebben az aktivitásában az írásjelek hangosítása már nemcsak a szövegértelmezés szempontjaira van tekintettel, hanem a hallgatókra tett hatásösszetevőkre is.

3. A régi magyar stilisztikai és retorikai szakirodalomban már néhány értékes ismeretet, értelmezést olvashatunk az interpunkció sajátos szerepéről. Az 1800-as években megjelent iskolai oratoriák és irálytanok pl. külön szólnak az írásjelek szemantikai, stilisztikai és poétikai értékéről. Az interpunkció sajátos retorikai funkciójáról is írnak. Sárváry Béla külön is felhívja a figyelmet arra, hogy „a beszéd vagy olvasás dallamát, tehát a hangmozzanatokat az írásjelek határozzák meg" (Gyakorlati irályisme. Pest, 1857.). Még azt a gondolatot is felvetik, hogy akkor, amikor az írás nyomán akarunk valamit helyesen előadni, felolvasni, igen célszerű lenne, ha az eligazító, a figyelmeztető írásjelek „spanyol modorban" a mondatok, illetőleg a szövegösszefüggések elején lennének, hogy „általuk a mondat irányát előre látva", az írásjelek hangosítását a mondanivalónak és az „érzelmi tónusnak" megfelelően végezhessük el (vö. Laky Demeter: Ékesszólástan. Pest, 1864. 152).

Ugyancsak hasonló gondolatokat vet fel az írásjelek stilisztikájával és retorikájával kapcsolatban Gáti István Elmélkedés a magyar dialektusról című írásában (1817.). Az élő beszéd olyan elemeiről is szót ejt, amelyekre vonatkozólag éppen a hangosítás szempontjából az írásjelek nem adnak megfelelő utasítást. Szerinte is kevés az a néhány írásjel, amely rendelkezésünkre áll „a beszédet mozgató lelkiállapotok, indulatok pontos érzékeltetésére". Nem véletlen, hogy ő is az értelmi és az érzelmi árnyalatok jelzésére külön jeleket ajánl, s ezek a jelek a szövegrészek, illetőleg a mondatok előtt álljanak. Így a felolvasó, a deklamáló utasítást kap arra, „minémű indulattal (víg, szomorú, haragos, szelid, gúnyoló, szánakozó, fenyegető, biztató stb.) beszéljen". Azt ajánlja pl., hogy a kinyílt virágot formázó jel az „örvendező szívnek, a vidám beszédnek" legyen jele. A megfordított jel az ellenkezőre utaljon, tehát a szomorúságra, „minémű" a hervadó virág. A Tudományos Gyűjtemény hasábjain is megjelent olyan értekezés, amelyben a szerző óhajként fogalmazza meg, hogy „valami jegyeket kellene megállapítani, hol kell emelni, lejjebb szállítani a beszéd hangját, s mit kell tűzzel, mérgesen, keményen, nyájasan mondani" (1831. 2: 42).

A megfelelő szakirodalom egészen napjainkig általában keveset foglalkozott az érzelmeket és hangulati árnyaltságokat érzékeltető írásjelek megszólaltatásának kérdéseivel. Hiányosak ismereteink a poétizáló írásjelekre vonatkozólag is. Ennek a hiányosságnak megszüntetése érdekében idézünk ebben a közleményünkben több olyan versrészletet, amelyben a költők oly jellemzően vallanak az írásjelek sajátos stilisztikai és poétikai funkciójáról. Az írásjelek stilisztikájával és retorikájával kapcsolatban sokkal több értékes és használható ismeretet nyújtanak azok a versrészletek, amelyekben a központozás használati értékéről és stílushatásáról vallanak a költők, illetőleg amelyekből sajátos hasonlatokat, megszemélyesítéseket bontanak ki. Az egyes írásjelek hangosításával kapcsolatos ismeretanyagunkban is utalunk egy-egy költői vallomásra, s elsősorban azokra, amelyek az írásjelezés eddig fel nem tárt összefüggéseire hívják fel a szaktudományos vizsgálódás figyelmét.

4. Az írásjelek hangosításával kapcsolatban először szóljunk a leggyakrabban szerephez juttatott írásjelről, a pontról. Stilisztikáját és retorikáját

tekintve újra kell értékelnünk azokat az előírásokat, amelyek a pontnak grammatikai, helyesírási funkciójáról adnak eligazításokat. Mielőtt a pontnak az írásos és szóbeli tagolatlan áradást lassító szerepéről szólnánk, beszéljünk először a pontnak költőink versbeli megnyilatkozásaiból kiolvasható sajátos stilisztikai szerepéről. Ebben a költői tételben is több van, mint gondolnánk: „Két pont között | egy életet él le egy mondat. | Két pont között egy mondatot él le egy ember" (Lászlóffy Aladár: Két pont között). A pont mondatzáró funkciója ad alapot néhány igen érzékletes költői képnek: „A toronyóra pontot kondít | a dologtevő, elnyűtt napra" (Pákolitz: Kisváros). — „Asszonyomnak nyakán a konty tán | Olyan, mint szusszanó arany pont egy boldog vers után" (Radnóti Miklós: Este a kertben). Sokan valóban azt hiszik, hogy „a pont határozott, egyszerű és végleges. Személytelen és indulattalan, mint a tények.., a figyelmet önmagáról a mondatra, a mondandóra hárítja: ne bennem, hanem az előttem levőben keressetek értelmet.., mondhatná a pont, ha nem volna egyetlen dimenzió néma foglya" (Varjas Endre: írásjelek. Élet és Irodalom 1975. I. 25.). Ez a megnyilatkozás mintha mást állítana: „A pontot úgy tette a mondat után, hogy öklével rávert az asztalra" (Dénes Zsófia: Zrínyi Ilona 71). Valóban a pont sokszor ezt az indulatot is érzékelteti, s ennek megfelelően kell hangosítanunk is. De az is igaz, hogy nélküle nincs értelmes nyelvi formálás. Erre is utal ez a versrészlet: „... de több értelmű ez a furcsa mondat, | amelyet pontok s vesszők nem tagolnak | és ellentétes minden értelem" (Kálnoky László: Jegyzetek a pokolban).

Most a pont r e t o r i k a i s z e r e p é r ő l szólunk. Szalay Imre már 1831-ben megjelent munkájában (Magyar Nyelvtudományi rövid oktatás, IV. kiad.) olvashatunk a pont hangosításáról, azaz arról, hogy a felolvasó „mint vezérelje hangját az olvasásban: a pihenésre nézve (-szünet) legkevesebb időt kíván a vessző, valamivel többet a pontosvessző, még többet a kettőspont, legtöbbet a végpont". A *végpont* műszót gyakran használják a nyelvtudomány művelői is. A „tökéletesen befejezett mondat" (Ihász Gábor: Magyar nyelvtan. Eger, 1852) utáni írásjelről van szó. Ebből az is következik, hogy éppen a pont megszólaltatásával kapcsolatban azt is jól tudták a kutatók és a gyakorlati szakemberek, hogy a közlés megfelelő tagozódását, illetőleg leírását érzékeltető pont helyzeti értéke igen változatos lehet. Ma is találkozunk olyan véleménnyel, hogy „csak különböző méretű pontok bevezetésével lehetne írásban is érzékeltetni a közlés tagozódását" (Magdics—Fónagy: A magyar beszéd dallama 142). Mire vonatkozik ez a megállapítás? Arra, hogy a pont helyzeti értéke más az egyes mondatok lezárásában, más a szövegösszefüggés, a teljessé alakított gondolatsorok lekerekítésében. A szóbeli megnyilatkozásban arra is figyelmeztet a pont, hol záródnak le az egymáshoz jól társított szövegrészek, hol válik teljessé, kerek egésszé a mondanivaló, hol és mikor hagyjuk nyitva a mondatot, a mondatsort (vö. Deme: Nyr. 89: 198).

Nem a teljes igazságot fogalmazzuk meg, ha csak azt állítjuk, hogy a pont a nyugodt, a közömbös közlés jelzésére szolgáló írásjel. Van é r z e l e m k i f e j e z ő funkciója is. A pontok elszaporodása pl, a szövegben, a szaggatott, az érzelmileg telítettebb élőszóbeli közlés jelzésére való. Ilyenkor a hanglejtés formálódása és a szünetek tartása különbözik az ún. nyelvtani pont diktálta helyzeti értékektől. Nadányi Zoltán Betűk című versében olvashatjuk a következő sorokat: „És a betűk közt valamennyi jel | mind él. Ez fékezi a sietőket, | az hajtja. A pont megállítja őket." Ez a tétel sem érvényes minden esetben. A szorosabban összetartozó, értelmileg és logikailag egységes egészet alkotó

szövegrészletben a mondatzáró pontoknak ez a helyzeti funkciója nem érvényesül. (Vö. Gáti: A versmondás. Bp. 1969. 2. kiad. 121.) Illyés Gyula verseinek tolmácsolásában, bemutatásában pl. éppen azért a legbeszédesebb írásjel a pont, mert más a helyzeti értéke a pontnak a verset építő s a gondolatformálás folyamatosságát érzékeltető mondatok végén; más az egyes versszakok lezárásakor, és egészen más a verset bezáró utolsó mondat végén. Valóban sok teljes közlést közvetítő szövegrészlet végén úgy teszünk záró pontot, mint „jó szövetség lapjára pecsétet" (Devecseri: Írnék). Horváth István, a költő ugyancsak értékes megállapítást fejez ki ebben a versrészletben: „Pont, de nem zár le mondatot" (Vonulnak). Ugyanakkor bizonyos esetekben úgy kell hangosítanunk a pontot, a pontokat, hogy abból az is kitessék, nagyon egyértelmű a gondolat, a gondolatsor lezárása. Erre is utal ez a versrészlet: „Mert ha volt igazad kimondod, jelöld is végén a pontot" (Fehér Ferenc: Egyetlen szó). Horváth Imre Írásjelek című költeményének e részlete értékes információt tartalmaz: „Kulcs nélkül is kinyitható, | mégis *kemény zár* a pont. | Meg is torpan az olvasó, valahányszor nekiront." Valóban, az olvasónak többször is értelmeznie kell a felolvasandó szöveget, de nemcsak a gondolatok logikai menetére kell figyelnie, hanem az írásjelek helyzeti értékének, sajátos funkciójának jellegzetességeire is. Ugyanezt a feladatot kell elvégeznünk, amikor írásban fogalmazunk. Nem mindegy, hol és milyen szerepet bízunk a pontra. Erre is utal ugyancsak Horváth Imre ebben a versrészletében: „Kisebb a pont | nem is lehet | mégis nagy gond: hová tegyed?" (Gond).

Hogy a pontnak milyen változatos lehet a nyelvtani, a stilisztikai és a retorikai szerepe, sajátos poétikai megfogalmazásban szól róla a költő Takáts Gyula: „A pontot letenni, mindig a helyére, | és mindig kezdeni és úgy és vége, | hogy a szavak ne aludjanak, | de mint a vadludak, | járva a végtelen utat, szólító és tiszta-testként | köszöntsenek reánk" (Hogy a szavak). Hogy a „félmondatok", a le nem zárt mondatok végén milyen funkciót vállal a pont, érzékletesen szól róla Bella István e jelzős szerkezete: *sunyi pont* (Bella: Ami elmarad). Beszélhetünk „tűnődő" pontokról is. Hogy milyen helyzetekben jut nyelvtani és retorikai szerephez, arról ez a versrészlet tanúskodik: „Ez a futó toll ki se hullna | kezemből, csak megállna s tűnődve tenne pontot a be sem fejezett | Mondatközépen" (Karinthy Frigyes: Számadás a tálentumról).

Általában azt szoktuk mondani, ha valaminek a végére pontot teszünk, akkor azt lezártuk, befejeztük, eldöntöttük. Erre a szerepre vonatkozik ez a szólásszerű nyelvi forma is: *Elhatároztam és punktum.* Ezt a *punktumot* a hangosításban is érzékeltetnünk kell. Ugyanakkor nem tartjuk helyesnek, hogy éppen napjainkban a mondatokon belüli hangosításban pontot érzékeltetnek egyesek, holott a vessző helyzeti energiáját és értékét kellene szerephez juttatni. Gergely Ágnes alábbi szövegrészletében eltérő módon hangosítjuk az írásjeleket akkor, ha az egyszerű főmondatsorból összetett mondatbeli tagmondatok lesznek. A költő eredeti szövegének ilyen a központozása: „A pont kevés. Ne bibelődj vele. | Egy pont csupán a tényközlés jele." (Gergely Ágnes: XVII. Enceládó Szulfátó udvari bolondjának naplójából.) Hogy a pontnak valóban van ilyen funkciója, jól érzékelteti a versrészlet mondatsora, illetőleg a benne szerepet vállaló pontok megszaporodása. Megváltozik a hangosításban mind a közlés jellege, mind a mondatsor dallama, hanglejtésmenete, ha a pont helyén vesszőt alkalmazunk, akkor azt a vesszőt kell a hangosításban érzékeltetnünk. Ez a vessző valóban álljt, rövid szünetet parancsol a felolvasónak, de nem szakítja meg a gondolatsor szerves menetét: azaz fürgébb jellegű, mint

a relatív befejezettséget is érzékeltető pont. Gyakran a mondatvégi pont egyáltalában nem zár le semmit. Erre is utal ez a versrészlet: „Hiába írom le a pontot — elrepül | a lezárt mondat mint kapu kipattan" (Vészi Endre: Minden más). A hangosításban erre is figyelmeznünk kell.

A mondatok valóbani befejezettségére figyelmeztető pont hangosításában két funkciót is érzékeltetnünk kell: a szünetet s a megfelelő hanglejtési formát. (Vö. Bakos: A csend retorikája. Hevesi Szemle, 1977.58—61.) Általános szabályként azt tanultuk, hogy a pont után meg kell állnunk: csend és szünet következik. A Szentivánéji álom műkedvelő iparosának deklamálását negatív előjellel minősíti ez a jellemző állítás: „Nem ponton áll meg a jámbor sehol" (Arany János ford.: A Szentivánéji álom, Prolog V. felv. 1. Összes Művei 6: 91—2). A hangmagasság változását is érzékeltetnünk kell a különböző pontértékek hangosításában. Az iskolai tankönyvek nagy általánosságban fogalmazzák meg a követelményt: a pontnál leeresztjük a hangot. Sárváry Béla így részletezi a pont hangosításáról szóló tételt: „A pont mint értelmet végző jel határozott hangmélyedést kíván, s mintegy azt is mutatja, hogy e jelnél az olvasónak meg kell állapodnia, s mind az olvasó, mind a hallgató kedvéért a szünet pontosan megtartandó" (Gyakorlati irályisme. Pest, 1857.). De azt is tudnunk kell, hogy az alászálló vagy éppen a zuhanó lépésformát sem kizárólagosan követelhetjük meg a különböző helyzeti értékű pontok hangosításában. A szöveg mondanivalójából kitűnik, melyek azok a k e m é n y é s h a t á r o z o t t p o n t o k, amelyeknek a hangosításában valóban zuhan a hanglejtés, és nagyobb a csend. Ilyen ponti funkcióról ír a költő alábbi versrészletében: „Mondataim közt, mint lehulló | állkapocs, koppan most a pont" (Komlós Aladár: Epilógus). Gyakran találkozik a felolvasó olyan szövegrészletekkel, amelyekben a mondatvégi pontok nem zárják le határozottan a mondatot, illetőleg a mondandót: a szünetek beiktatását sem tartja helyesnek a felolvasó. A dallam sem esik le: nyitottabb lesz, s egy kissé meg is emelkedik.

Itt álljunk meg egy pillanatra. Súlyos hibának kell ítélnünk azt a deklamálást, felolvasást, amelyben az egymástól elszakított minden mondat végén szünetet tart a felolvasó, s nagy zuhanással ejti le a hangot. A másik gyakori hiba: a mondatvégek dallamvonalának informatív érték nélküli éneklő felcsapása, „fölpöndörítése" (vö. Boros: MNy. 68. 461, és Nyr. 75: 220; Nyr. 95: 234—6). Ez a hangzásbeli modorosság széttördeli a szöveg egységes dallamvonalát is. Sajnos, ez a beszédbeli modorosság egyre terjed: sérti, illetőleg rombolja a fülnek is kellemes hangzást (vö. még: Illyés Gyula: Kortárs, 1977. 10. sz.). Ludas terjedésében a túl érzelmesített, a túlságosan lelkendező hibás dallam, beszédmodor is.

Elég gyakran hallunk olyan hibát is a pont hangosításában, hogy a túl mélyre eső hang miatt a felolvasó nem is tudja hangosítani, illetőleg megfelelő hanglejtéssel érzékeltetni. Különösen hibás ez a hangsüllyesztés, az értelemzáró pontok megszólaltatásában.

5. A v e s s z ő helyesírásáról igencsak változatos előírásokat, szabályokat és ismereteket tanulmányozhatunk. Stilisztikájáról annál kevesebbet. Pedig a vessző olykor sajátos stilisztikai és poetikai funkciójával valóban „belekotyog" a szövegbe (Márai). Mintha feleslegesen is sok volna belőle. Ezért olvashattuk róla, hogy „az írásjelek plebejusa. Ereje és jelentősége azonban látszólag rejlik csupán nagy tömegében. Kár ajakbiggyesztve lekicsinyelni..., csaknem minden helyzetben pótolhatja a többi írásjelet, ami képességé-

nek szinte végtelen hajlékonyságára vall:... rendbe szedi a mondatot, kijelöli a tagmondatok és mondatrészek határát; elválaszt és összeköt; kiemel és értelmez" (Varjas: Írásjelek). Csak meg kell tanulnunk, hová és mennyi kell belőle. Aki jól megtanulta ezt: kellő biztonságérzettel fogalmaz. A hangosításáról még kevesebbet és ilyenféléket olvashatunk: a felolvasó a vessző jelzésére v i g y e f e l a h a n g o t , tartson szünetet és érzékeltesse, hogy a „gondolat még nincs egészen befejezve" (Nagy Márton: Szavaló. Pest, 1845.). Bizonyos helyzetekben mintha igaza lenne ennek az előírásnak. Ugyanakkor azonban, ha szolgaian teszünk eleget az utasításnak, akkor fülsértő módon formálódik a mondat, a szóbeli megnyilatkozás dallamíve. (Vö. Gáti i.m. 45. Éder: Nyr. 93: 160). Különösen gyakran halljuk azt a megoldást, hogy egyesek a felolvasásban a kötőszó előtti vessző „utasítására" megszakítják a közlés dallamívét. Az élő beszédben mindez ritkábban történik: kötött szövegek felolvasásában annál gyakrabban. Horváth Imre költői eszközökkel megfogalmazott intésében ráérzett a vessző hangosításának helyes módjára: „A vessző is álljt parancsol, | de csak rövid szünetet. | Nem szakít el a szavaktól, | ennél fürgébb, ügyesebb" (Horváth Imre: Írásjelek). A vesszők hangosításával együtt járó emelkedő dallamvonal is arra utal, hogy nem fejeződik be a gondolatsor, s felhívó jelleggel nyitva hagyjuk a közlést. A kötőszók előtti vesszők hangosításában nagy a bizonytalanság, gyakori az a megoldás, hogy a szünet, a csend a kötőszó mögé kerül (vö. Balassa: Nyr. 39.: 265—6). Vannak, akik azt kívánják, hogy a kötőszók előtti vesszőnél tartsuk középmagasan nyitva, illetőleg lebegtessük a dallamot. Pedagógusaink a megmondhatói, mennyire problematikus a *hogy* kötőszó előtti vessző hangosítása is. Gyakran találkozunk a tanulók feleleteiben és a tanárok magyarázataiban azzal a megoldással is, hogy a kötőszó előtti hangosításában leeresztik a hangot, lejjebb száll a hangmenet. A rádióban is gyakran halljuk ezt a hibát. Miért tesszük rostára ezt a hangosítási modorosságot? Figyeljük meg ezt a mondatot: *Azt láttuk, hogy ő is megjött.* Egy főmondat ból és egy mellékmondatból tevődik össze a közlés. A főmondat csak formailag önálló, tartalmilag már nem. Ezért a hangmenet, a hanglejtés csak a gondolati egység végén jelezheti leereszkedésével a gondolat, a mondanivaló lezártságát. A helyes ejtésben a dallam az alaphangnál magasabban lebeg, a *hogy* hangosítása után kissé mélyebbre esik, de csak azért s annyira, hogy jobban érzékelhessük a hang magasságának, dallamívének emelkedését a mellékmondat valóban tartalmas részének deklamálásában. Lehetséges azonban más deklamálási mód is. Bizonyos esetekben a mondanivalót tekintve a kötőszónak (elég gyakran pl. a *de* ellentétes kötőszónak) külön is önálló információs értéke van. Ebben az esetben hangsúlyt kaphat, és elő- és utószünettel jelzett csend is körülfoghatja. (Vö. még Péchy i.m. 162—73).

6. A p o n t o s v e s s z ő é s a k e t t ő s p o n t stilisztikájáról sok figyelemre méltó és ellentmondásos megjegyzést olvashatunk. Van olyan vélemény pl., hogy a pontosvessző kihalófélben van újabb irodalmunkban, s költőink legföljebb „archaizálva" használják (Zolnai: Nyelv és stílus 92). Van, aki azt tartja róla, hogy az irodalmi alkotásokban finom gondolati árnyalatok kifejezésére alkalmas (Inczefi: A pontosvessző használatáról, Nyr. 97: 272—8). Nemes György Pontosvessző című tanulmánygyűjteményében (Bp. 1973.) is tanulságos sorok olvashatók a pontosvessző stilisztikai értékéről. Márai úgy érzi, hogy a pontosvessző funkciójában nagy teret kap a célszerűtlen pontoskodás és fontoskodás (Ég és föld). Ladányi Mihály talán erre is utal ebben a

gunyoros hangulatú versrészletében: „S én unva a kocsma mocskát, | templomban írtam a dalocskát. | Derűs volt mind s istennek tetszőn | *Ki volt rakva a pontosvesszőm*" (Jelenések). W. S. Maugham (Téli utazás: Az ihlet) ironizálva festi meg annak az írónak képét, aki a pontosvessző útján kíván elsősorban hatni, s „felfedezte a pontosvessző komikus lehetőségeit, s a humor utolsó szikráját is ki tudja csiholni a pontosvesszőből". A pontosvessző sajátos stílusértékére vonatkozólag is fontos adatnak kell tekintenünk ezt a megjegyzést is: „A pontosvessző merész és olykor szeszélyes, nehezen kiismerhető. De bonyolultságra hajló karakterét kiegyensúlyozza rendteremtő tehetsége... Rokonszenves írásjel" (Varjas Endre: Írásjelek).

A kettőspont stílusértékéről, sajátos önálló kifejező funkciójáról árulkodik Képes Géza versének formai megoldása, amelyben a kettőspont valóban fontos szerepet vállal:

„Itt
én
csúf
lény
:
hús
vér
csont
ín
agy (Elemek)

Ady Endrének is kedves írásjele volt „az intellektuális irányba ható, értelmileg élesen tagoló , megálljt parancsoló, szigorú kettőspont" (Király: Ady 2: 83; vö. még Kovács S. Iván: Fábry Zoltán kettőspontjai. Tiszatáj, 1970. 853). Hogy a kettőspont milyen sok és nagyon árnyalt stilisztikai s poétikai funkciót képes teljesíteni, szép példáját érzékelhetjük Tóth Árpád verseiben. Nagyon kedvelte ezt az írásjelet. (Kardos László: Tóth Árpád. Bp., 1965. 124).

A pontosvessző és a kettőspont hangosításával kapcsolatban kísérletet is végeztünk. Egy megadott szövegben elhelyezett pontosvesszőket és kettőspontokat kellett „áttenni" élő szóbeli közlésre, s meg kellett okolni, milyen funkciót bízhatunk a hangosításban e két írásjelre. Az eredménnyel nem lehetünk elégedettek, bár ilyenféle észrevételt is olvashattunk a kísérleti alanyok megnyilatkozásaiban: „A pontosvesszőt hangfelemeléssel és szünettel érzékeltetjük; a kettőspont esetében nyitva hagyjuk a közlést, és megfelelő hangsúllyal fejezzük ki, hogy a kettőspont utáni közlés mintegy megtölti a kettőspont előtti mondatoknak előkészítő tartalmát" (21 éves II. évf. magyar szakos hallgató). Nagy áttételekkel és ösztönszerű rálátással azt is kiolvashatjuk a megoldásból, hogy a kísérletben résztvevő főiskolai hallgató azt is észrevette, hogy mindkét írásjel finom gondolati árnyalatok érzékeltetésére is figyelmezteti a felolvasót, s a szabatosabb logikai elkülönítés érdekében a két írásjel hangosításában arra is tekintettel kell lennünk, hogy mi a helyzeti értékbeli különbség a pont és a pontosvessző, a vessző és a pontosvessző, illetőleg a pont és a kettőspont között. Horváth Imre már többször idézett versének e részlete is erre utal: „Gondos jel a pontosvessző | pont és vessző közt a híd. | Ne gondold, hogy meghökkentő, | még ha mond is valamit" (Horváth Imre: Írásjelek).

Kísérletképpen elvégeztettük a következő feladatot is: Illyés alábbi versrészletét olvastattuk fel: „Nézd velem a mély: végtelen eget! | Milyen

hatalmas | vagy te — te! Azzal: elképzelheted! | Mert mit mond a mély s a magas, mi ott kitárul? | Ezt, bíztatásul: benned épp annyi a tér: a titok" (Arc és tükör). Ebben önálló információs értékűek az érzelmi hangsúlyt is feltételező kettőspontok. A felolvasást magnóra vettük. Ugyanezt a szöveget azzal a kéréssel adtuk át a felolvasónak, hogy tanulja meg, és egy hét múlva szabadon adja elő. A két magnófelvételt összehasonlítottuk, s megállapíthattuk, hogy kísérleti alanyunk a felolvasásban a megfelelő intonáló eszközöket, a hangsúlyokat, a hangmagassági változatokat, a szüneteket, az írásjelek hangosítási formáit kétféleképpen szólaltatta meg. A szabad előadásban érzékeltette, hogy a szöveget magáévá tette, hozzáadta egyéniségének megfelelően egyéni értelmezéseit is. Ebből következően a szöveg hangzása, akusztikuma az élő beszéd stílusjegyeit jobban, árnyaltabban példázta. Az írás grafikai szintjén gyakran jelentkező kettőspontokat a felolvasásban azonos módon hangosította, s nem volt tekintettel a szöveg mondanivalójára, érzelmi hangulati árnyaltságára: szigorúan a kettőspontnak csak tagoló, megálljt parancsoló utasításait követte.

Már az 1850-es évektől kezdve értékes megjegyzéseket találhatunk a pontosvessző és a kettőspont stilisztikájáról és retorikájáról is. A legjellemzőbbeket idézzük csak: „A pontosvonal megállapodásra int, s meggyőződésre törekszik a hallgatót bírni" (Sárváry: Gyakorlati irályisme, Pest ,1857.). Szvorényi József egri nyelvtudós intelme ma is figyelemreméltó: „A pontosvesszőnél megérezhetőbb nyugtot tartunk és hangunknak oly hajlítását használjuk, mely még több oda tartozó gondolatok következését tudatja" (Ékesszólástan, 1850). Ma elsősorban azt kell tudatosítanunk, hogy a pontosvessző nagyobb szünetet jelöl, hogy az utána következő s más oldalról megvilágított gondolatra, információra ezzel is felhívjuk a figyelmet. A sok mondanivalójú kettőspont elsősorban t a g o l ó eszköz, mégpedig a mondaton belüli tagolásé (vö. Deme: Nyr. 89: 194). De hangosításában mégsem a hanglejtési egység lezárásával kell érzékeltetnünk funkcióját, hanem szünettel, retorikai csenddel, illetőleg a szűkítettebb hangterjedelmű lebegő dallammenettel. A régi iskolai nyelvtankönyvekben is találunk hasonló megjegyzést: „A kettőspont nagyobb szünetet jelöl a pontosvesszőnél, felolvasáskor mellette a hangot nem bocsátjuk le, hanem emelkedetten lebegtetjük annak éreztetésére, hogy utána következnek a gondolat fontosabb részei (Maklári Pap Miklós: Rendszeres magyar nyelvtan. Sárospatak, 1900.). A kettőspont f i g y e l m e z t e t ő helyzeti értékét is érzékeltetjük azzal, hogy a hang megemelt lebegtetésével a lényeges, a fontos, a kiemelt gondolatok következésére hívjuk fel a figyelmet. Sárváry tömören erre is utal Gyakorlati irályisme című munkájában (Pest, 1857.). „A kettőspont, minden esetben értelemfüggesztő jel lévén: a hangot mindig fölemeltetni kívánja." A m a g y a r á z ó j e l l e g ű d i k c i ó r a is a kettőspont figyelmeztet. Költői eszközökkel mindezt így fogalmazta meg Horváth Imre és Gergely Ágnes: „A kettőspont után jön, mi | megindokol, magyaráz. | Szétszakítva összekötni | ő szokta, mit találsz" (Horváth Imre: Írásjelek). — „Tudjuk, van itten szív és indulat! | Tudjuk, a szerző éppen min mulat! | Tégy kettőspontot: csihadjon a láz, | az ember higgadt fővel magyaráz" (Gergely Ágnes: XVII. Enceládó Szulfátó udvari bolondjának naplójából).

7. Az árnyaltan, finoman írásjelezők (pl. Tót hÁrpád) gyakran juttatják önálló információs értékű szerephez a sokat sejtető a lankadt félbehagyást, a merengő elhallgatást érzékeltető három pontot (...) is, Ez az írásjel a szöveg

értelmezésétől függően általában akkor jelentkezik, ha alkalmazója tétovázását, bizonytalanságát, gondolatsorának lezáratlanságát vagy szeszélyességét kívánja érzékeltetni vele. A költő erre is utal ebben a versrészletben: „Szeszélyesen kitett pont-sorod is mi mást vall? | Akár lépted nyoma, bennem volnulnak hosszan" (Jobbágy Károly: Csupa nagybetűvel). József Attila is sajátos stilisztikai szerepet bízott gyakran a hárompontos írásjelezésre, s nem csak a gondolatsor lezáratlanságát érzékeltette vele, hanem inkább arra használta fel, hogy jelezze: a versolvasótól is szellemi munkát kíván, amellyel szerzői társul szegődik a költőhöz, s a nyitva hagyott képzettársítási folyamatot ő fejezi be. A gondolattársítás hosszú folyamatának elindítására is figyelmeztet ez az írásjel. Vajas Endre másféle szerepéről is tud: „Csaknem mindig az önhittségre, tudatlanságunk lelepleződésétől való félelmünkre apellál, amikor pedig érvekre volna szükség." Sokszor feleslegesen jelentkezik, főleg akkor, amikor a tudatos elhallgatások jelezője. Az egyértelmű nyelvi formálást is inkább gyengíti, alig lehet értelmezni, ezért nehéz a hangosítása is. A három pont nemcsak a nyelvi formát, hanem a gondolkodási folyamatot is megszakítja, s ezt egyszerre kell érzékeltetnünk a megszólaltatásában. Sokan f é l b e s z a k í t ó jelnek tekintik: a gondolatsor, az információ félbeszakítására is utalhatunk vele. Ezt is érzékeltetnünk kell a hangos megnyilatkozásokban. Mind a megfelelő hangnem, mind a „beszédes" csend kell, hogy sugallja: tudatosan egy tartalmas gondolat helyett vállal a szövegben szerepet ez az írásjel. Vagy azért jelentkezik a szövegben, hogy bizonyos s e j t e t ő s z á n d é k o t is takarjon. Gergely Ágnes e versmondata is erre utal: „Három-négy pont... a szöveg vacog itt, ott... | Sejlik, a mester ismeri a titkot..." (Gergely Ágnes i.m.). A felolvasó gyakran kerül abba a helyzetbe is, hogy a beszédhelyzetnek, a közlő szándéknak megfelelően ennek az írásjelnek sajátos i r o n i k u s , g u n y o r o s k o d ó jellegét is érzékeltetnie kell, különösen akkor, amikor a szövegből kitetszik, hogy a három pont valójában gondolatszegénységre is utal, illetőleg arra figyelmeztet, hogy a szerző a tartalmas gondolatok hiányát is jelzi vele.

8. A g o n d o l a t j e l stilisztikájáról is értékes ismereteket sugallnak azok a versrészletek, amelyekben arról kapunk felvilágosítást, hogy a szóképet, a motívumsort éppen a gondolatjel alakjából, sajátos funkciójából hogyan formálja stíluseszközzé a költő: „Fáradt szelecske most szunnyadt el | A felhő is csak gondolatjel" (Falu Tamás: Dél). — „Ne szólj —, a csönd maradjon gondolatjel, | a dadogásod valamit majd pótol" (Farkas Árpád: Zsilipek). — „Elvágta jajongó szövegeiket | a torony gondolatjele", (Benjamin László: Tűz a négernegyedben). — „Mint gondolatjel vízszintes a tested | Téged már csak a féreg fal, szeret" (József A.: Kosztolányi). — „Itt vagyok — két gondolatjel között — | Tévedések két gondolatjel közé? | Vagy csak azt tudják, hogy el, | kifelé, | mert ami nem hat, | az önmagába ful? | Hát inkább két gondolatjel közé?" (Hervay Gizella: Itt vagyok?).

Egészen sajátos stílusértéket teljesít a gondolatjel Takács Imre Gondolatjel és kérdőjel című versének alábbi részletében: „Harsogtad érkezésem — | Távozásomat harsogod-e? — ? — ?"

Olvastunk olyan megállapítást is, hogy „a gondolatjelek csak nyeszlett kötőjelek" (Vaderna József: Elégia Hungarica). Van-e alapja ennek az ítéletnek? Abban igen, hogy a kötőjel, a kötőjelezés is vállalhat stilisztikai szerepet: alkalmas a szemléletességet érintő szóképek, kötőjeles metaforák megalkotására is (vö. F. Kovács F.: A kötőjel mint költői kifejező eszköz Nyr. 87: 69). Csak

néhány példát ennek érzékeltetésére: „1900 — | s | 1921— | és a kötőjel, mint valami mélység fölé | kinyúló deszkaszál..." (Papp Árpád: Metszéspontok). — „A reflexív meghatódása | két végletes pont között | rég látott arcok kötőjeleivel" (Pardi Anna: A költészet eszközei). Abban is van a két írásjel között „hasonlóság", hogy a hangosításukban sok nehézsége támad a felolvasónak.

Hogy a gondolatjelpárnak sajátos stilisztikai funkciója is felerősödhet, azt eddig is tudtuk (vö. Kiss Endre: A gondolatjel és a vers dimenziói. Jelentéstan és stilisztika. Bp., 1974. 299—). Vannak költők, akik sokat bíznak a gondolatjelekre; József Attila is közéjük tartozik.

A gondolatjelek hatáskeltő és hatásfokozó szerepét is tekintetbe kell vennie annak, aki ennek az írásjelnek hangosításában a sajátos stílusértékeket is helyesen és hatásosan akarja érzékeltetni (vö. Ruzsiczky Éva: Néhány gondolat a gondolatjel stilisztikai szerepéről. Nyr. 88: 392—8).

A megfelelő szakirodalomban általában kevés ismeretanyag olvasható arról, mi a sajátos retorikai szerepe a gondolatjelnek, és hogyan kell a hangos beszédben, a felolvasásban érzékeltetnünk, megszólaltatnunk pl. a továbbgondolkodásra serkentő gondolatjelpárokat. Az egri Ihász Gábor szerint akkor élünk a gondolatjelpárral, amikor „a beszédünk folyamát vagy készakarva, vagy valamely hevesebb indulatban megszakasztjuk, s az olvasót figyelmeztetni akarjuk, hogy a kihagyottat egészítse ki" (Magyar nyelvtan. Eger, 1852.).

Amint láttuk, költőink gyakran vallanak ennek az írásjelnek sajátos stílusértékéről, s ha megfigyeljük még az alábbi versrészleteket is, kitűnik, hogy még a hangosításra, a retorikai szerepre vonatkozólag is találunk e költői megjegyzésben nagyon használható szempontokat: „Gondolatjel: egy vízszintes | Elnyújtózik e jelen | a minden göröngytől mentes, | felszántható végtelen" (Horváth Imre: Írásjelek). Arra a kérdésre pedig, hogy az intellektuális, illetőleg az intellektualizáló lírában miért szaporodnak el a gondolatjelek, Gergely Ágnesnek ez a válasza: „Légy komplikált. És spleenes és morális. | — a gondolatjel intellektuális — " (i.m.).

De a gondolatjelnek nemcsak intellektuális , hanem h a t á s f o k o z ó jellege is szembetűnő. S nemcsak akkor jelentkezik, amikor a komplikáltabb, összetettebb gondolatsorokat szakítjuk meg két gondolatjel közé tett információnyújtással, hanem igen gyakran akkor is, amikor hatáskeltő, hatásfokozó szándékkal hangnemet váltunk, s egyéni véleményünket nemcsak szünettel, hanem a hangnem és a hangmenet, illetőleg a hangmagasság váltásával, mélyebb hangfekvésben is érzékeltetjük.

Ennek az írásjelnek sajátos retorikai szerepéről vallanak ezek a jelzős szerkezetek is: a *tűnődő*, a *tépelődő gondolatjel*. A beszédbeli helyzetekben néha szükséges beiktatnunk bizonyos önálló funkciót teljesítő g o n d o l a t b e l i k i t é r ő k e t is. Erre is figyelmeztet bennünket a gondolatjel. Hogy ez a kitérő nemcsak a gondolatmenetben s az információnyújtásban játszik szerepet, hanem a hangos megnyilvánulások akusztikumában is, arra ez a versrészlet utal: „Mert a beszédben | Sok rianás van, | S ekkor, a hangnak, vagy | csak az észnek, kell a kitérő" (Farkas András: Írásjelek: gondolatjel).

9. Gyakran halljuk ezt a szólásszerű mondást: ezt csak z á r ó j e l b e n m o n d o m. Móra Ferenc ez a megjegyzése is figyelemre méltó. „Z á r ó j e l b e n o l v a s a n d ó" (Georgikon. IV.). Juhász Gyula sem véletlenül állítja, hogy „csak zárjelek közt zengem, | Hogy az avatatlanok ne hallják" (Juhász Gyula: Olympiai óda). Lehetséges-e egyáltalában valamit zárójelben mondani,

olvasni, zengeni? Hogyan kell hangosítanunk a zárójeleket? A zárójelek nyelvtani, stílusbeli szerepéről a szakirodalom már sok használható ismeretanyagot sorakoztatott fel (vö. pl. Kőháti Zsolt: A zárójel mint stíluselem. Nyr. 93: 66—7). A zárójel: értelmez, magyaráz, feszültséget teremt és hordoz, személyes jellegű állásfoglalásunkról árulkodik, a cáfolatot erősíti, összefoglal·és kizár, vagy a fontosra hívja fel a figyelmet, vagy fordítva: a nem lényegesre. Költőinknél, így Adynál is, nagyon gyakoriak a töprengő és a kommentáló zárójelek is (vö. Király: Ady 2: 83). Hogy milyen változatos szóképek, költői motívumok bonthatók ki a zárójel formai és funkcióbeli sajátosságaiból is, jól érzékeltetik azok a versrészletek, amelyeknek a címében is fontos szerep jut az írásjel megnevezésének: Versek zárójelben (Salamon Ernő); Zárójelben (Pilinszky János); Zárójelben (Hervay Gizella); Zárójeles mennyiségek (Tandori Dezső); Mese — (Zárójelekkel) (Somlyó György) stb.

A zárójelek stilisztikájával kapcsolatos ismeretanyagunkra, illetőleg értelmezésére vonatkozólag is értékes szempontokat nyújtanak ezek a versbeli gondolatok és motívumok: „Kesernyés ránc mind mélyülőbb vonallal | az ajkam zárójelbe mért teszed?" (Kiss Jenő: Zárójel) — „Kínjában keserű mosollyal | mázolja el az ajkát tartó | két ránc zárójelét" (Lászlóffy Csaba: „Végemlékezet") — „A békítő szivárvány | Zárójele a végtelen egeknek" (Pákolitz István: Néni). — „Éltem egy embernyit, amelyet | két zárójelbe bedolgoztak" (Lászlóffy Aladár: É-n).

Hogy a versek nyelvi szövetébe mennyire szervesen beleépülhet a külön önálló stilisztikai információt közvetítő zárójel, ezek a versrészletek tanúsítják: „Ilyen ember (nem) akarok lenni. | A „nem"tagadószó | ott a zárójelben | a másik lehetőséget jelenti | Én a zárójelet elhagyom, | de akkor ez a vers | sokaknak használhatatlanná válna" (Fábri Péter: Elemi elégia). — „Neked adom a helyzetemet (egyebem nincs) ... | megmagyarázhatod (akkor sem fogom megérteni)" (Bolgár György: Ajándék). — „Szavam | küld | magamra | hideget, | lesz a fagy is (csak en büntetésem)" (Ágh István: Őszi dátumok) stb., stb.

Sokféle árnyalata van tehát a zárójel funkciójának. A hangosításban a szövegnek, a mondanivalónak megfelelően még azt is kell mérlegelnünk: értelmi vagy érzelmi, vagy éppen csak hangulati elkülönítés jeleként vállal sajátos retorikai funkciót. Az Ady verseiben olyan gyakran jelentkező zárójelek a versbeli hangulatváltást is érzékeltetik. A felolvasás, az élő nyelvi megnyilatkozás intonációs tempója, a szünetek elhelyezése, a hang ereje és magassága aszerint változik, hogy a zárójelnek melyik funkciója kerül előtérbe a közlésben. A hangosításban különösen nehéz feladat elé állítanak bennünket „az értést megnyújtó zárójelek, | a mindent bezáró zárójelek, | a mohogó, a szuszogó, | a mikroszkópszerű, teleszkópszerű | a periszkóp-eszű zárójelek..." (Palocsay Zsigmond: Árvíz). A beszédmodulációnak egyik legértékesebb formáját, a hangszínváltást is alkalmaznunk kell a zárójelek hangosításában. Különösen akkor, amikor a zárójel olyan sajátos szerepet vállal, mint amiről ez a versrészlet árulkodik: „Olykor tanácsos a közbevetés is, | tedd zárójelbe | (hiszen azért mégis)" (Gergely Ágnes: i. m.). Horváth Imrének az írásjelekről írt versében ezt olvashatjuk: „A zárójel közé futva | a mellékes menekül. | A fontosnak több a jussa, | zárójelbe ne kerülj".

Mindig a beszédhelyzet dönti el azt is, hogy intonációs eszközökkel a zárójel szerepére hogyan reagáljunk. Különösen, amikor a zárójelnek nem mellékesítő funkciója van, hanem éppen kiemelő és felhívó szerepe. Hogy milyen finom árnyalatokkal áll szemben a felolvasó, arról az alábbi versrészle-

tek bizonykodnak: „Szinte csak zárójelek között | csevegünk arról, ami sokaknak minden: ország gondja-baja, | világ zűrzavara | transzformálja szavunkat oly erőre, | hogy megcsörren a kávécsésze tőle" (Simon Lajos: Beszélgetéseink). „Mert az óráknak is van — zárójelben mondva csendesen — lelki életük" (Fülöp Gábor: Az órák lelki életéről). Igaza van Páskándy Gézának, amikor azt írja, hogy írásainkban s élőszóbeli megnyilatkozásainkban szerepet vállalnak a „kifelé néző zárjelek" is (Páskándy: Tűfoka, 209).

Mint jellemző momentumot említem meg azt is, hogy kísérleti vizsgálódásaink kapcsán a zárójelek hangosításáról a kísérleti alanyok — köztük több főiskolai hallgató is — ezt a véleményt vetették papírra: „A zárójelek a hangosításban nem érzékeltethetők." Általános ez a vélemény is: „Mivel mellékes megjegyzéseket, megnyilatkozásokat teszünk zárójelbe, nem hangsúlyozzuk a mondanivalót" stb., stb. Arra figyelmeztet bennünket ez a néhány megjegyzés, hogy mind a beszédművelési szakembereknek, mind a magyar szakos tanároknak több ismeretet kell nyújtaniuk a zárójelek grammatikai, stilisztikai és retorikai sajátos funkciójáról. A zárójel megszólaltatásában az eltérő dallamívnek különösen fontos a retorikai szerepe. Először is az átlagos tempót is felgyorsítjuk, különösen akkor, ha a zárójeles rész v i s s z a u t a l á s t tartalmaz. A hang külön is jelzi, mikor következik a zárójeles rész: a hangerőt csökkentjük, a hangnemet kissé leejtjük. Az ellentétes tartalmú zárójeles közlés esetén a ritmus felgyorsulhat, a hangzás is élénkebb lesz. Ezt a régi szaktanulmányok így fogalmazták meg: „Ami a zárjel közé iratik, azt alantabb és frissebb hangon szokás olvasni" (Szalay: Magyar Nyelvtudományi Rövid Oktatás. Pest, 1831).

10. Éppen napjainkban az i d é z ő j e l nagyon divatos írásjellé vált. Vannak, akik egyenesen „elszabadult idézőjelekről" beszélnek (vö. Nyr. 87: 388—9). Különösen gyakran jelentkeznek a g ú n y o l ó d ó, a z i r o n i k u s a c á f o l ó és a k é t s é g b e v o n ó idézőjelek (vö. Hámos: Élet és irodalom 1972. dec. 9.). Sokan nem helyeslik a nagyarányú idézőjelezést (vö. Nádai Pál: Sok az idézőjel. Nyr. 34: 206—8, Nyiri János Kristóf: Az idézőjel igézete. Élet és Irodalom 1974. febr. 9.). Különösen elítélik egyesek a logikailag értelmetlen idézőjelezést. Vannak, akik valójában mindig csak idézőjelesen fogalmazzák meg véleményüket, s ilyenkor hangzik fel ez a mondat: „Ezt csak idézőjelben mondom". A jól bebiflázott és hatásosan időzített idézetek között alig jelentkezik egy-egy egyéni meglátást, gondolatot megfogalmazó nyelvi forma (vö. Pakolitz István: Füst). Eluralkodnak nyelvhasználatunkban a szólamok is. Jellemző erre vonatkozólag a költői asszociáció: „A földre hulltak le a szólamok, | idézőjel-karmokkal kapaszkodtak a fűcsomókba" (Dobos Hajna: Látomás). A költő erre a nyelvi viselkedésformára is gondol, amikor így ír: „Idézőjel—gyámság alá | nem zárom a hétköznapot" (Kertész: Beszélgetés).

Hogy eredetileg mi volt az idézőjel legfontosabb funkciója, azt ez a versrészlet érzékelteti: „Az idézőjel citálja, | ha másé a gondolat, | egyként ragad a karmába | bölcs és badar dolgokat" (Horváth: Írásjelek). Az idézőjelek retorikájáról, hangosításának módjáról írt néhány régi tanulmányban arról is olvashatunk, hogy árnyalnunk kell az idézőjelek megszólaltatását aszerint, hogy „félidézettel" vagy „teljes idézettel" állunk-e szemben. A szószerinti átvételt jelző idézőjeleket, illetőleg a valóságos idézeteket más módon hangosítjuk, mint az állítólagosokat (vö. Balogh: MNy. 22: 201). A félidézet jele: '—', a teljesé: „—". Az ún. egyes idézőjelt (‚—') az 1860-as és 70-es években „nyo-

matékjelként" kiemelésre, nyomósításra is használták. (Vö. Szvorényi: Magyar Nyelvtan. Pesten, 1861).

Párbeszédeknél a beszélő személyek szavainak megkülönböztető jelzésére olykor hármas, sőt négyes idézőjelt is felhasználtak. Hogy milyen versbeli beszédhelyzet jelzésre is szolgált pl. a négyes idézőjel, példának idézünk egy versrészletet: „ „Itt az Atyám!" " mond a lyánka, | „ „Tőle vegyem sorsomat!" " | „Nos öreg! mi ketten kérjük, | kinek adod lyányodat?" (Tavasy Lajos: Nevelői emlékül c. kötetből. Pest, 1854.). Kiss József Két Mikes című költeményében kettős és négyes idézőjeleket rak ki a történési síkok váltásának érzékelésére. A modern kiadásokban nem találjuk az eredeti írásjelezést, s ezzel a vers eredeti formája és jelzésszerkezete is megváltozik, szinte meghamisodik. A régi műszó, a *macskaköröm* is fel-feltűnik az iskolai nyelvtankönyvekben. Hogy ez a megnevezés még ma is életre kel, bizonyítják ezek a versbeli mondatok: „... az időjárás-jelzések | macskakörmös idézőjele nélkül „(Rózsa Endre: A dolgok rémuralma). — „Tandori Dezső hova lett? | sakktáblán sorvaszt éneket? | Kerüljétek el ha lehet | macskakörmök, kérdőjelek!" (Szepesi Attila: Pajkos-ének). (Vö. még: K.s.: Macskaköröm. Élet és Irodalom 1974. aug. 3.).

Ma elsősorban arról vitázunk, hogy az idéző mondat dallamvonalát lezárjuk-e vagy felemeljük, vagy lebegtessük. Vita folyik arról is, hogy az idéző mondatokat mint tagmondatokat az idézetek szerves részének kell-e tekintenünk. Vagy azt valljuk inkább, hogy az idéző mondat önállóbb, befejezettebb nyelvi alakulat, s így leeső dallammal is el kell különítenünk: s a hallgató jobban megérti a közölt információt.

Általánosabb az a vélemény, hogy a valóban idéző mondat hanglejtésének lezárása nem helyes, hiszen a befejezetlenséget a dallamformával is jeleznünk kell (vö. Ferenczy Géza: Az idéző mondat hanglejtéséről. Helyes kiejtés, 199—203).

Igen változatos megoldás lehetséges ennek az írásjelnek hangoztatásában akkor, amikor a szövegben egészen sajátos közlő, kifejező szerepet vállal, illetőleg, ha szó szerinti átvételt jelez, vagy csak állítólagos mondást érzékeltet. Sok még ezen a területen a tennivaló. Megfelelő hangos példatárral kell mind az elméleti, mind a gyakorlati szakembereknek olyan ismereteket és gyakorlati formákat összeállítani és elemezni, amelyekből az idézőjelek rejtett jelbeszéde is nyilvánvalóvá válik. Az ún. „idézőjeles" hangot elsősorban az erősebb nyomaték jellemzi, s megemelődik a hangfekvés is, a tempó pedig lefékeződik. A gúnyolódó, az ironikus idézőjeles mondanivalóra a fel- és lesikló hangmenet is felhívhatja a figyelmet. A megfelelő hangzási formából ki kell éreznünk az ún. „idézőjeles" gúnyt is.

11. Ha valaki statisztikai vizsgálatot végezne arra vonatkozólag, melyik írásjel vált napjainkban a leggyakrabban használt írásjellé, akkor valószínűleg a kérdőjel kapná a legtöbb számadatot. A kérdőjel esztétikájával, stilisztikájával kapcsolatos ismeretanyagban gazdagok vagyunk. Különösen feltűnő, hogy költőink milyen gyakran használják ezt az írásjelt. Ady pl. egész verseket kérdőjelekre komponál (pl. Dudorászó régi nóta). Kosztolányi is kedveli. A magyar romokon című versének minden mondata végén kérdőjel van. Húsz kérdőjelből építi fel e rövid költeményt. Napjainkban is feltűnően sokszor bíznak önálló informatív értékű kulcsszerepeket a kérdőjelekre költőink. Így is fogalmazhatunk: az új költők tábora valóban „kérdőjeles nemzedék" (vö.

Koroknai Zs.: Élet és Irodalom 1968. jún. 1.). Hogy miért? Találó feleleteket kapunk kérdésünkre ezekben a versrészletekben: „Ahol semmit se mond a szó | kérdőjel kanyarog | futórózsa ága" (Marsall László: Kerítések). — „Remélt bizonyosság helyett | újabb kérdőjelbe torkollik az út" (Pákolitz István: Félúton). — „Címem, rímem, ím, egy szálig | égő kérdőjellé válik" (Szilágyi Domokos: Felező idő). — „Most azt is elfelejtem, hogy | a kérdőjeles borzalmak folytatása vagyok" (Berda József: Részeg sikoltás). — „Kérdőjelek kergetik egymást | mint a megkergült vadak, | találgasd, mi a rendeltetésed | már itt az este | villogó kérdőjelek ösvényén lassan útnak eredsz" (Keszthelyi Zoltán: Kérdőjelek ösvényén). — „Tele vagyunk | megváltatlan nyomorúsággal | és egyre több | kérdőjel néz velünk | farkasszemet" (Ladányi Mihály: Nézem az utódokat). — „Csak kérdezni tudunk, világunk kérdésre hajt csak, | az égen kérdőjelek cikáznak" (Szentmihályi Szabó Péter: Ének a civilizált emberről). — „Derék, | az csupán, ki kérdez, tagad | S kétkedve él az ég alatt" (Papp Lajos: Kérdőjelek). — „Megtelik lelkem | Ákombákommal, kérdőjellel" (Gereblyés László: Ének két hangon). — Stb.

Napjaink költői nemzedéke merész szóképek, hasonlatok és motívumláncolatok megalkotására is felhasználja a kérdőjel formájából és használati értékéből kibontható asszociációs lehetőségeket. A példatárunk igen gazdag. Most csak a legjellemzőbbeket mutatjuk be, s elsősorban azért, hogy az idézett versrészletekből a kérdőjelezés stilisztikai vonatkozásairól is teljesebb képünk legyen: „E mű meg álljon bevégzetlenül, | Intő rossz annak, aki nagyra tör. | Erőnk s gyöngénknek nagy kérdőjele" (Madách: Az ember tragédiája. IV. sz.). — „Ki előttem kis kérdőjel vala, | S csak a jöttömmel lett beteljesedve" (Ady: Elbocsátó szép üzenet). — „A tavaszi viharban | Állok, mint nagy kérdőjel" (Ady: A tavaszi viharban).

Juhász Ferenc megdöbbentő látomásos versbeli beszédhelyzetekben igen gyakran bíz kulcsszerepeket olyan nyelvi képletekre, amelyekben a költői motívumokat s a szimbolisztikus ráhallásokkal teli szóképeket éppen a változatos funkciójú kérdőjelekhez kapcsolható asszociációs lehetőségekből bontja ki: „... csupa pihe-pórus-ér Kérdőjel: | Üvegtrombita-Kérdőjel | voltál" (A sejtelem vándorai). — „Ülök | Piros Csődör-Kérdőjelen, | Piros Kérdő-Lázjelenen | ágaskodó Piros-Parázs | Kérdőjelen szívem: a Láz" (A sejtelem vándorai). — „Mert te vagy a földben: | Kérdőjel-Idő. | Szögletes és tüskés | kérdőjel-tested... | Kinyúl a kék földből | a vérpikkely-kőláng | tűz-kérdőjele" (A kis nyírfa első őszülése). — „Kő-kérdőjel a szívem" (Fény-hitem kő-kérdőjele). Stb.

Nagy László több költeményébe is beépít olyan nyelvi formákat, amelyekben írásjelünk megnevezését használja fel szóalkotási elemként: „S hiába. Vaskérdőjellel | besütve dobog a szívem" (Szerelmem, csonttörő élet). „Hol vannak a hű lovasok, | emlékük is por nyűvi el | bölcső, de benne homok | már a sípcsontomra döcög | űrlap jön, orcámra száll | kérdőjel nyűveivel" (Egzakt aszály).

Mai költőink igen változatos szóképfajtákat, beszédes hasonlatokat formálnak írásjelünk alakja s igen árnyalt jelező képessége alapján. Az aránylag gazdag példatárt azért idézzük, mert a kérdőjelek, illetőleg a kérdőjelezés szemantikájára, stilisztikájára és retorikájára vonatkozólag is sok értékes ismeretanyagot kaphatunk: „Púpos, ijedt kérdőjelek" (Dsida Jenő: Homlokom mögött). — „Aki az éjszakától retteg | asztalra hajlik kérdőjelnek | púpos marad felállva is | hordja aláztatásait..." (Ágh István: Dolgozat: Éjszaka). — „Lám,

fájdalmasan elcsattognak a kerekek, | Kanyarok nagy kérdőjelei fénylenek utánunk | vonaglanak fájva és zihálva, | miért? hová?" (Csuka Zoltán: Kérdőjelek). — „...de otthon, | az álmatlanság tüzes szikráiból | szigorú kérdőjellé görbül már a tekintet, | s számonkéri az engedélynélküli kiruccanást!" (Pákolitz: Legénykedő). — „A gyötrelem kérdőjelei | Kibírod-e? | Kibírom-e? ...a gyötrelemtől kérdőjellé | csavarodnak a jegenyék: | eléred-e? elérem-e?" (Bihari Sándor: A gyötrelem kérdőjelei). — „S fáradt kezed az asztalon | most kérdőjellé horgad. Mit feleljek" (Majtényi Erik: Fáradt kezed az asztalon). — „...s a fölhúzott, fáradt térdek kérdőjele oly komor" (Somlyó Zoltán: Artista-Hotel). — „A kérdőjelek réz-kampóján függve várom végemet" (Eörsi István: A nemek és az igenek). — „A várva várt nagy csodák többnyire | — mire beteljesednek — | elvesztik gyöngéd hamvasságukat | ... és nem marad más... | és az | „ennyi-csupán-az-egész" *görcsös kérdőjele* (?) kunkorodik fel egy | keserves ásításban" (Garai Gábor: Kis csodák). Stb.

A nagyon változatos funkciójú kérdőjel hangosításáról általában ezt az egysíkú ismeretanyagot ismételgetjük: a kérdőmondat gondolati, érzelmi, akarati tartalmát is tekintetbe véve elsősorban az módosítja a kérdő mondat megfelelő dallamvonalát, hangosítási formáját, hogy eldöntendő vagy kiegészítendő kérdő mondatokkal állunk-e szemben. Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy a kifejezendő tartalomnak és az elérendő célnak megfelelően elsősorban a kérdésárnyalatok színezik a hangos megnyilvánulást, a kérdő jelleg érzékeltetését. Hogy ezek a kérdésváltozatok mennyire fontos szerepet játszanak egy-egy kérdő mondat jelentésszerkezetében, igen érzékletesen példázzák azok a költemények, amelyeknek a címe is utal erre: Kérdőjelek (Képes Géza, Tamkó Sirató, Parancs János, Horváth Imre, Papp Lajos, Csuka Zoltán); A nagy kérdőjel (Kassák Lajos); Vers kérdőjelek között (Eörsi István); Kérdőjelek ösvényén (Keszthelyi Zoltán); Tavaszi kérdő- és felkiáltójelek (Kiss Benedek) stb. A kérdésváltozatok típusait így részletezhetjük: A kérdéssel először is döntésre kényszerítjük a beszélőtársat, azután leszűkítjük érdeklődési körét, harmadszor arra ösztönözzük, hogy azt is mérlegelje, milyen a kérdés jellege: kíváncsiskodó, érdeklődő, kételkedő, bizonytalankodó, találgató, tapogató, tűnődő, meditáló, értelmező, figyelemfelkeltő, csodálkozó, valakinek szavait megismétlő, az érdeklődést fokozni kívánó, bizonyító szándékú, nógató, sürgető, óvatoskodó, költői vagy szónoki? Van még néhány árnyaltabb változat is. Déry Tibor pl. nem véletlenül használja ezt a jelzős szerkezetet „képmutató kérdőjel" (Déry: Ítélet nincs 270.). A „langyos óvatosságra" is gyakran a kérdőjel figyelmeztet: „Remélt bizonyosság helyett | újabb kérdőjelbe torkollik az út — | a langyos óvatosság arra vall..." (Pákolitz: Félúton). Az egyenes, az egyértelmű feleletre ösztönző kérdéssel éppen úgy találkozunk, mint a cselvetővel. Erre is utal ez a versrészlet: „A kérdőjel lehet görbe, | a kérdező így cselez. | A válasz tiszta törvénye | legyen mindig egyenes" (Horváth Imre: Írásjelek).

A kérdőjelek hangosításával kapcsolatban Csoóri Sándor nagyon jellemző megjegyzését is tekintetbe kell vennünk. Valóban, a kérdőjelek mögött sosincs nyugalom és füllesztő csend, hanem mindig bizonyos izgalmas várakozás, lobbanékony dialektika és állandó, örökös hiányérzet bújik meg. (Csoóri Sándor: Faltól falig 19).

Sajátos kérdéstípus a kételkedő kérdés. Eörsi István e versrészlete is erre hívja fel figyelmünket: „Csupa szédítő bizonytalanság... | nem latol-

gatok már, | nem kérdek, kétlek..." (Vers kérdőjelek közt). A kétkedő kérdések sajátos szerepéről szól Papp Lajos ebben a versrészletben: „Derék... az csupán, ki kérdez, tagad | S kétkedve él az ég alatt" (Kérdőjelek).

A kommunikációs folyamatban nagyon gyakran „a kérdőjel azt a látszatot kelti, | mintha valami nem volna érthető. | meg azt is, | hogy van értelme válaszolni" (Fábri Péter: Mire való). A kérdőjelek mögötti bizonytalanságok érzékeltetésére a legmegfelelőbb beszéddallam-változatokat kell megtalálnunk. Nagyon gyakran a gesztus és a megfelelő mimika is segít bennünket ebbeli szándékunkban. Gyakran érzékeljük, pl. azt is, hogy bizonyos beszédhelyzetekben „a kérdőjel sokáig lebegve áll a szájon" (Kárpáti Kamill: A benső hang). (Vö. még Bakos J.: A gesztus retorikája. Hevesi Szemle, 1977. 44—7).

Újabban a szorongó félelem interpunkciós jeleként is gyakran szerepelnek a kérdőjelek. Ezeknek a hangosítására sajátosan csak retorikai funkciót teljesítő mondatfonetikai eszköztárból kell válogatnunk. Gyakran tapasztaljuk, hogy gondolataink, mondanivalónk közlésében láncolatos kérdéssorok is jelentkeznek: a felvetett kérdésekre további kérdések következnek valahogy úgy, ahogyan Weöres Sándor utal erre a jelenségre: „Erre a kérdésre inkább további kérdőjeleket raktam fel, mint feleleteket" (Új Írás, 1971. 103). (Vö. Szabó Károly: A kérdőjel helytelen használata. Nyr. 35: 380—1).

A kérdőjelek megszólaltatásával kapcsolatban még néhány fontos tudnivalót emelünk ki. Az ún. kérdő hanglejtés sajátos emelkedő-eső lejtése a hangterjedelem s a hangköz növelésével színeződhet. A lejtés formája tehát változik hangközeiben s a lejtés tágasságában is. Ahány kérdésfajta, annyi dallamváltozat lehetséges. Újabban azt tapasztaljuk, hogy a felolvasásban gyakrabban jelentkezik a szűkebb hangterjedelmű lejtés, s ez is oka az unalmas olvasási modornak (vö. Tolnai: Adatok a magyar hanglejtéshez. MNy. 11: 51—9; Boros Rezső: Egy kérdő mondat négy hanglejtése. Nyr. 94: 118—9; Csűry: MNy. 21: 160—6).

Ezeknek az ismereteknek a birtokában igazat kell adnunk ennek a tömör minősítésnek is: a kérdéstípusokat jelző kérdőjelet „kiegészítendő befejezetlensége, eldöntendő dilemmái, örökös készsége a hamleti meditációra a legtökéletesebb írásjellé teszik" (vö. Varjas Endre: Írásjelek). Azt is láttuk, hogy a különböző kérdő mondatoknak nagyon sok jelentés-megkülönböztető változata lehetséges. A beszélő és a beszélőtárs között kialakuló beszédhelyzetekben gyakran találkozunk olyan nyelvi megoldásokkal is, amelyekben a felszólító mondatokat is a kérdő mondatokra jellemző hanglejtéssel, dallammal érzékeltetjük (vö. Szende Tamás: Magyar Nemzet, 1975. dec 14.).

Hogy a kérdésnek és a felszólításnak valóban van sok közös eleme, bizonyítják azok a mondattípusok, amelyekben a felkérést, a felszólítást valójában sajátos kérdésként fogalmazzuk meg. Sokan ezt a típust az „álkérdés" minősítéssel jelzik. A kérdés egyúttal: felhívás, felszólítás a válaszadásra, az állásfoglalásra. Talán ezért találkozunk elég gyakran a kérdőjel és a felkiáltójel együttes használatával, s vele azt jelezzük, hogy nemcsak kérdezünk, hanem erősebb indulattal ki is emeljük a mondanivalót. Talán ilyen esetben a kérdéshez bizonyos türelmetlenség is tapad. Igen találónak tartjuk ezt a kifejezést is erre vonatkozólag: *felkiáltójel-türelmetlen* (Bogdán László: Matiné). Kassák Lajos pl. főleg kérdő mondatokból építi fel egyik versét, s egyetlen felkiáltójelet sem alkalmaz, csak kérdőjeleket és pontokat, a költemény címéül mégis ezt írta fel: *Felkiáltójel.*

Mai költőink verseiben is találunk olyan versrészleteket, amelyekben a

két írásjel funkciójából, illetőleg a kérdőjel és a felkiáltójel együtt jelentkező lehetőségeiből építenek találó hasonlatokat, szóképeket: „Míg ifjan járjuk a hegyet, | felkiáltójelek vagyunk, | de lám, mint írástudók, | hátunkra véve az eget | nagy, görbe fák közt ballagunk | s kérdőjelekké változunk (Csepeli Szabó Béla: Írástudók). — „A kérdőjelek: | a görbe öregemberek, | görbülök én is lassan megtörve, | s aláhajolva a gödrökbe | mindig felállni! — | maradni szálas | fenyő égig is mutató jel: | nem kérdő, de felkiáltójel" (Kalász László: Kérdeznek). — „A rendőr messze valahol | Az ucca végén silbakol | És írásjelben öltve testet, | Ott felkiáltójelnek festett... | Talán ő is néz engemet | És most magában emleget, | De végén itt a messze térnek, | Kérdőjelet lát — annyit érek: | Így jár az ember: képzelet | Formál belőle így jelet | Vigyázza meg, hol áll a sorba: | Írásjelében ott a sorsa" (Londesz Elek: Írásjelek). — „Ez a kérdőjel te vagy, | ez a felkiáltójel a te ocsudásod, | ezek a pontok a csillagok árnyékai" (Bede Anna: Tükörjáték).

12. A felkiáltást, az érzelmi kitörést, a türelmetlen indulatokat, a szándékos vagy szándékolatlan lelkendezéseket jelző f e l k i á l t ó j e l e k stilisztikájáról és retorikájáról szólva, megemlítjük, hogy napjaink lírai fogantatású verseiben gyakran találkozunk olyan nyelvi képletekkel, amelyeknek a kialakításában szerepet vállalt a felkiáltójelek funkciójával kapcsolatos ismeretanyag is. Különösen jellemzőnek tartjuk, hogy milyen gyakran használják fel ezt az írásjelet a merészebb asszociációk kialakítására kényszerítő hasonlatok megalkotására. Az erre vonatkozó példatárból csak a legjellemzőbbeket idézzük: „Föl-fölbukkan az elsüllyedt évek | mélységeiből egy eltorzult arc, | s mint az eleven felkiáltójel, | megül szerelmes szavaink végén" (Kónya Lajos: Utak, emberek, felkiáltójelek). — „Csavarogni, akár egy karámból kicsapó | betörhetetlen felkiáltójel" (Nádor Tamás: A szerelem körei). — „Jegenyefák hosszú sora: sárga | felkiáltójelek vonala | von csíkot a szeptemberi tájba" (Rónay György: Őszi kép Szárszón). — „A feszes derekú | jegenye | az éj fel- | kiáltójele" (Török Elemér: Magány). — „Jönnek tökmagköpködve a lányok: | Felkiáltójel | meztelen lábuk a padok alján" (Mezey Katalin: Visszatérő sorok). — „...Itt a fű is dalra termett, | s együtt dúdol majd biztatón veled, | s szavadra karban felelnek a fák, mint | erős, sudár felkiáltójelek" (Papp Lajos: Elégia és magyarázat). Stb.

Igen változatos szemantikájú írásjel a felkiáltójel is. A csendes, udvarias óhajtól kezdve, a harsány felkiáltásokig és az irgalmatlan parancsolásig terjed használati értékének íve. Hogy milyen gazdag kifejező árnyaltságot tud érzékeltetni ez az írásjel, tanúsítják azok a költemények, amelyeknek címéül is oda tolakodott ennek az írásjelnek a megnevezése: *Felkiáltójel* (Rozgonyi Iván, Lányi Sarolta); *Vers felkiáltójelekre* (Apáti Miklós). Gereblyés László *Felkiáltó* című költeményében nemcsak formailag szaporodnak el a felkiáltójelek, hanem ezek a legfontosabb versépítő elemek is.

Arra is gyakran találunk példát, hogy az önálló funkciót vállaló felkiáltójel grafikai képe szinte kiáltó mozdulatként mered az olvasóra. Ezt érzékelhetjük pl. ebben a versrészletben:

gond
s
kín
Hagyj
!

(Képes Géza: Elemek).

Igen nehéz helyzetbe kerül a verset bemutató felolvasó vagy szavaló, ha ezeket a szemnek igen sokat mondó írásjelzési formákat hangosítani próbálja:

„Micsoda táj! És milyen dél!
A nagy !

(Oláh István: Micsoda táj). —

„A csillagok, s az asszonyok
Könnyhullatása nélkül
?
!
egyetlen felkiáltójel
a három legjobb világ"

(Márki Zoltán: Láthatatlan kesztyű)

Ezeknek a vers-részleteknek a hangosításában nagyon határozott, de nem kiabáló kifejező mozdulattal is érzékeltetnünk kell a csak szemnek beszédes felkiáltójeleket.

Napjainkban minden stílusnemben, műfajban nagyon elszaporodtak a felkiáltójelek. Hogy miért? Árnyalt használati értékük van. Először arról szólunk, hogy milyen merész képzetkapcsolási lehetőségeket szabadíthat fel a felkiáltójelre utalás pl. ezekben a versrészletekben: „Sóvárgom a halált, | bonyolult fogalmazású sorsom | felkiáltójelét, | a végső nagy igent" (Váci Mihály: Sóvárgom a halált). — „Még csókoltalak, mikor a duda gőze | felkiáltójelet harsant a sötétre" (Kiss Dénes: Gépek várták). — „Mondatokba bújok, s ha kell, feszengve | préselem magam felkiáltójelbe" (Majtényi Erik: Játsszatok velem). — „Bízd az időre, | felkiáltójelet csattant | a lélek eleven-erős rostjaiból font | igék sudarára!" (Pákolitz István: Bízd az időre). A tartalmas érvek helyét is gyakran bitorolja a felkiáltójel. Erre is utal a költő, amikor ezt írja: „Csak akinek nincs más érve, | s pontot, vesszőt elvetett, | tűzdel minden mondatvégre | felkiáltójeleket" (Horváth Imre: Írásjelek). Azt természetesnek vesszük, hogy az örömöt, a haragot, vagy éppen a felforrt indulatokat kifejező nyelvi formák, mondattípusok után jelentkeznek a felkiáltójelek. Újabban a *várakozást* érzékeltető, a *figyelmeztetésre szolgáló*, az *állítás* vagy *tagadás fokozását* érzékeltető felkiáltójel-típusok is szerephez jutnak. A beszélőtárs meggyőzésére szolgáló nyelvi képletek mellett, a felkiáltójel is részt vállal ennek a célnak a szolgálatában. Jól érzi ezt a költő is, s ezért fogalmaz így: „Ki még kételkedik, kiálts rá felkiáltójellel" (Gergely Ágnes).

Nagyon elgondolkodtató Garai Gábor e versrészlete is: „Fecskék és felhőkarcolók | a felhőtlen, rugalmas kékre | fölrajzolnak egy tiszta szót | cirill betűkkel, hosszú, szálkás | ábrákkal: négy égtáj felé | lendül — majd lezárja a higgadt | tudat felkiáltójele" (Garai: Moszkvai nyár). Olykor funkcióhoz jutnak az úgynevezett *hetvenkedő* és *sikongó felkiáltójelek is*: a céltalanul lelkesedő, betegesen érzelgős nyelvi formákban különösen elszaporodik ez a felkiáltójel-típus. Ezért kell azt a gondolatot is szélesebb körben elterjesztenünk, hogy „a zokogás görcsei | felkiáltójelet sem igényelnek" (Fábri: Mire való). De azt is tudatosítanunk kell, hogy a felkiáltójel nem mindig csak az indulatok jelzésére való.

A felszólítójelek hangosítását tekintve, ezekkel a jellemző akusztikus formákkal kell élnünk: a hangfekvés magasabb szinten helyezkedik el, élesedik a hang színezete, megnövekedik a nyomatéktöbblet, és szerephez jut a megemelt hang is. De azt az árnyaltságot is érzékeltetnünk kell a hangosításban, ami a felkiáltás és felszólítás között jelentkezik: az erélyesebb felszólítást például nemcsak magasabb hangfekvésben, hanem szűkebb hangterjedelemben is szólaltatjuk meg (vö. Magdics—Fónagy: A magyar beszéd dallama 61).

A felkiáltójelek hangosításában ne essünk bele a következő hibázásba: a hangos megnyilvánuláshoz társuló gesztusformák és a nagyon megemelt hang ne uralkodjék el a tartalmas mondanivaló felett. Felesleges modorosságnak és célszerűtlen megoldásnak tartjuk, hogy a jogos, vagy csak a megjátszott háborgást kifejező nyelvi formákat két vagy több felkiáltójellel zárjuk le. A mondanivaló nyelvi formálásában eluralkodó idegességet is jelzi ez a felkiáltójel-sor. Ha azonban éppen az írói szándék ezt az ideges magatartást és viselkedési formát helyezte középpontba, és ennek jelzésére szolgál a többszörös felkiáltójelzés, akkor a hangosításban ezt is érzékeltetnünk kell. Gyakran találkozunk azzal az esettel is, hogy az író a tartalmas gondolatot, az őszinte megrendülést és lelkesültséget csak a felkiáltójelekkel pótolja. Ennek hangosításában sajátos zenei információs eszköztárt kell igénybe vennünk: a megemelt hangba gunyoroskodó felhangok is belevegyülnek.

13. Befejezésül még egy gondolatot: közleményünkből az is kitűnhetett, hogy az írásjelek nemcsak szemnek szóló s optikai síkban funkcionáló jelzések a felolvasó, az előadó számára, hanem az akusztikai síkban, a hangosításban is feltétlenül irányt mutató jelzéseket, utasításokat közvetítenek. Egyetlen egy írásjel nem vállalhat azonban öncélú retorikai funkciót. Feleslegesen szaporodnak el pl. a gondolatjelek megnyilatkozásainkban, ha éppen az önálló gondolkodásnak semmi jelét nem tapasztaljuk.

Természetesen nem a teljesség igényével szóltunk erről a fontos kérdésről. Csak felhívásnak szánjuk dolgozatunkat. A téma igen fontos, s mind a beszédművelés, mind a retorikai ismeretnyújtás szempontjából hasznos feladatot vállalunk és teljesítünk, ha azt a kérdéskört alaposabban megvizsgáljuk, s a felvetődő kérdésekre h a n g o s p é l d a t á r m e g s z e r k e s z t é s é v e l is sokrétű választ adunk.

Bakos József

A *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezet csonka változatai

Amikor 1972-ben a szegedi nyelvészkongresszuson a *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezet f u n k c i ó i r ó l tartottam előadást, elsősorban azt fejtegettem, hogy az á l l a p o t j e l z é s n e m e l e g e n d ő kritérium a szerkezet használatának meghatározásához. Előadásomban és később a Nyelvőrben (96: 404) fölsoroltam és példákkal világítottam meg a szerkezet különféle funkcióit. Különböző meggondolásokból kifolyólag azt tartom legcélszerűbbnek, ha ezúttal a szerkezet csonka változatainak sajátosságairól szólok. Ezek ugyanis igen sok tanulságot nyújtanak a szerkezet keletkezésének, továbbfejlődésének, funkcióinak megértéséhez.

A szerkezetnek általánosan ismert teljes formája a következő: a létige bármilyen alakja (*van, volt, lesz, lett* stb.) + a jelentést hordozó főige, ellátva a *-va, -ve* határozói igenévvel és igen gyakran igekötővel. Például: *be van fejezve, el van felejtve, meg volt engedve, nem vagyunk kisegítve, nincs megoldva, „meg leszen büntetve"* (Arany: Toldi, 8), *„Ketté lett vágva* multja és jelenje" (Petőfi: Az apostol, XV) stb.

A szerkezet azonban nem mindig jelentkezik ebben a teljes formában. Gyakran meg is csonkulhat, le is rövidülhet. A rövidülésnek két fő esete lehetséges: 1. Elmarad a létige, és megmarad az igekötős (vagy igekötő nélküli) határozói igeneves főige. Például: *„Levágva* népünk ezrei Halomba mint kereszt" (Arany: A walesi bárdok); „Kis kertemben rozmarin szál *ültetve*, Minden reggel rózsavízzel *öntözve*" (Erdélyi János: Népdalok és mondák, II). 2. Elmarad a határozói igeneves főige, és megmarad a létige + a főige igekötője. A létigét ilyenkor gyakran egybeírjuk a főige igekötőjével. Például: Holnapra *meg lesz*, vagy: *meglesz*. Tudniillik: *Meg lesz csinálva, írva, kapálva* stb. Vizsgáljuk meg külön-külön a rövidülésnek ezt a két esetét.

1. Egy ismert szituáció szemléltetésével kezdem. Hosszabb útra készülök, és az utolsó este elgondolkozva állok a szoba közepén a bőröndök között. Így morfondírozok: „Azt hiszem, minden rendben van, semmi se hiányzik. Borotvakészlet *elrakva*, nadrág *kivasalva*, bicska *megélesítve*, ennivaló *becsomagolva*... Akár rögtön indulhatunk is."

Egyéb példák a mindennapi életből: „Minden jog *fenntartva"*; „Három hétre *prolongálva"*; „Az ítélet végrehajtása kegyelemből *felfüggesztve"*; *„Elintézve"*; *„Értesítve"*; *„Törölve"*; *„Nyitva, zárva"* stb.

Irodalmi példák: Balassi Bálint: „Diána módjára *megeresztve* haja" (De Julia venante); Gyergyai Albert: „Pirosló narancsfák a kertben *plántálva*" (Árgirus); Vörösmarty Mihály: „A könny *kiapadva* szelíd szemiből" (Elhagyott anya); „Arannyal *hintvék* szárnyaid" (Mese a rózsabimbórul); Tompa Mihály: „Regényekkel *borítva* asztalod" (Nánihoz); „Hanem mikor *körülülve* az asztal" (Falusi kép); *„Betöltve* éltem hivatása" (Ikarus); „S parancsa *teljesítve*" (Bosnyák Zsófia); *„Tűrve, feledve* annyi házi baj" (Az árvalányhajról); Petőfi Sándor: „Senki által *meg nem látogatva* Áll egy régi kőszent" (Kutyakaparó); *„átlőve* oldalunk" (A farkasok dala); „Szemünk *bekötve, fogva* szellemünk" (Az országgyűléshez); „Hűséged *megszegve*... *Ki sem hallgatva* még És már *elítélve*" (A király esküje); „S ezzel *leróva* a jótétemény" (Az apostol, IX); Arany János: „Török és magyar test egy gödörbe *hányva*" (Az Alföld népéhez); „S alóla, haj! *kirúgva* a táblabíró szék" (Furkó Tamás); „Félre, félre!... pálya *mérve!*" (Pázmán lovag, III); „Kunyhói mind *hallgatva*, mint Megannyi puszta sír" (A walesi bárdok); *„Zavarva* lelkem mint bomlott cimbalom" (Válasz Petőfinek); „Isten kék egével *födve* a tanyája" (Toldi, 4); Ezüst liliommal *teleírva* selyme" (TSz. 3: 4); „Életre idézni, ami neked *halva?*" (TSz. 6: 4); „Virági *taposva*, díszei *feldúlva*" (6: 51); „Viruló díszében mind egyszerre *látva*" (7: 54); „Van egyéb szerszám is, íjj módra *csinálva*" (9: 9); „Sokan azt is mondják, hogy a csata *veszve*" (11: 56); *„Lerontva* és fegyverre *hányva* A nagy város, Potenciána" (Keveháza); „Mindez csuda művel remeken *alkotva*" (Buda halála 10: 73); Rései *megtöltve*, árkai *megásva*" (11: 109); „Paripám *nyergelve*" (Daliás idők, III, 9); Madách Imre: „Im a teremtés *befejezve* már" (Az ember tragédiája, I); „Miért is kezdtem emberrel nagyot, Ki sárból, napsugárból *összegyúrva*..." (uo. XV); Kozma Andor: „A pápai öreg kollégyiom terme Csupa vén diákkal zsúfolásig *telve*... Alig egy féléve még tömlöcre *vetve*,

Most Bécs kegyelméből rendőrtől *figyelve*" (A karthágói harangok); Gyulai Pál: „A költészet, bár *törve* égi szárnya" (Horatius olvasásakor); Jókai Mór: „*Szeretve* mind a vérpadig"; „Ady Endre: „Húzza a sok igen, S a megcsúfolt nemek Rozsdákkal *megírvák* A leveleimen" (A kényszerűség fája); „*Terítve* a föld: lakni tessék" (E nagy tivornyán); József Attila: „S mégis, magyarnak *számkivetve*, lelkem sikoltva megriad" (Hazám); „gondom s fájdalmam *kicifrázva*" (Nagyon fáj); Radnóti Miklós: „Kezük szivükre *téve*" (Parton); Szatmári Sándor: „Lemezei *kilyuggatva*, kapcsolója félig *letörve*, lábai hiányosak, az egyik téglával *pótolva*" (Kazohinia, 7).

Népnyelvből: „Fényességgel mind *berakva* Aranyos szablyája" (CsinomPalkó); „Kiskereki betyárcsárda, Zsandárokkal *körülállva*" (Népdal); „Szarka láb, nyúl farka édesen *csinálva*, Ürgéknek a nyelvek savanyón *formálva*, Kakas farka, tyúk is mézesen *fundálva*, Jó káposzta disznó farkával *póználva*" (Erdélyi János: Népdalok, III); „A szoknyám *lerakva* végesvégig ráncba" (Népdal); „látja, hogy neki egy asztal *terítve*" (Horger: Hétfalusi csángó népmesék, 302); „Hát látja a király, hogy mindenütt a kása *elhullatva*" (uo. 401); „mindnyájan földből felvont szálfával *fegyverkezve*" (Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye, 90).

A létige nélkül álló *-va, -ve* igeneves szerkezettel összefüggésben számos problémát kell tisztázni ahhoz, hogy világosan lássuk ennek a szerkezetnek a kialakulását. A továbbiakban csak röviden kívánom érinteni azokat a témákat, amelyeknek mélyreható tanulmányozása jelentősen elősegítené, hogy megnyugtató eredményekre jussunk ezzel a fontos ősi szerkezettel kapcsolatban.

A) A mai magyar nyelv szempontjából nézve a létige nélküli igeneves szerkezet csonkának tekintendő, mert nyelvünk minden rétegében sokkal gyakoribb és általánosabb a *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezet, ennélfogva a létige elmaradása a hiányosság érzetét kelti. Ez a helyzet áll fönn az írásbeliség kezdete óta napjainkig. A kódexekben efféle kifejezéseket találunk: *tudván vagyon, mondván vagyon, írván vagyon, parancsolván vagyon* stb. A kódexek korában a főigét — mint a példák is mutatják — többnyire nem a *-va, -ve*, hanem a *-ván, -vén* végződéssel találjuk. A *-va, -ve* alak később egyre inkább tért hódított, és a mai magyar nyelvben a *-ván, -vén* szinte teljesen kiszorult a használatból.

B) Fölmerül a kérdés, hogy mi lehetett a helyzet a kódexirodalmat megelőző időben. Mivel bizonyosra vehetjük, hogy a *-ván -vén* a *-va, -ve*-nek határozóragos formája, ennélfogva joggal föltételezhetjük, hogy a *-va, -ve* az elsődleges a *-ván, -vén*-nel szemben. A határozóraggal ellátott *-va, -ve* — vagyis a *-ván, -vén* — a létigével összekapcsolva valamely cselekvés vagy történés folytán bekövetkezett e r e d m é n y t fejezett ki, amelynek i d ő b e l i r ö g z í t é s é t a létige megfelelő alakja (*van, volt, lesz* stb.), t a r t a l m á t pedig a statikussá (vagyis igenévvé) vált főige határozta meg a mondat alanyára vonatkoztatva.

Történeti szempontból nézve tehát a fentiekből megállapíthatjuk, hogy a létige nélküli (mai szempontból „csonka") szerkezet az eredetibb. A *vad ölve van, ajtó nyitva van, ág törve van* szerkezet előzménye ez volt: *vad ölve, ajtó nyitva, ág törve*. Ennek maradványai az efféle kifejezések: *szívszakadva, szemlesütve, három nap múlva* stb.

C) Mészöly Gedeon arra a következtetésre jutott (ÓmSzöv. 208), hogy a *-vány, -vény* képző azonos a *-ván, -vén* (< *-va, -ve* + *n*) határozói igenévképzővel. Ilyen példákat említ: *halovány, halaványy, halványy szín*, amely ilyenformán

alakult ki a *halni* igéből: *halaván, halván levő szín* > *halvány*. Háromszékben *állovány*-nak nevezik a víz mélyét, ahol a víz *meg van állva* (uo). Ugyanígy keletkezett a *marad* igéből a *maradvány*, a *dagad*-ból a *dágvány*, a *poshad* alapszavából a *posvány*, a *jár* igéből a *járovány* > járvány (uo).

Mészöly fejtegetése számomra igen meggyőzőnek látszik. S ha a kutatást ezen a nyomon tovább folytatjuk, akkor arra is fényt deríthetünk, hogy miképpen keletkezett a *-ván, -vén* határozóragos igenévből a *-vány, -vény* képző. Feltételezhetjük, hogy éppen a létigének és a *-ván, -vén* végződésű főigének a kapcsolata segítette elő a *-vány, -vény* képző kialakulását. Gyakoriak lehettek (a hangtani pontossághoz most nem ragaszkodva) az efféle mondatok:

Én tanítván vagyok
Te tanítván vagy
Ő tanítván vagyon

Később ezek ekképpen is értődtek:

Én tanítvány (vagyok)
Te tanítvány (vagy)
Ő tanítvány

Innen már csak egy lépés kellett a *-ván, -vén* és a *-vány, -vény* különválásához.

Hogy a határozóragos névszóknak és a létigének a kapcsolata könnyen képzővé változtathatta a határozóragot, arra más példát is idézhetünk. Például: Én *meztelen vagyok*, ahol a *-tel:* fosztóképző, az *-en* pedig: határozórag. Később a kettő kapcsolatából lett a *-telen* fosztóképző, amihez újabb határozóragként az *-ul, -ül* rag járult: *meztelenül*. De még ma is mondhajtuk kétféleképpen: *meztelen szaladgál* és *meztelenül szaladgál*. Ismeretes, hogy a *hasztalan* szavunk jelzői és határozói értelemben egyaránt használatos ma is: „Hiába, minden *hasztalan* (= *haszontalan)*"; „*Hasztalan* beszéd"; „*Hasztalan* mondtam neki bármit". Az *n-ny* váltakozásra vonatkozólag számos példát említhetünk: *meztelen—mezteleny, bizon—bizony, híján—hiány* stb.

D. Bartha Katalin „A magyar szóképzés története" című könyvében (1958.) a *-vány, -vény* képző funkciójáról is ír. Idézem: „A vele alkotott névszók leginkább a cselekvés e r e d m é n y é t jelentik: *ásvány, oltvány, sövény*... de jelenthetik a c s e l e k v ő a l a n y t *(jövevény, szökevény, gyülevény)*, s magát a c s e l e k v é s t is *(aszovány*, nyj. *indítvány* = *'indulás)*" (85). Ezek a funkciók pontosan egyeznek azokkal a funkciókkal, amiket én a *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezetnek tulajdonítok. Ha valamit *beoltunk*, akkor az *oltva, oltván* van, vagyis az oltásnak az e r e d m é n y é t jelezzük: *oltvány*. A *tanítvány, jövevény, szökevény* pedig azt bizonyítja, hogy a *-va, -ve* igeneves szerkezet régtől fogva fejezhetett ki s z e m é l y t e l e n c s e l e k v é s t: *én tanítván vagyok* = *engem tanít valaki;* s azt is bizonyítja, hogy a m o z g á s t jelentő igék is szerepelhettek ebben a szerkezetben, mint ahogy ma is szerepelnek: *én jövén vagyok, szökvén vagyok* = *jövevény vagyok, szökevény vagyok*. A legnagyobb valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy sohase lett volna *-vány, -vény* képzőnk, ha előzőleg nem lett volna *-ván, -vén* igenevünk, s ez nem alkotott volna szerkezetet a *lenni* igével.

D) A *-vány, -vény* képző mellett van a magyarban *-mány, -mény* képző is. Joggal kérdezhetné valaki: miért nincs a magyarban ennek megfelelően egy *-mán, -mén* gerundium is? A jogos kérdésre ezt válaszolhatjuk: Feltehető, hogy volt a magyarban *-mán* gerundium, és volt efféle kifejezés is: *adomán vagyon.* Az *adomán*-nak ugyanúgy kifejlődött egy *adomány* változata, mint a *maradván*-nak a *maradvány* változat. A képzővé vált *-mány, -mény* mind a mai napig megmaradt, a *-mán* gerundium azonban kiveszett. De hogy megvolt, azt valószínűsíti az osztják nyelv is, melyben megvan a *-man* gerundium, és ezzel az osztjákban hajszálra ugyanolyan igeneves szerkezet alkotható, mint a magyarban a *-va, -ve (-ván, -vén)* igenévvel. Például: *ambet jerman ollet* 'az ebek *kötvén* [mintegy: *kötmén*] vannak' (Pápay József: Északi osztják nyelvtanulmányok, 84); *noi-saχ... ewetman ol* 'a posztó suba... ki van *cifrázva*' = *cifrázván* [*cifrázmán*] van (79); *oχsar hańemman ol* 'a róka el van *rejtőzve*' = *rejtőzvén* [*rejtőzmén*] van (106); stb.

Az osztjákban is gyakran fordul elő a szerkezet létige nélkül: *minēmen welda orengna put kāwerman* 'a mi megölésünk céljából [van] az üst *főzvén*' (65). Megtaláljuk az *-n* határozórag nélküli többes számú *"rakvák"* típust is: *χoina lungdemet* 'kitől [vannak] megszámlálva' = kitől *megszámlálvák* (167). Természetesen megvan az időhatározói jelentés is: *siden liwman mana* 'Ezt evén, menj' (168).

Ugyanezzel a *-man* igenévvel főnevet is képezhetünk. Például: *nenkχoi wantman andam.* Pápay ezt így fordítja: 'embert nem látott'. Szószerint: ember *látvány [látomány]* nincs (31); *juχ sēwerman jetses* 'A *favágással [favágomány]* elkészült' (95); *il-χoiman jubina 'lefekvés* után' (100); stb.

A magyar *-vány, -vény* (<*-ván, -vén*) és *-mány, -mény* (< *-mán, -mén*) képző funkciójának azonosságát bizonyítja az is, hogy mind a kettő járulhatott bármelyik igéhez, sőt járulhatott váltakozva ugyanahhoz az igéhez is. Példaként idézhetjük a következő két adatot: *örvény* és *őrmény (őrmín, oerminy).* Mindkettő 'forgást (vízforgást)' jelent; alapszavuk a 'forog, forgat' jelentésű *őr-* ige (lásd: TESz. 3: 39). Hogy más-más igenévképzővel alkothatunk ugyanolyan típusú képzett szót, arra az osztjákból is idézek példákat: „pudi paleng *jidal* ńila" 'fekete felhő *jövése* látszik' (i. m. 59; *-dal: t—d* igenév + birt. személyrag); „oχsar *manmal* jubina" 'a róka *menése* [elmente] után (109;, *-mal: m* igenév + birt. személyrag); „il-*χoiman* jubina" *'lefekvés* után' (100; *-man* gerundium); „igel *manem* jubina" 'férje *menése* [elmente] után' (157; *m* igenév).

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a létigével v a g y a n é l k ü l a l k o t o t t *-va, -ve* i g e n e v e s s z e r k e z e t g y ö k e r e i a z u g o r k o r b a n y ú l n a k v i s s z a. (A vogulra nézve vö. Sz. Kispál Magdolna: A vogul igenév mondattana 296 stb. A vogullal kapcsolatban a szerző szintén az e r e d m é n y jelzését hangsúlyozza, 290).

2. Itt is egy jól ismert szituációból indulhatunk ki. Vörösmarty „Szép Ilonka" című versében a leány kergeti a lepkét, szeretné megfogni. Végre sikerül:

„*Megvagy!* így szól a leány örömmel,
Elfogván a szállongó lepét.

Nem kétséges, hogy a „*megvagy*" ebből rövidült le: *meg vagy fogva,* hiszen a vers következő sorában ténylegesen ott szerepel az *elfog* ige.

Hasonló rövidülést láthatunk Arany János egyik versének (A betyár) következő soraiban:

Héj, kocsmáros, eb az ingét!..
Elszeretik a menyecskét!..
El van az már réges-régen,
Afelől már alhatik ken'.

Az *el van* itt nyilván így egészítendő ki: *el van szeretve.*

Az efféle rövidülés lehet alkalmi és lehet állandó. Az előbbit többnyire olyankor alkalmazzuk, amikor valamilyen kérdésre válaszolunk, vagy felszólításra reagálunk. Példák: „Mikor *veted el* a petrezselymet?" „Már *el van*" (vetve); „*Zárd be* az ajtót" „Már *be van*" (zárva); „Előbb *írd meg* a leckét" „Már *meg van*" (írva); „Mért nem *teszed ki* a kapura a cédulát? „Már *ki van*" (téve) stb.

Az ilyen beszédbeli szituációban a kihagyásos *fel van, le van* ritkábban fordul elő a többinél. Gyakran ezek helyett a perfektiváló jelentést magába olvasztó *meg van* használatos. Például: „*írd le* a szöveget" „Már *le van*" (írva), vagy: „Már *meg van*" (írva, csinálva); „*Törd fel* a tojást" „Már *fel van* (törve), vagy: „Az már *meg van*" (téve, csinálva). A *meg van* ilyenkor általánosságban, tekintet nélkül a cselekvés tartalmára, azt akarja kifejezni, hogy a cselekvés végre van hajtva. Ez a végrehajtást, eredményességet jelző jelentésárnyalat később annyira megszilárdult, hogy ennek a kifejezőjévé vált anélkül, hogy szükség volna a szituáció minden részletének pontos megjelölésére. Ezért van, hogy a *megvan*-t nem is tudjuk mindig egy konkrét igével kiegészíteni. Éppen ezért ezek a rövidülések a *meg* igekötővel fordulnak elő leggyakrabban. Arra a megjegyzésre, hogy: „Szeretném már látni azt a jelentést", így válaszolhatunk: „Egy óra múlva *meglesz*", vagy „Légy nyugodt, *meglesz*", vagy csak egyszerűen: „*Meglesz!*". Odagondolhatjuk: *csinálva*, de a valóságban ezt az „odagondolást" nem is érezzük szükségesnek.

Az esetek többségében mégis pontosan tudjuk, hogy melyik igét gondolhatjuk oda a *megvan* kiegészítésére a szituációtól függően. Például: „Mindjárt *meglesz* a hús is" (sütve, főzve); „Estére *meglegyen* a lecke" (írva); „*Megvan* rá a lehetőség" (adva); „Nagyszerű, *megvan!*" (találva, fejtve stb.). Az ógörögben a perfectumnak statikus eredményjelző funkciója volt. Arkhimédész ennek megfelelően ezzel a fölkiáltással ugrott ki a fürdőkádból: „*Heuréka!*" A magyar nyelvben a *-va, -ve* igeneves szerkezetnek van ugyanez a statikus eredményjelző funkciója. Ha tehát Arkhimédész magyar lett volna, akkor nem azt kiáltotta volna magyarul, hogy: „*Megtaláltam!*", hanem azt, hogy: „*Megvan!*". Vagyis: „*Meg van találva* a dolog nyitja." Kitűnő példát találhatunk ugyanerre Petőfinél „A helység kalapácsá"-ban, ahol a templomba bezárt Fejenagy a szabaduláson töpreng. Ezekkel a szavakkal veti el a megmegvalósíthatatlannak ítélt terveket: „Mást kell *kitalálnom.*" Egyszerre csak fölkiált: „*Megvan!*" Ez a *megvan* a költő magyarázata szerint azt jelentette: „*Megvagyon* a szabadulás terve" (találva).

Fejtegetésem alátámasztása végett megemlítem, hogy a Halász Előd-féle magyar—német nagyszótár (1957.) is a „*megtaláltam*" szóval értelmezi a „*megvan*" címszónak a 2. pont alatt fölsorolt jelentését. Megemlítem továbbá, hogy Gyomlay Gyula már 1907-ben hangsúlyozta a *-va, -ve* igeneves szerkezet

e r e d m é n y j e l z ő funkcióját (NyK. 37: 97). Megállapítja, hogy az ógörög perfectum a maga erős statikus értelmével igen közel jár a névszói értelemhez, ezért a fordításban elsősorban igeneves, sőt néha csak névszói frázissal közelíthetjük meg némileg a görög perfectum statikus értelmét. Majd így folytatja: „Az események olyan hirtelen követik egymást, hogy az írónak és az olvasónak ideje sincs a második (praet. perfectummal kifejezett) esemény elképzelésére: az igealak már csak az úgyszólván egyidejűleg bekövetkezett e r e d m é n y t jelzi: *már rá is volt borulva; már fel is volt támadva.* A beszélő a maga képzeletében már teljesülve látja az eseményt: csak parancsolja s *már meg is lesz téve;* kihirdette, hogy *el lesz adva...*"

További példák a „*megvan*"-ra, nagyrészt az ÉrtSz. „*megvan*" címszavából; kiegészítve az odaérthető főigével: „Még az egész pénzem *megvan*" (maradva); „Csak *megvagyok*" (szokva); „A jövő héten varratok egy ruhát. Az anyag már *megvan* hozzá (véve); „*Megvagyunk* egymással" (elégedve); „Ehhez *megvannak* a feltételek" (adva); „*Megvan* róla a véleményem" (formálva); „*Megvolt rá a mód*" (adva); „Hamarosan *megvolt* az egyezség" (kötve); „Ősszel *megvolt* az esküvője" (tartva); „*Meglett volna* a vizsga, de a tanár megbetegedett" (tartva) stb.

Az ÉrtSz. önálló igeként tárgyalja a *lenni* + *-va, -ve* igeneves kifejezésekből lerövidült „*megvan*" formát, és ide sorolja a létige több alakjával alkotott formákat is: *megvolt, meglegyen, meglett volna* stb. Csak a *meglesz, meglett* alakkal tesz kivételt. Az utóbbiakat, az előbbiektől különválasztva, a „*meglesz*" címszó alatt szintén önálló igeként tárgyalja, és egy sereg példával illusztrálja.

Példák: „Tegnap *meglett* a gyerek" (szülve); „*Meglett* a híd" (építve); „Rakd el a holmikat, zárd be a szekrényeket, ha *meglett*, szólj" (csinálva); „Végre *meglett* a kulcs" (találva); „A téli kabát ára az őszre *meglett*" (spórolva); „*Meglett* az egyezség" (kötve); „Hatvan többséggel *lettem meg* képviselővé" (választva); „Ha így dolgozol, *meglesz* a jutalom" (fizetve); „Bánk hitvesétől *meglesz* a kosár" (adva); „Honnan *lesz* a rókácskák bére *meg*" (szerezve, fizetve); „*Meglesz* a gyűlés még ma" (tartva).

A szótár szerint tehát létezik egy „*megvan*" (*megvolt* stb.) ige, és ettől függetlenül létezik egy „*meglesz*" *(meglett)* ige. Én azonban nem tudom különválasztani az alábbi mondatokat: *megvan a gyerek; estére meglesz a gyerek; végre meglett a gyerek.* Ebben a három mondatban nem beszélhetünk egy önálló „*megvan*" és „*meglesz*" *(meglett)* igéről. Mind a három mondatban egyetlen ige szerepel: a *megszül* ige, s a három hiányos mondat ilyenformán egészítendő ki: *meg van szülve, meg lesz szülve, meg lett szülve.* Más példa: „*Megvannak* hozzá a feltételek"; „Ha *meglesznek* hozzá a feltételek". Mind a két mondatot az „*adva*" igenévvel egészíthetjük ki: *meg vannak adva* és *meg lesznek adva.* Hogy a *szül, születik* ige határozói igeneve könnyen kapcsolódhat a *létigével*, arra irodalmi és népnyelvi példákat is idézhetünk. Például: „Élet jön a meddő szünetre... A gondolat *meg van születve*" (Tompa: Ikarus); „Mintha nem is földön lakozóktól *volna születve*" (Vörösmarty: Zalán futása, II).

Hogy a *megvan* és *meglesz* igealak merev különválasztása nem egészen magától értetődő, bizonyítja, hogy a nagyszótárak (magyar—orosz, magyar—német, magyar—angol, magyar—francia stb.) a „*megvan*" címszó alatt tárgyalják mind a kettőt. Az Országh-féle magyar—angol nagyszótár a „*megvan*" címszó alatt ilyen példákat sorol föl: „*megvan a lehetőség*" 'the possibility is *given*'; „*megvan (meglesz)* egy óra alatt" 'it will be *done* in an hour'; „reggelre

meglett a gyerek" 'by morning the child was *born*'; „*nincs meg*" 'it cannot be *found*'.

Az ÉrtSz. gazdag példatárában olyan példák is akadnak, amelyekben a *megvan* igét nem lehet könnyen levezetni egy konkrét igéből. Ennek egyik okát előbb már említettem: a *megvan* magába szívott egy perfektiváló jelentést. Persze ha a köznyelven túl a népnyelvet, a nyelvjárásokat is figyelembe vesszük, akkor jelentősen csökkenthetjük a „motiválatlan" *megvan* igék számát. Többek között ilyen kifejezésekre gondolok: „Csupán a csontja s a bőre *vót megmaradva*" (Kriza: Vadrózsák, V, 11); „Az esze is *meg van érve*" (uo. I, 54). Érdekes idevágó irodalmi példa: „De úgyis a szív *szenvedésre van*' (Vörösmarty: A fátyol titkai 5). A mondat így egészíthető ki: *szenvedésre van teremtve.* Ha az egész magyar nyelv alapján próbáljuk megvilágítani ezeket a hiányos kifejezéseket, akkor ilyen szólásokat is meg tudunk fejteni: „Én is *kivagyok*" (kártyajátékban), ami kiegészítve ezt jelenti: *ki vagyok menve.* Tehát a *megy, marad* és ehhez hasonló igék is állhatnak *-va, ve* igeneves szerkezetben.

Ha az ÉrtSz. „*megvan*" címszavának anyagát vizsgáljuk, elámulunk a jelentésárnyalatok gazdagságán, változatosságán. Ez is amellett szól, hogy valószínűleg más igék sugározták be ebbe a *megvan* igébe a jelentésüket, adták neki az eredményhatározói, perfektiváló, nyomatékosan létező jelentést.

A különféle igével kiegészíthető, egybeírt *meg van*-ok lényegileg semmiben sem különböznek azoktól a külön írt „*meg van*"-októl, amelyekkel az ilyen felszólításokra: *írd meg, főzd meg, kösd meg,* stb. röviden reagálhatunk. Érdekes megjegyezni, hogy a *meglesz (meglett)* formákkal alkotott kifejezések túlnyomó részét könnyen — a *megvan*-nál jóval könnyebben — kiegészíthetjük konkrét igék határozói igenevével.

Valószínű, hogy a *meglett ember* kifejezés is egy *lett* + *-va, -ve* igeneves szerkezetből, a *meg lett nőve* kifejezésből keletkezett. Népnyelvben nem ritka az ilyen szólás: „Majd ha *meg lesz nőve*"; „Hogy *meg van nőve* ez a gyerek!". Magam is hallottam néhány évvel ezelőtt Erdélyben, Borszéken egy asszonytól: „Nekünk három gyermekünk van, de már *meg vannak nőve.*" További népnyelvi adatok: „egy takaros kard *ki van nyőlve* a fődbű" (Tombácz János meséi 117); „E nád *föl vót nyőve*" (Kőszeg vidéke. Nyr. 36: 395). Irodalmi példák: „*Hozzá van nőve* a keserves élet, Hozzája nőtt letéphetetlenül" (Petőfi: Az apostol XVII); „Vad arca rőt szakállal Szemig *benőve volt*" (Tompa: Csörsz árka); „Mindegy! hozzád *van nőve* szellemem" (Petőfi: Költői ábránd). Arra a kedveskedő frázisra: „Hogy *meg van nőve* ez a gyerek!", könnyen következhetett a büszke szülő részéről efféle válasz: „Bizony *meg lett nőve,* hát bizony *meglett, ember lett belőle*". Ettől már nincs messze a két mondat egybeolvadása: *Meglett ember lett belőle.* Ezt a magyarázatot támogatja az is, hogy a gyereksorból kikerült ifjút szokás *meglett embernek* nevezni (vö. Petőfi: „Úgy mentem el innen, mint kis gyermek, És mint *meglett ember,* úgy jöttem meg"). A *meglett ember* kifejezés keletkezését a *nőni* ige elfogadhatóan magyarázza. De vajon olyan gyakori-e nyelvünkben, mondjuk a népnyelvben a *lett* + *-va, -ve* igeneves szerkezet, hogy a *meg lett nőve* kifejezést magától értetődőnek, természetesnek tarthatjuk? Ha a népnyelvet ebben a tekintetben megvizsgáljuk, a kérdésre igennel válaszolhatunk. A magyar nyelvterület minden részéből idézhetnék bőségesen példákat, de itt most egyetlen mesegyűjteményből, Tombácz János meséiből sorolok föl néhányat: „soha ez a szó nem *lött főhozva*" (76); „A család *el lött pusztítva*" (78); „parancs *lött rá adva*" (129); „ő mire *lött főhatalmasítva*"

(131); „ Így *ki lött* aztán *szögezve* a kastélynak a négy ódalára" (132); „a feje *lë lött vágva*" (199); „Nagyon *fő lött magasztalva*" (335); „*szét lött szödve*" (566); „*mög lött vasalva* a ló" (598); „*rám lött fogva*, hogy kétszamaras juhász" (662).

Az ÉrtSz. a *megvan* mellett számon tart egy *elvan, kivan, levan* igét is. Ezek szintén kiegészíthetők konkrét igék határozói igenevével.

Elvan. Ha ezt mondom: „Nincs itthon, *elvan a szomszédban*" (köznyelvben, népnyelvben: *szomszédba)*, akkor ezt így egészíthetem ki: *el van menve, el van maradva a szomszédba.* Hasonló eset áll fönn ebben a mondatban: „Már rég *elvan* hazulról". Tudniillik: *el van menve, el van utazva.* Más példák: „Pénz nélkül is *elvan*"; „Tíz évig is *elvan* egy tanyán"; „Így aztán csak *elvagyunk*"; „Nálam *ellehet* holtáig"; „A gyermek jól *elvan* a kocsijában"; „A gyermekek *elvannak* a játékszereikkel", stb. Ezeknél elsősorban az *elmarad, elboldogul, elfoglal* ige értelmezheti a hiányosnak érződő kifejezéseket. A fentieket megtoldom még egy példával: „a flaskó feldűlt és a víz *ellett*". A szövegből világosan kitűnik, hogy *el lett folyva* (Horger, i. m. 97).

Kivan. Már említettem a kártyajátékban használatos kifejezést: „Én is *kivagyok*", ami azt jelenti, hogy *ki vagyok menve* (a játékból). Más kifejezések: „*Kivagyok*, mint a liba" = *ki vagyok fáradva, dögölve.* Az ilyen kifejezésekre: „Mikor *kivolt* az egy év" magyarázatul szolgálhat ez a népnyelvi adat: „Mikor az egy hónap *ki volt telve*" (Kriza: Vadrózsák III, 71).

Levan. Példák: „Hamar ott hagyott téged az a lány. Én úgy látom, pajtás, hogy *levagy*" (ejtve); „Beadtam a jelentést, hát ez is *levan*" (tudva).

Az ÉrtSz.-ban egy *odavan* ige is föl van véve címszóként. Példák: „Sokáig *odavan"; „Míg odavoltam*, sok minden történt"; „*Odavan* a pénze"; „Régóta nyomja az ágyat, már egészen *odavan"; „Az* én lábaim már *odavannak"; „Oda*van *örömében*"; „*Odavan* a boldogságtól"; *Odavan* valakiért".

Ismét külön tart számon a szótár egy *odalesz (odalett)* igét az alábbi példákkal: „*Odalett* a kisborjú"; „*Oda lett* az emberek vetése"; „*Odalett* a pénzem"; „Amikor meghallotta a gyászhírt, egészen *odalett"; „Két* hétig *odaleszek"; „*Ha tovább esik, *odalesz* a termés".

Ha tüzetesen megvizsgáljuk az *odavan* és *odalesz* igét, rájövünk arra, hogy a két igealak voltaképpen összetartozik, és hiányos kifejezéseket rejt magában. A *lenni* igének különböző alakjairól van szó, amelyek az *oda* határozószóval és valamely ige határozói igenevével állnak kapcsolatban. Két igét foghatunk gyanúba: a *veszni* és a *maradni* igét. A fenti példákat tehát így egészíthetjük ki: „Sokáig *oda van maradva"; „Oda van veszve* a pénze"; „*Oda lett veszve* az emberek vetése".

A fentiekhez bizonyságul szolgálhat az is, hogy létezik egy *odavész, odaveszik* és egy odamarad ige is. Példák: „*Odaveszett* a téli takarmány" = *Oda lett [veszve]* a téli takarmány; „Utánuk küldeném a fiamat, de félek, hogy az is *odamarad*, vagy *odavész*" = „... félek, hogy az is *oda lesz*" *[maradva]* vagy *[veszve].* Az utóbbi példa mását megtaláljuk a *ront* igével rövidülés nélküli formában Zrínyi Miklósnál: „Menjen más, aki nem Nagy Sándor, cselekedje azt, amit ő cselekedett, *oda lesz rontva*, hogy még a neve is elvesz" (Vitéz hadnagy 1). Egyéb irodalmi példák: „Azóta *oda van* ... Most meg te is elmégy, te is *oda maradsz*" (Tompa: Az özvegy és fiai); „Haj! *oda* tölgyfa hajód, *oda* néped, *veszve* hajóstul" (Vörösmarty: Zalán futása I). Az utóbbihoz kapcsolódnak még a következő példák: „Meghalt Mátyás király, *oda* az igazság"; „S kiált: Édes hazánk *oda*!" (Czuczor: Hunyadi); „*Oda* minden reményem". Ezek kétszeresen

is hiányos kifejezések, mert elmaradt belőlük a *van* is, meg a *veszve* is: *oda van veszve.*

Az *odavan* örömében, *odavolt* a boldogságtól stb. kifejezések eredetének magyarázata már valamivel nehezebb, de nem lehetetlen, hogy ezeknek is közük van a *veszni, megveszni* igéhez. Hiszen szoktuk mondani ilyeneket: „*Veszett* vagy *veszekedett* jó kedvem támadt"; „A váratlan örömtől szinte *eszét vesztette*"; „A boldogságtól *eszeveszetten* táncolni kezdett". Mivel az *odavan* egyéb kifejezésekben magába szívta az 'elveszés, odaveszés' jelentését, így alkalmas nyelvi eszközzé vált a nagyfokú, észvesztő, észbontó boldogság kifejezésére.

*

A *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezet csonka változatainak vizsgálatából figyelemre méltó következtetéseket vonhatunk le.

Megállapíthatjuk, hogy a magyar igeneves szerkezet minden tekintetben — alkotó elemeinek, funkcióinak, használatának, változatainak tekintetében — meglepő hasonlóságot mutat az osztják és vogul igeneves szerkezettel. Mind a három ugor nyelv — a többi finnugor nyelvtől és az indogermán nyelvektől eltérően — a határozói igenév, nem a befejezett melléknévi igenév segítségével alkotja meg ezt a szerkezetet. Alapvetően téves tehát az az állítás, hogy ez a szerkezet latin vagy német hatásra keletkezett nyelvünkben.

Azt is megállapíthatjuk, hogy téves az a tanítás, miszerint a szóban forgó szerkezet az állapot jelzésére keletkezett, és ma is állapotot jelöl. A magyar nyelv és az ugor nyelvek tanúsága szerint a szerkezet valamely cselekvés vagy történés eredményének jelzésére keletkezett. Az esetek túlnyomó részében sem a múltban, sem a jelenben nem mutatható ki állapotjelzés. A már idézett példákban: „a menyecske el van" (szeretve); „*átlőve* oldalunk"; „ősszel *megvolt* [tartva] az esküvője", stb. nyilvánvaló, hogy a menyecske nincs elszeretett állapotban, a farkasok oldala nincs átlőtt és az esküvő sem volt megtartott állapotban.

Az eredményjelzésnek egyik alesete lehet — tárgyas igéknél — a cselekvés személytelenségének, az általános alanynak a kifejezése, például: *be van bizonyítva, ki lesz hirdetve, ketté lett vágva, dicséretére legyen mondva;* másik alesete pedig — tárgyatlan igéknél — a helyzet vagy állapot jelölése, például: *be volt fagyva, meg lesztek elégedve, le van esve, el van utazva.* Egyéb funkciók is az eredményjelzésből vezethetők le.

Téves az a tanítás is, hogy a *-va, -ve* igeneves szerkezethez tartozó kifejezések szenvedő jellegűek, hiszen a legtöbb esetben nem alakíthatjuk át szenvedő szerkezetté az igeneves szerkezetet. Például: „S ezzel *leróva* jótétemény" (Petőfi); „*Zavarva* lelkem, mint bomlott cimbalom" (Arany); „kora sírba *temetve* szülei" (Vörösmarty: Magyarvár). A fenti példákban az élő nyelv szabálya szerint nem szerepelhetnek efféle szenvedő alakok: ezzel *lerovatott;* lelkem *megzavartatott;* szülei kora sírba *temettettek.*

Téves az a tanítás is, hogy a *-va, -ve* igeneves kifejezések helyett többnyire nyugodtan használhatunk ragozott igét. Különös, hogy éppen az utóbbi évtizedekben kapott lábra ez a hiedelem, holott Simonyi Zsigmond már 1907-ben

nyomatékosan hangsúlyozta ennek az ellenkezőjét. Idézem: „A Magyar Nyelvőrben már sokan és sokszor kifejtették, hogy *meg van írva* nem egyértékű a *megíratott* és a *megírták* igealakkal. Aki nem érzi... a különbséget, arról már Szarvas Gábor igen határozottan és teljes joggal úgy ítélt, hogy vagy nem magyar születés, vagy a sok újság olvasásban végkép megromlott a nyelvérzéke" (Nyr. 36: 388—9). Világosan látjuk mindezt, ha például Aranynak ezeket a sorait nézzük: „*Levágva* népünk ezrei Halomba mint kereszt"; „Félre, félre... pálya *mérve*". A fenti példákban semmiképpen sem használhatnánk verbum finitumot. Nem írhatnánk, vagy mondhatnánk így: „*Levágták* népünk ezreit..."; „Félre, félre... *megmérték* a pályát". Az elintézett akták végére írt „*Elintézve*" megjegyzés helyett sem írhatunk ragozott igét. Nem írhatjuk sem azt, hogy *elintéztem*, sem azt, hogy *elintéztük*, sem azt, hogy *elintézték*, hiszen egy-egy akta több kézen megy keresztül, míg *el lesz intézve*.

Ezek a lerövidült kifejezések nemcsak az állapot-szabályt cáfolják meg, hanem a *lesz* és *lett* + *-va*, *-ve* szerkezet üldözését is értelmetlenné, tudománytalanná teszik. Hiszen a *lesz* és *lett* igealakot az ilyen kifejezésekben azok is lelki nyugalommal használják, akik a *lesz*, *lett* + *-va*, *-ve* használatát egyébként kerülik. Közben nem is gondolnak arra, hogy a szóban forgó hiányos kifejezésekben voltaképpen az általuk került vagy üldözött szerkezetet használják. Nyelvhelyességi gátlásuk a csonka változatokkal kapcsolatban önámítás révén el van altatva. Rá kell mutatni arra, hogy a *megvan*, *meglesz*, *meglett* stb. formában való rövidülések eredete is évszázadokra nyúlik vissza, olyan időszakra, amikor német hatás lehetőségével aligha számolhatunk, többek között azért sem, mert ha egy-egy ilyen lerövidült forma írásban is gyakorta megjelenik, akkor valószínűleg már régebben létrejött az élő nyelvben. Csak két példát idézek, egészen találomra, a régi nyelvből, olyanokat, amelyekben jól megfigyelhetjük a rövidülés kialakulását: „Jóllehet penig, hogy te nagyságodnál azon Szent Pál apastalnak leveli *magyarázva valának*, de maga te nagyságod engemet onszol... vala, hogy meglátnám, ha mind *megvolna*" (Komjáthy Benedek: Az Szent Pál levelei, 1533.); „Az Isten is igen gyűlöli a kevélyeket... Ezt... eleitől fogva... cseleködetiben megmutatta. A hatalmasokat, dölyfeseket és kegyetleneket megrontotta és *elvesztötte*... Gondoljatsza csak negyven esztendőtől fogva hová *löttenek el* és hova *lesznek* naponként a nagy ember marók, az igen nagy urak" (Heltai Gáspár: Száz fabula 60). A kiegészítés mind a két szövegben önként adódik: „ha mind *meg volna magyarázva*"; „hová *löttenek* és hova *lesznek elvesztve*".

Mindez szemléltetően mutatja, hogy mennyire megrontják, milyen károsan befolyásolják a nyelvi közérzetet a tények ismerete nélkül, könnyelműen megfogalmazott nyelvhelyességi szabályok.

Szepesy Gyula

Gondolatok az országos Ady vers- és prózamondó verseny után

Több mint húsz esztendeje — mint a Telefongyár színjátszó csoportjának rendezője — irodalmi műsort készítettem a forradalmi gondolat érlelődéséről a századfordulótól a második világháborúig. A színjátszók, versmondók a legkülönbözőbb verseket, prózákat választották, tanulták, hosszú hónapok munkájával emésztették, csiszolták. Egyik legérdekesebb tanulságom erről a készülődésről az, hogy Ady milyen villámló erővel tudott megszólalni alig iskolázott fiatalok száján. Különösen akkor, ha valamelyikük nemrég még vidéken élt, onnan származott a gyárba. A grófi szérűn, a Dózsa György unokája, az Álmodik a nyomor sok társával együtt élő, szinte saját indulatában is föllelt emlékként született újra egy-egy vers előadásában. Minél fiatalabb volt azonban a vállalkozó kedvű csoporttag, annál többet kellett magyaráznom a kort, a verset, a keserűséget, a lobogást, ami Ady soraiban bujkált.

A mai fiataloktól történelmi távolokba merült az első világháború előtti Magyarország. Fiamnál, lányomnál látom, hogy már negyvenötös emlékeinkre is szinte hitetlenkedő csodálkozással figyelnek: létezett ilyen egyáltalán?

És milyen volt az a világ, ami Ady indulatait, zabolátlan és a maga módján mégis keményen logikus szellemét mindújra fölszikráztatta? Sok minden messze került, sok minden változott Ady életének akár utolsó éve óta is mind történelemben, mind ízlésben, mind irodalomban, mind verskultúrában és igényben.

Hallgatom az Ady-verseny résztvevőit, és ezek a gondolatok járnak a fejemben. Hallgatom a Harc a nagy-úrral viaskodását, leszűrődött, fénytelen, beszélgető előadásban. Hallgatom Az Öreg Kúnné évszázados magyar parasztsorsot tükröző remek, tömör sorait szomorkás, idegen részvét sajnálkozásával. A Hortobágy poétája fogcsikorgató tehetetlensége csak dühös panaszkodás. Ady végletes indulatai legtöbbször szomorú lemondás köntösében jelennek meg.

Hallgatom az Ady-koponyát föltörni akarók seregét, és végtelen öröm, büszkeség gyullad bennem. Fiatalok ezrei hosszú hónapok óta kötetet kötetre gyűrtek, verset vers után olvastak-tanultak, válogattak és félretettek, elővettek és ízlelgettek. Nem fülharsogtató zenedoboz mellett gondolatrekesztő, beszélgetést eltömő órák tízezrei állnak e versengés mögött. Történelemfordulatokat sűrítetten, szavakba kalapáltan emésztettek ezrek, hónapokon át. És ha indulataiban nem is, ha keserűségében nem is, ha lobogásában nem is, de okosságában igen is elénk állt e versengés során a rendezők, szerkesztők, szereplők szándékából megidézett Géniusz.

Hatalmas eredmény. Hallgatom a színrelépőket, és boldogságot érzek: íme a három évtized egyik gyümölcse. Íme, szereplők százaiban, hallgatók és nézők millióiban vájkál-érik-gyümölcsözik a szebbre, jobbra vágyás igénye, reménye, tudata. Ki itt a nyertes a hetekig tartó küzdelmekben?

Hallgatom a kidolgozott mondatokat, az eltervezett gondolatíveket elénk táró erőt, Ady sorainak okos, öntudatos tolmácsolóit.

A következőkben megpróbálom színészi szemmel háromféle szempontból csoportosítani tapasztalataimat. Már a verseny során kitűnt, hogy Ady verseit nem könnyű megközelíteni. Legtöbb művének tartalma sokféleképpen értelmezhető. Életre kelteni azt az indulatot, ami az úri Magyarország milliói

számára valóságos volt, igazság, a mai fiataloknak csak tananyag: nehéz kísérletnek bizonyult szinte valamennyi versenyző számára. Az elmondott versek között — érthetően — az életmű derekából hallottunk a legtöbbet. Nem véletlenül hiányolta Király István professzor többször is az utolsó korszak filozofikus, máig sem igazán értékelt remekeit. De alig volt hallható a fiatal lányok, sorkatonaidejüket töltő fiúk műsorán a szerelem pogánybabonás imádata. Végiglapozom az elődöntőkön feljegyzett véleményeimet, és statisztikát készítve a hallott versekről, ez az eredmény.

Nézzük először a versmondók elemző, versfelépítő eredményeit. Legegységesebben Ady egyértelmű forradalmi versei szólaltak meg. Azokat a verseit, amelyekkel vagy sokszor hallottként, vagy ismerős, tanult történelmi gondolatként már találkozott a versmondó, világos felépítésben tolmácsolták. Kristóf Péter fiatal lendülete, a Morognak a vének című versben, valós adys lobogással állt előtteünk. Máté Rita „Megöltem egy pillangót"-előadása szinte elénk varázsolt Ady zaklatott életéből néhány gyilkos pillanatot. Kemény Judit már csak szomorúságot, sajnálkozást érez a parasztsors lázító tragédiájában. Koskócsák István a Proletár fiú versében pedig már a maga öntudatával próbálja visszaidézni Ady proletárfiújának szorongását, reménységét, önmagát biztatását.

E néhány példával szeretném fölidézni a versengés hét estéjét. Nem vált-e világossá a hallgató számára, hogy a költő hevületét olyan hőfokon kell és szabad csak tolmácsolni, hogy a hallgatók kibillenjenek nyugalmukból? Ha ez sikerül az előadónak, tudjuk: a versmondó önmagában megérezte Ady erejét. Megérezték a fiatalok is, de közvetíteni ritkán tudták. Miért?

Ady legtöbbször csak saját élményéről ír. Horváth Ildikó, a Tó nevetett című vers előadója például Ady élményének jó megérzése mellett a versben szereplő „másik" véleményét szinte lázadóan kiemelte előadásában. Adynak pedig ez a vélemény mellékes. Nála az öngyilkosság, a halálgondolat nem epikus értelemben vett elmúlás, inkább élőhalottság, tehetetlenség-érzés, tiltakozó indulat. Megjelenhet-e egy 1958-ban született egészséges fiatalban mindez, Ady korának eszmei, irodalmi hatásainak megfelelően? Mint néhány — a tehetségesebbek között számon tartottnál — pusztán az érzékeny idegrendszerű szavaló szorongásélménye jelentkezett. A költő élettel-halállal viaskodásával szemben, a saját, riasztó ismeretlentől való szorongása. Lukács György írja: Ady lírájának eredetiségét az adja, hogy nála az egyén problémái az emberiség haladásával összefonódva, a költő énjébe beleolvadva szólalnak meg. Ez az emberiség — mely egész költészetét áthatja, határozza meg líráját.

Mit sikerült ebből az összetett és súlyosan összetett felelősségérzetből a zömében fiatal versmondóknak tolmácsolniok? Ami Ady társadalombírálatából a versmondóknál átrezdült, inkább az azóta rárakódott demagóg színezetű indulat volt, mint összetett filozofikus műveltségű Ady-okosság.

Az akkori magyar társadalom, a mai fiatalok számára már a messze történelembe süllyedt körülményeit vizsgálva megállapítható, hogy a költő magányosságát nem gőgös elzárkózottsága, hanem a haza elmaradottsága és Ady éleslátásának ellentéte magyarázza.

Azt a tehetetlen, keserű fájdalmat, mellyel Ady a feudális maradiságokkal terhes Magyarországot ostorozta, ma, a felszabadult társadalom öntudatos fiataljai kívülről ostorozva jelenítették meg; versmondásuk nélkülözte — érthetően — a saját testen csapódó ostorvégek fájdalmát. Vagy — és erre volt a

legtöbb példa: az itt kifejtett ellentétek lemondó szomorúsággal leöntve szólalnak meg.

Azt a vergődő küzdelmet, Ady személyes élménykörének, a Vér és Arany költőjének végzetes harcát, ennek feszültsége helyett rezignált visszaemlékezésként hallottuk pl. a „Harc a nagyúrral" előadójának egyébként sikert aratott előadásában. A mai kor divatja, a fáradt, leszűrődött elmondás ütközött össze ebben a tolmácsolásban is — mint sok versenyzőnél — a vers szellemével.

A versenyzőkben vagy a fölfedezés izgalmával forrtak átéléssé Ady tulajdonságai, vagy az értelemre hatóan értelmezve tolmácsolták a versek indulatait. Mindkét megközelítésre volt példa, de inkább az utóbbira vállalkoztak többen. Tordai Ferenc remek orgánumával és fölszabadultabb eszközeivel inkább az Adyval azonosuló tolmácsolást, Babits László az Adyt értelmezve közvetítő versmondást választotta. Szándékosan emeltem ki kettejüket, mint mindkét típusú versmondás egy-egy legjobbját.

Ennél a kérdésnél óhatatlanul fölmerült a versmondás hivatásos művelőinek stíluselemzése. Van-e kialakult szabvány Ady verseinek elmondására? Vagy bármilyen versmondásra? Minden versszerető, irodalmi estekre járó számára világos, hogy ilyen szabvány hivatásosoknál sincs. Mit tehetünk tehát, ha például Ady forró indulatát kívánjuk a mának idézni? Tisztelettel a vers lelke előtt, gondolatiságát értelmezve, közvetíteni, vagy megélni a verset? Egyik mód sem kisebb a másiknál. A vers megélése a közvetítésnél veszélyesebb, gőgösebb is, a személyiség nem visszavonul, hanem beleköltözik Ady nagyságába. Eggyé válik vele a forrongásban, a bűvöletben. Hogyan igazodjon el a két meredély közötti ösvényen a hivatásosoktól sem kapható biztonsággal a versenyző? Olvasom a jubileumra megjelent Ady-lemez bírálatát a Magyar Nemzetben: „Ma a halkabb, értelemre ható versmondásra van befogadói igény. Mégis néhány vers — például: Küldöm a frigyládát — értelemre hatás — vagy puritanizmus helyett — vagy örvén — inkább szenvtelen stílusban hangzik a lemezen, a meggyőző erő híján, kevéssé bensőségesen."

Nem ez az ízlésbeli és stílusbeli bizonytalanság, a határvonal meghúzásának kiforratlansága jellemzi-e az egész magyar előadóművészetet, sőt színészetet is, és — az Ady verseny résztvevőit végigfigyelve — a nem hivatásosakat is? A versenyzők sokszor kifogásolt versépítkezése, értetlensége az eddig elmondottakkal hitem szerint megnyugtató módon magyarázható, indokolható és talán menthető is.

Nézzük második szempontként a versenyzők beszédkultúráját, a versek ritmusának, melódiájának kifejezését beszédjük erejével.

A versengés ezen a téren hozta számomra talán az egyetlen lehangoló tapasztalatot. Mert mint az előbbiekben láttuk a verselemzéssel, verselmondási stílusokkal kapcsolatban, különösen Ady költészetének esetében, ezerféle magyarázatot, indoklást lehet találni.

A rossz beszédű, rosszul hangsúlyozó, mondatívet ritkán ismerő, és mint legrosszabb: beszédhibákkal jócskán terhes mezőnyben bizony ritka volt az egészséges, tiszta beszéd. Statisztikát készítettem csak az elődöntőkbe jutott szereplőkről: hat esetben zavaró, súlyosnak mondható sziszegőhangzó-torzulás, két esetben élőbeszédben kevéssé, de mikrofonon keresztül már észrevehető pöszeség fordult elő. Érdekes, hogy a lámpaláz — mely a tévé esetében érthető — szinte minden esetben súlyosbította a fellépés előtt alig érezhető beszédhibát. Az igazán megdöbbentő felfedezésem azonban az volt, hogy a meghatározható beszédhibák mellett a pongyola beszéd, az elerőtlenedett mással-

hangzók, a kialakítatlan, röviden hangzó magánhangzók szinte mindenkinél előfordultak. A 48 elődöntőbe jutott versenyző közül mindössze kilencnél tudtam följegyezni, hogy kifogástalanul beszél, további hatnál, hogy elfogadhatóan. És ami mindebből leszűrhető: általános a beszédkultúra hiánya Magyarországon. Anélkül, hogy Péchy Blanka „Beszélni nehéz!" című könyvéből bőven idéznék, csak az általános beszédkultúra megteremtésére irányuló erőfeszítését említem. Az első elődöntőn pedagógiai szempontból megemlítettem az egyik versenyző sziszegő hangzóinak logopédussal történő javíthatóságát. Jellemző képet fest a beszédkultúráról alkotott közvéleményről az a jó néhány levél, amely az elődöntő közvetítése után a televízióhoz részemre érkezett. A nevüket aláírók tisztességgel kiálltak pedagógiai jószándékomat megaláztatásnak nyilvánított eljárásom ellen. De érkezett — például egy magát miskolci pedagóguscsoport nevében jelentkezőnek valló — levél, írója az általam logopédushoz javasolt tanítónő szakmai súlyának elvesztését jósolta tanítványai előtt. Mindezért pedagógushoz nemigen illő stílusban marasztalt el. A helytelen szemlélet talán oka lehet annak is, hogy annyi gyerek, fiatal jut el magasabb iskolába anélkül, hogy akár a szülő, akár valaki az óvodában vagy felsőbb iskolában jószándékkal, segíteni akarással fölhívja figyelmét a tisztább kiejtés megtanulására. A levelekből mintha olyan közvéleményre gyanakodhatnánk, amely szerint a beszédhiba talán bűn, vagy betegség, annak javítása szégyen. Hogyan lehetne tudatosítani közvéleményünkben, hogy a beszédhibajavítást, tovább megyek: a beszédjavítást ne szégyellni valónak vagy jobb esetben kellemetlenségnek tekintsék, hanem az aránylag könnyű módozatok igénybevételével a helytelen hangzóformálások javítását természetesnek és esztétikai szükségszerűségnek tartsák. Ha valaki képezi magát, hogy szebben tudjon énekelni, az szégyen? Ha valaki képezi magát, hogy szebben tudjon beszélni, az szégyen? Eljutunk-e valaha oda, hogy ilyen kérdéseket milliók számára egyértelművé tegyük?

És itt kénytelen-kelletlen ismét a hivatásos művészeti élet beszédkultúráját juttatja eszembe az Ady vers és prózamondó verseny résztvevőinek beszédéről őrzött jegyzetem. Azt hiszem, az általános beszédkultúra megteremtésében — a jó úton haladó rádió és tévébemondók mellett — színészeink tehetnének a legtöbbet. És itt fájóan kell idéznem számtalan tanulmány, sőt újabban fölháborodott hangú újságcikkek íróinak véleményét. „Nem értem — suttogja a néző szomszédjának, nem egy színházunk nézőterén. A »bensőséges szó« terjed a színpadokon a korábbi harsány színjátszással szemben. Persze csak képletesen terjed, a valóságban gyakran csak sejtődik" (Zay László a Magyar Nemzetben). Mert nemcsak hogy ritkul a színészek között a szép szavú, aki a hangokat tisztán ejti, a hangsúlyt jó helyre teszi, hanem mintha magamagának beszélne ma, aki beszél, akár színpadon, akár másutt teszi ezt. Mintha kinek-kinek csak az volna a fontos, hogy elmondja, amit mond. Hogy megértik-e, célt ér-e a szó? — már nem az ő dolga. Fiatalok között fehér holló, aki a szavak ejtésére is ügyel, a tiszta hangzóformálásra, a mondathangsúlyokra. Színészeinkre kötelezően vonatkozna a törvény: aki nem beszél érthetően: nincs mondanivalója. Rendezők évtizedeken keresztül a naturalizmus igényével irtották-fojtották a tiszta színpadi beszédet, deklamálástól féltve színészeinket. Az eredmény egy teljes szakmára vonatkoztatva vált lesújtóvá. Ezek után hogyan jelentkezhet a beszédkultúrára vonatkozó igény a nem hivatásosoknál? A pátosz ma már valóban nem divat, sajnos a nemes indulatokat is sokan hajlamosak „hőzöngéssé" lefokozni. De olyan egyetemes kér-

déseket, melyekkel például Ady birkózott, lehetetlenség visszafogottan kifejezni. Végletes egyéniség volt, ezért végletesen is fogalmazott. A versmondók beszédstílusa, beszéderejüknek vértelensége ugyanúgy visszafogta Ady verseinek ritmus- és melódiakicsengését, mint a már idézett hivatásos versmondóknál már bírálatokban is kifogásolt szürkeség, előadói álnaturalizmus: önmagának való motyogás. Ady hevületét — hogy ennél a versenynél maradjunk — olyan hőfokon kell és szabad tolmácsolni, egy keménnyé formált beszédkultúra segítségével, hogy a hallgatók kizökkenjenek nyugalmukból. Nemes indulattal érzékeltetni hatalmas birkózásait: azt a magatartást, ami egyéni sorsát a néppel, a nemzettel egybeolvasztotta. Lassan odajutunk, hogy már nemcsak pódium-, hanem színházművészetünknek is föltehetjük a kérdést, nem cél-e hát, hogy a művészet katarzist idézzen elő?

Az Ady-versengés résztvevőinek nagy többsége belső, igaz érzéseit éppen beszédkultúrájának hiányosságai miatt nem tudta eléggé önmagából kibontani. Újra és újra felbukkan a kérdés bennem; hol, hogyan kellene, lehetne elkezdeni a szép, erőteljes magyar beszéd tanítását, szeretetből való művelését! A kismamák boldog gügyögésénél? Az óvónéniknek a legfogékonyabb gyerekfül által mindennap hallott mesemondásánál? A tanárképző főiskolák pedagógusjelöltjeinek ma még csak kényszerűen érintett beszéd-tananyagának szinte mindennél előbbre sorolásánál? Vagy mindez együtt lenne szükséges a Péchy Blanka által fölvetett általános beszédkultúra megteremtéséhez?

Összegezve mindezt: az Ady versmondó verseny egyik nagy eredménye az is, hogy ilyen kérdések egyáltalán fölvetődhetnek. Egy versenynek mindig van nyertese. Sokszor hangsúlyoztam már egy-egy szavalóverseny döntőjében: nemcsak az első díj tulajdonosa itt a nyertes. Mert nem kétséges, hogy ha a rádió és televízió különleges szolgálatának jelentése szerint ennek a műsornak adásonként átlag ötmillió nézője-hallgatója volt, akkor ezek között százezrével akadt olyan, aki a műsor hatására nyúlt Ady vagy más költők kötete után. Mert ha Ady igazságkereső szenvedélye nem jellemző is korunkra, az a tény, hogy már a második-harmadik elődöntő kedvéért több millió ember kapcsolta be a rádió-, tévékészülékét: nyertessé tesz egy ügyet. Azt az ügyet, melyről ma oly sokat illik beszélni és amely sok döccenővel bár, de hitem s munkám részeként lépésről lépésre előbbre megy: a közművelődés ügyét.

Meggyőződésem, hogy bárha kampányszerű is a sok méltatás, megemlékezés, mindez — az annyira népszerű vetélkedőkkel együtt — nem múlik el hatástalanul. Most szökken szárba az a mag, amit harminc esztendeje ápolgatunk: hogy a zene, a képzőművészet, a színház, az irodalom nemes élményeivel gazdagabbá, műveltebbé válják a társadalom. És benne az egyén. A versenyzők átélték a szépet, cselekvően. De átélte — befogadóan — több millió magyar. Eljuttatni a verskultúrát az ország legeldugottabb falvaiba is, törekedhet-e sokkal többre közművelődésünk? Gondoljuk el: egy 72 éves parasztember azzal érvel az ország nyilvánossága előtt: ha már az értelmiség nem, ő bizony elmerészkedik szülőfalujából. És kiáll Adyt idézni. És bejut egyéniségével, népünk sorsváltozásának erejét sugárzó lényével a döntőbe. És milliók megérzik föllépésében a rendkívülit, mert elnyeri a közönség díját.

Április 4-e táján oly sokszor olvastunk, hallgatunk méltatásokat, okos érveléseket felszabadulásunk fontosságáról, nagyszerűségéről. Nem hiszem, hogy túlzok, ha a milliókat érdeklő Ady-versengést a hétköznapokra lefordított április 4-ének is érzem. Az előszóval-lélekkel átfűtött versenyek a legtöbb papírról fölolvasott szónoklatnál többet érnek. A vetélkedők helyezettjei

nem azért győztesek, mert másoknál kifejezőbben tolmácsolták a költeményeket, hanem mert velük együtt milliókat érintett meg valami élmény, áhítozás a jóra, szépre, igazra. Itt és valamennyi vetélkedőn nyertes, aki mondja, és aki hallgatja. Nyertes maga a nemzet.

Bánffy György

Igen, az értelmező mellérendelés

I. A Nyr. 1977. évi 1. számában megjelent, „Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonya" című cikkemben (9—19) azt bizonyítottam, hogy az értelmező nem alá-, hanem mellérendelő szószerkezeti viszonyt alkot az értelmezettel. Hangsúlyoztam, hogy nem új felfogás ez, sőt azt sem hallgattam el, hogy Károly Sándor is felveti annak lehetőségét: a minőségjelzői értelmezőre eredetileg r á é r t h e t t é k a jelzett szó jelentését is, így a „melléknévi értelmező" főnévi tag lehetett (i. h. 11). A cikkben azt igyekszem bizonyítani, hogy ez a tag tulajdonképpen ma is főnévi, illetve, hogy az értelmezői tag minden itt vizsgált értelmezős szerkezetben főnévi, az értelmezettnek meg mellérendelt tagja. Természetesen nem a jelentéstani (és csak esetleg ilyen alapon, tehát részben szófajtani) szemléletet tükröző r á é r t é s segítségével tettem ezt, hanem a j e l z ő s s z e r k e z e t e k r e d u k c i ó s t ö r v é n y é n e k alkalmazásával. Hogy miért, arról később.

1. A cikkhez Károly Sándor fűzött megjegyzéseket a Nyr. 1978 évi 1. számában (46—50). E cikkemnek második, mondhatnám: lényegi részét mégsem az ő cikkére írtam válaszul; ez már készen volt „Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonyának kérdéséhez" címmel Károly cikkének megjelenésekor. Utólag azonban úgy láttam helyesnek, hogy a címet megváltoztatva s magát a cikket egy első résszel kiegészítve reagáljak a n e m v á l a s z n a k, hanem c s a k m e g j e g y z é s n e k szánt észrevételekre. Mert Károlynak v é l e m é n y e van ugyan dolgozatomról, de — s ez nyilván cikke jellegéből következik — nyomós ellenérve nincs állításaim lényegével kapcsolatban. Az az érv ugyanis, hogy Tesnière-rel közös eredményre jutottak egymástól függetlenül, nem vehető döntőnek. Arra a kérdésre: „Tehát mind a ketten egyformán tévedtünk egy ilyen komplex kérdésben?" — csak ezt a választ adhatom: könnyen lehet, sőt még az is, hogy m i n d a h á r m a n tévedtünk, legfeljebb n e m e g y f o r m á n. Én is vallom, hogy „a tudományban minden továbblépés csak az előzmények s főleg az ellenvélemény komoly és objektív számbavétele után lehetséges", s azt is, hogy „törekednünk kell rá, különben kezdhetünk mindent mindig elölről" (i.h. 50), de hadd tegyem azt is hozzá: ez nem véd meg bennünket minden esetben az elölről kezdéstől. Még akkor sem, ha a kutatóknak rendelkezésükre állt vizsgálódásuk idején mindaz a vitaanyag, amelyre a más véleményen levő szerző támaszkodik. Ugyanis az a tény, hogy egy anyagot félretesz valaki, mint alkalmatlant, nem mindig és nem okvetlenül az anyagra jellemző. Nem vagyok benne biztos tehát, hogy Károly Sándor már cikke elején kimondhatja az ítéletet: „A cikk elolvasása után úgy látom, semmit sem kell változtatnunk eddigi álláspontunkon, hiszen a szerző nem tud

olyan szempontot felvetni, mely új volna ahhoz a vitaanyaghoz képest, amely az akadémiai nyelvtan megfelelő fejezetei és az ezeket előkészítő könyvecském készülése idején rendelkezésünkre állt" (i. h. 46). Sőt azt is különös eljárásnak tartom, hogy dolgozatomról előbb azt mondja ki: „... beletartozik ... azoknak a kísérleteknek a sorába, amelyek újabban a „funkcionális" jelszóval éppen nem funkcionális szemléletet tükröznek" (i. h. 49), néhány sorral lejjebb mégis arra az álláspontra jut, hogy szemléletemet „a f u n k c i ó szempontjából" csak akkor tudja „értelmezni", ha előbb tisztázom, mit értek funkción, funkcionális szemléleten. Vagyis előbb már elparentál egy dolgozatban tükröződő szemléletet mint nem funkcionálisat, amelyet tulajdonképpen értelmezni sem tudott a funkció szempontjából a szerző magyarázata nélkül.

Látszatra talán abból adódik a köztünk levő félreértés, hogy mást-mást értünk ugyanazon a terminus technicuson. (Ez a magyar nyelvészetben előforduló jelenség; a legtöbb szerző előre tisztázza is, mit ért ezen vagy azon a közkeletű szakkifejezésen.) Ennek a mást-mást értésnek azonban a mi esetünkben nem terminológiai, hanem sokkal mélyebb, lényegi oka van. Az, hogy más-másképpen látjuk magát a nyelvet. Tehát nem egyszerű terminológiaértelmezési zavarról, sőt nem is egyszerű félreértésről van itt szó, hanem komoly véleménykülönbségről, mint ezt Károly Sándor nyilván tudja is.

2. Vannak, akik a nyelvnek a szemantikai oldalát tartják fontosnak, a formait nem. Vannak viszont, akik a nyelv formai vizsgálatára esküsznek. Én egyik csoportba sem tartozom. Azt vallom — tudom, nem egyedül —, hogy a nyelvnek mindkét arculata egyformán fontos. Ahogyan a csupán formai vizsgálattal helytelen eredményekre juthatunk, ugyanúgy kaphatunk látszat-, tehát hamis eredményeket a szavaknak csupán a szemantikai oldalát és összefüggéseit vizsgáló szemlélettel, még ha „funkcionális"-nak nevezzük is ezt. Egy-egy nyelvi elemnek a közlésben betöltött szerepét nem lehet csupán a jelentése alapján megítélni, vagy ezt a szempontot tenni a más szempontok szerinti megítélés alapjául. Én a *formális*-sal a *szemantikai*-t állítom tehát szembe, nem a *funkcionális*-t, s a funkcionális szemléleten a szemantikai és formális szemlélet egyidejű érvényesítését értem. A nyelvtan felől nézve a kérdést: egyformán fontosnak tartom tehát a szemantikai, szófaji és alaki, valamint a szintaktikai szempontú vizsgálatot, mégpedig nem külön-külön, egymástól elszigetelten, hanem komplex módon végezve, de a s z i n t a k t i k a i h e l y z e t b ő l k i i n d u l v a. (Mások ezt valószínűleg funkcionális-strukturális szemléletnek tartják.)

Akik a funkcionális szemléletet a szemantikaira szűkítik, rendszerint a formális logika módszereivel vizsgálják a nyelvet, így természetesen nem is juthatnak tovább a szemantikai összefüggések feltárásánál, de nemegyszer hamis minősítésénél. Miért lenne például a „Veszek neki pirosat" és a „Veszek neki csizmát, pirosat" mondatok *pirosat* tagja az egyik mondatban tárgy, a másik mondatban pedig értelmező j e l z ő ? Csak azért „jelző" a második mondatban, mert ebben megjelenik a *csizmát* tag is, amellyel j e l e n t é s t e k i n t e t é b e n összefügg a *pirosat?* De jelentés tekintetében sem, alakilag és szintaktikailag meg éppen nem a jelző és a jelzett szó összefüggését mutatja a két tag. S lehet-e pusztán a jelentés-összefüggés alapján szintaktikai és szófaji minősítést végezni? Nem lehet. Aki ezt teszi, az szemantikai alapon kreált kategóriákat erőszakol bele a mondattanba és a szófajtanba, sőt az alaktanba is. De még a jelentéstanba is, mert nyelvtani homonimákat lát ott is, ahol nincse-

nek (vö.: Nyr. 102: 49). A szavak jelentését és szemantikai összefüggését a szintaktikai helyzet és a vele összefüggő szófaji szerep alaposabb vizsgálata, valamint a formai jegyek figyelembevétele nélkül nem lehet minősíteni. Nem siklottam én el afölött sem, amit Károly hozzáfűz az értelmezőnek a ráértéssel kapcsolatos magyarázatához. „Mivel azonban itt a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkezettípushoz kötött módja alakult ki, a melléknévi értelmezőt ma mégsem foghatjuk fel olyan értelemben alkalmi főnévnek, mint például a sajátos azonosító értelmezőknél tárgyalt *Kálmuska*, a ***kisebbik*** típusú szerkezet értelmezőjét" (MMNyR. 2:297; idézem: Nyr. 101 : 11). Hogyan siklottam volna el fölötte, amikor cikkemben ez után az idézet után ez a mondatom következik: „szerintem pontosan egy és ugyanazon értelemben foghatjuk fel mindkettőt alkalmi főnévnek. S a probléma megoldásának éppen ebben van a nyitja" (i. h. 11). Az „elsiklás valami fölött" és az „egyet nem értés valamivel" két különböző dolog. Még azzal sem győz meg Károly Sándor, amit cikkében mgyarázatként hozzáfűz ehhez: „Azaz: egy nyelvtani szerkesztésmód kialakulásának nyelvi és lélektani körülményeit s o h a s e m s z a b a d (a kiemelés tőlem — J. I.) azonos módon megítélni azzal a későbbi állapottal, amikor a szerkesztésmód már a nyelvi rendszernek részévé szilárdult" (Nyr. 102 : 48). Nemcsak e kizáró megfogalmazással, hanem azzal sem értek egyet ezek után sem, hogy egy (illetve két) értelmezőfajta csak azért ne lehessen alkalmi főnévi, mert olyan helyzetben fordul elő, amelyben a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkezettípushoz kötött módja alakult ki. Ezt a magyarázatot nemcsak n y e l v é s z e t i n e k, hanem még l o g i k a i n a k sem lehet elfogadni. Attól még nem lesz egy főnévből (még alkalmi főnévből sem) melléknév (vagy számnév), ha k i f e j t ő m a g y a r á z ó t a g k é n t áll egy főnév után. Márpedig bizonyíthatóan ilyen tagként áll; jelzőt csak ugyanolyan erőszakkal lehet belőle kreálni, mint az alkalmi főnévből melléknevet (vagy számnevet) ebben a helyzetben, és csupán jelentéstani alapon, a mondattani, szófajtani, alaktani szempontok kizárásával, ennek következtében jelentéstani szempontból is a jelentés-összefüggésüknek nem nyelvészeti, hanem csupán logikai (bele)magyarázásával. Az akadémiai nyelvtan idézett helyén (2: 297) Károly Sándor ezt írja: „a *Veszek neki c s i z m á t*, ***pirosat*** (népd.) mondatban a *pirosat* melléknévi értelmező a *piros csizmát* közönséges jelzős szerkezettel lehetett egyértékű, az egész mondat pedig ezzel: Veszek neki *csizmát*, piros csizmát. A *pirosat* melléknévi értelmezőnek tehát f ő n é v i értéke lehetett." Kérdésem: mióta tekinthető ez a tag melléknévnek? Hiszen a ráértésnek az a bizonyos szabályszerű, szerkezettípushoz kötött módja nem alakulhatott ki később; ennek már a jelenség felbukkanása idején meg kellett lennie. Vagy meg lehet ezt a kérdést úgy oldani, hogy t e g n a p i g főnév volt, m á t ó l melléknév lesz? Csak abban az esetben, ha egy nyilvánvaló tévedést korrigálunk. De itt éppen ellenkező korrekcióra van szükség. Nem hiszem tehát, hogy Szabó Dénes megfeledkezett volna a nyelvtani homonima fogalmáról, mint ezt Károly Sándor állítja. Inkább azt hiszem, hogy nem nyelvtani homonimának tartja a két alakot, mint ahogy magam sem.

Vannak, akik belátva, hogy helytelen a nyelvnek a logikai módszerekkel történő és csak a szemantikai szemléletre korlátozódó vizsgálata, a szófajtani szemléletet tartják a funkcionális szemlélet alapjának, s magát a szófajt a funkció meghatározójának. Ehhez annyit: igaz, hogy a szintaktikai funkció erősen s z ó f a j h o z k ö t ö t t, mégis ez határozza meg a szófajiságot, nem fordítva. Az a tény, hogy egy szó főnév, csak azt jelenti, hogy l e h e t a mondat

ban alany, állítmány, tárgy, határozó vagy jelző. De hogy valójában mi lesz, azt nem dönti el. A szintaktikai helyzet és szerep viszont meghatározója a szófajnak is.

3. A két mondat *pirosat* tagja nem is csupán azért tárgy, mert tárgyraggal fordul itt elő. Előfordulhat egy szó a mondatban tárgyragosan anélkül is, hogy tárgynak minősíthetnénk. Például a „Mit sírsz?" *mit*-je tárgyragos mivolta ellenére is határozó, mert a szintaktikai és szemantikai szempontok alapján ennek minősíthető. De ahogy nem lehet *valamit sírni* (hacsak nem sírva elmondunk valamit), ugyanúgy nem lehet *pirosat csizmát venni* sem. Lehet viszont *piros csizmát venni*, sőt *csizmát, pirosat venni* is, de ez utóbbit csak 'csizmát venni, piros csizmát venni' értelemben.

4. Kétségtelen, csak helyeselhetjük, ha valaki egy kérdést több módszerrel vizsgál meg a nyelvtudományban. A magyar mondattanban azonban a logikai módszer és rendszerezés talán túlságosan is nagy teret kapott. De hadd idézzem Hadrovics Lászlót: „... az a logikai rendszerezés, amely az egésznek [az akadémiai nyelvtanunk mondattanának — J. I.] alapja, túlságosan egyoldalú, nem eléggé nyelvszerű, nem a nyelv természetes adottságaiból indul ki, hanem a formális logika összefüggései alapján alkot rendszert, és ehhez méri a nyelvi jelenségeket. Olyan eljárás ez, mintha a föld felületét nem a természetes tájegységek szerint írnánk le, hanem ezektől teljesen függetlenül, mesterségesen meghúzott szélességi és hosszúsági körök által alkotott képzeletbeli idomokat vennénk a leírás alapjául" (A funcionális magyar mondattan alapjai 7). Ehhez legfeljebb még annyit teszek hozzá: kívánatos lenne olyan magyar nyelvtan alkotása, amely a nyelvi jelenségeket végre n y e l v t a n i s z e m p o n t b ó l és n y e l v é s z e t i m ó d s z e r e k k e l vizsgálja s írja le. Nem valamiféle modern nyelvtanról álmodozom, hanem a régit szeretném n y e l v t a n i b b n a k látni, illetve azoknak szeretnék segíteni, akik ilyenné akarják tenni.

5. Károly Sándor megállapítja a redukció törvényével, elméletével kapcsolatban, hogy „ez a törvény és elmélet már igen-igen régi, és különböző elnevezések alatt lépett fel a nyelvtudomány története folyamán: *nyelvi takarékosság, ellipszis, rövidülés, ráértés* esetleg stb." (Nyr. 102: 48), sőt ő maga is említette mint egy magyarázati lehetőséget (elvetőleg), s azt is észreveszi, hogy utaltam is erre. Közben a szememre veti, hogy olyan megfogalmazásban beszélek erről az elméletről, mint amelyik az enyém, mert egy helyen ezt írom: „De ez a változat is magyarázható elméletünkkel..."

Hogy a redukció m i n t j e l e n s é g nem új, az nekem sem új. Előző cikkemben (Nyr. 96: 38—50) be is mutatom, hogy a leíró nyelvtanban milyen neveken ismeretes: *jelentéstapadás, szófaji átcsapás* stb., de arra is rámutatok, hogy mindegyik névvel m á s - m á s s z e m p o n t b ó l n é z v e jelöljük a jelenséget. Ezek közé kell sorolnom a *ráértést* is, hiszen Károly Sándor maga is a l k a l m i t a p a d á s n a k tartja (Általános és magyar jelentéstan 309). Tehát *a jelzős szerkezetek redukciója* kifejezés még szinominája is alig lehet a *ráértés*-nek, nemhogy tautonimája volna. *A jelzős szerkezetek redukciójának törvénye* pedig még szinonimája sem lehet. Ami pedig a *redukciós elmélet* kifejezést illeti, az nemcsak magát a redukciót, hanem ennek törvényét, sőt az inkriminált helyen még e törvénynek az alkalmazhatóságát is magában foglalja („De ez a változat is magyarázható elméletünkkel: *Eladta a lovait, a szürkéit*...")

Mindezeket nem jelentéstani kioktatásnak szánom, csupán a fogalmakat akartam tisztázni.

A fentebb elmondottak ellenére sem jutott eszembe, hogy kisajátítsam ezt az elméletet. Talán legjobban a birtokos személyrag bizonyítja ezt. Ha ezt akartam volna, akkor az *elméletemmel* alakot használom. Nem arról van szó tehát, hogy a több birtokosra utaló személyraggal mint a szerénység mezével takarjam az elmélet kisajátításával kapcsolatos szándékomat. Csupán stilisztikai okokból, kényszerből használtam így ezt a szót. Felsoroltam ugyanis ezen a lapon (13), mi mindent lehet m é g ezzel az elmélettel bizonyítani. Sűrűn követik egymást ezek a kifejezések: „Természetesen *a redukcióval kapcsolatos magyarázat*...”; „A *redukciós elmélettel* még az olyan szerkezetek mibenlétét is megmagyarázhatjuk...”; s most jön ez: „De ez a változat is magyarázható *elméletünkkel*...”; majd folytatódik tovább: „Sőt az is természetes, hogy a *redukció törvényével*...” Talán nyilvánvaló így, miért választottam a harmadik esetben az *elméletünkkel* alakot: el akartam kerülni az ismétlést. Ebben a helyzetben talán nem hibáztatható e szóalak használata, hiszen már említett, nemcsak a szerző, hanem a z o l v a s ó á l t a l i s i s m e r t elméletről van szó. S éppen ez a személyrag alkalmas ennek kifejezésére is. Mindezt tehát csak félremagyarázni lehet, félreérteni nem.

II. Egy tőlem nagyra becsült nyelvészünk — miután biztosított egyetértéséről a főbb kérdésekben — megkérdezte: hogyan illeszthető be *a lovat, az enyémet* értelmezőtípus az általam felvázolt rendszerbe, mert *az én lovamat* van, de *az enyém lovat* nincs nyelvünkben.

1. Ez valóban így van. Birtokos jelzői helyzetben a személyes névmási alak fordul elő birtokos névmási szerepben, állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói, sőt értelmezői helyzetben is az *enyém, tied* stb. birtokos névmási alakok töltik be azt a funkciót.

Csakhogy A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára vagy bármelyik nyelvtörténetünk adatai szerint az *enyém, tied, övé* stb. birtokos névmási alakokban a személyes névmás, a birtokjel és a birtokos személyrag található meg. Tehát pl. az *enyém* az *én- é- m*, a *tied* a *ti* (a *te* régebbi alakja) *-é -d*, az *övé* az *öv* (az *ő* régebbi alakja) *-é* elemekből tevődik össze, s így folytathatnánk tovább a sort. De miért ezek az elemek találhatók bennük? Azért, mert a birtokos jelzős szerkezetnek a maga nemében szabályos redukciója ment itt végbe.

De talán idézzük fel a szabályt is: „Ha a jelzős szószerkezet alaptagja odaértés vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet *-é* birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját (Nyr. 96: 45; 101: 12). Feltehető, hogy a redukció kezdetben a névmási birtokos jelzős szerkezetekben is a l k a l m i j e l l e g ű volt, tehát a létrejött alakulat az adott birtokos jelzős szerkezet jelentésének felelt meg. S mivel a birtokos nemcsak 3., hanem 1. és 2. személyű is lehetett ezekben a szerkezetekben, a birtokos jelző a redukció folytán a jelzett szónak az erre utaló személyragját is átvette. Ha tehát pl. a *ló* szerepelt jelzett szóként a szerkezetben, az alkalmi redukció így mehetett végbe:

az *én lov-*(a)*m*	az én-é-m
a *ti* (te) *lov-*(a)*d*	a ti-é-d
az *öv* (ő) *lov-a*	az öv-é(-je)
a *mi lov-*(u)*nk*	a mi-é-nk
a *ti lov-*(a)*tok*	a ti-é-tek
az *öv* (ő) *lov-*(u)*k*	az öv-é-k

Nem tartom most feladatomnak, hogy részletesen foglalkozzam itt azzal a kérdéssel, miképpen váltak ezek az alakok névmási rendszerünk részrendszerévé, s milyen változáson mentek át. Egy biztos: a redukció útján keletkezett s ma már *enyém, tied, övé, mienk, tietek, övék*, továbbá *enyéim, tieid* stb. formákban használt szóalakok általános jelentéstartalmú alakká válva névmási rendszert alkotnak: a birtokos névmások rendszerét. Ahhoz tehát, hogy egy olyan birtokos jelzős szerkezetet, amelyben az *én, te* stb. névmás a birtokos jelző, összevonjunk, nincs szükségünk a redukció alkalmankénti, ma már ugyan analógiás alapon szinte automatizáltan történő végrehajtására, mint más jelzős szerkezetek esetében, hanem felhasználjuk a régi redukció eredményeképpen létrejött, már állandósult birtokos névmási alakokat, amelyek konkrét jelzős szerkezet helyett állva konkrét jelentést kapnak, mint rávonatkoztatás esetén bármelyik másik névmás.

2. S az *enyém, tied* stb. alakú birtokos névmás: főnévi névmás. Más nem is lehet, mert a birtokos jelzős szerkezet jelzett szava mindig főnév, s a létrejött alak — a redukciós törvény szerint — ennek a szófaji értékében állhat. S értelmezőként mindig ezek a névmások fordulnak elő („Hozd be a cipőt, az *enyémet*"; „Elolvastam a verseket, a *tieidet*"; stb.). Az eddig vázoltak alapján talán érthető, hogy az *enyémet, tieidet* értelmezői tagok sohasem állhattak az értelmezett tagok jelzőjeként, még *enyém, tieid* stb. alakban sem, mert ezek a birtokos névmási alakok nem állhatnak jelzőként; s az az állítás is megdől, hogy az értelmező az értelmezettnek a toldalékait veszi fel (vö.: *cipőt: enyémet; verseket: tieidet*). De talán azt is bizonyítják, hogy az effajta *(csizmát, pirosat; almát, hármat; a tollat, a Jánosét; a lovat, az enyémet)* értelmezős szerkezetek értelmezői tagjai egy értelmező i helyzetű jelzős szerkezetek redukciója folytán keletkezett alakulatok (csizmát, [piros csizmát >] pirosat; almát, [három almát >] hármat; a tollat, [a János tollát >] a Jánosét; a lovat, (az én lovamat >] az enyémet) — mégpedig az első három esetben alkalmi, a negyedikben pedig egy régebben végbement redukció eredményeként létrejött alakulat —, s mint ilyenek az értelmezettel csak mellérendelő (ha úgy tetszik [tankönyveink szóhasználata szerint]: „nem tisztán mellérendelő", de mindenképpen párhuzamosan két- vagy több sarkú) szerkezetet alkotnak.

Jakab István

A magyar mint idegen nyelv

Az alábbiakban a címmel jelölt tárgykör folyóiratunk lapjain első ízben kap helyet ilyen terjedelemben és részletezésben. Egy vitaülés teljes anyagát adjuk közre több oknál fogva.

Anyanyelvünknek mint idegen nyelvnek ilyen szintű megközelítése napjainkban társadalmi igény sürgetésére vált időszerűvé. Nyelvünk iránt világszerte megnövekedett az érdeklődés egyrészt a turizmus fellendülése következtében (évről évre nagyobb számban keresik fel országunkat külföldi látogatók), másrészt az országunkban tanulmányokat folytató külföldieknek a szükséges mértékben el kell sajátítaniuk a magyar nyelvet, harmadrészt a nyelvtudomány kutatói számára a mi nyelvünk — finnugor voltánál és jellemző sajátosságainál fogva — értékes adatokat szolgáltat az általános nyelvészetnek.

Van azonban egy negyedik oka is a téma alapos vizsgálatának. Megélénkült a külföldön élő magyarság érdeklődése nyelvünk iránt. Mind a szomszéd államokban élő magyar anyanyelvűek, mind a világon szétszórtságban élő magyarok vagy magyar származásúak igényei megkövetelik a kérdésnek napirendre tűzését tudományos szinten. Az Anyanyelvi Konferencia néven ismeretes mozgalom (a Magyarok Világszövetsége szervezésében) elsőrendű célul tűzte ki a nyelvmegőrzés programját az elsősorban nyugaton élő magyarság származási tudatának fenntartása, hazánkhoz kötődésének ápolása végett. Mind a magyar nyelvterületen, mind a szétszórtságban a nyelvünket beszélők (számukra nézve vö. Nyr. 1970: 377—92) jó része más nyelvek hatásának van kitéve, illetőleg a környezet nyelvét is elsajátítja. Felmerül a két- vagy éppen többnyelvűség számos oktatási problémája is.

Eddig is folyt — és folyik ma is — idegen ajkúak magyar nyelvre tanítása erre a célra létrehozott és jól működő intézményeinkben. A vázolt okokból azonban szüksége mutatkozott annak, hogy széles körű és beható tárgyalással sokoldalú képet kapjunk a hazai és külföldi magyartanítás helyzetéről és eredményeiről. Azért adjuk közre az ankét teljes anyagát, hogy feltáruljon a kérdés minden oldala: szakembereink és intézkedésre hivatott intézményeink illetékesei hogyan látják az oktatás elvi, elméleti és gyakorlati problémáit, milyen tervek megvalósítását javasolják. Az oktatás elveiről és módszertani megoldásairól lefolyt eszmecsere az első széles körű akadémiai tapasztalatcsere volt.

Előzményeiről szólva a következőket kell megemlítenünk: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága, az Osztály 1976. júniusi határozata alapján az 1976—77-i tanév folyamán több alkalommal foglalkozott a magyar mint idegen nyelv témakörével. 1976. december 16-i bizottsági ülésén Hegyi Endre, Dálnoki-Fésűs András és Szende Aladár bizottsági tagok, valamint Ginter Károly és Kígyóssy Edit meghívott szakértők felkért beszámolója alapján vitatták meg a kérdést. — 1977. január 4-én szűkebb szakértői megbeszélés történt (a fentieken kívül Bodolay Géza, Szőllősy-Sebestyén András és Szépe György vett részt).

A két előkészítő alkalom után a Bizottság 1977. június 21-én délután tartott an-

kétot a témakörben. Az ankéton mintegy negyvenen vettek részt. Tudomásunk szerint valamennyi, a témában érdekelt magyarországi intézmény képviselői jelen voltak[1] (vagy kimentették magukat).

Közlésünkben először Hegyi Endre vitaindítója olvasható; majd ezt követi a hat felkért hozzászóló: Bodolay Géza, Dálnoki-Fésűs András, Ginter Károly, Kígyóssy Edit, Szende Aladár és Fülei-Szántó Endre elmondott szövegének írásbeli változata. Ezek után olvasható Polgár Endre, Károly Sándor, Somos Béla, Szőllősy-Sebestyén András, Szabó Dénes, Bánhídi Zoltán, Horváth Tibor és Kornya László szövege, végül Jónás Frigyes írásban benyújtott hozzászólása. (Az elhangzott hozzászólások közül Varga Dénesé és Aradi Andrásé hiányzik.) A vita egyéb részét, valamint a konklúzióját a vitát vezető Szépe György foglalja össze.

Hegyi Endre:

A magyar mint idegen nyelv témájának megvitatását időszerűnek s nagy jelentőségűnek tartom mindenképpen, de különösen azért, mert a legilletékesebb fórumon került rá sor.

„A magyar mint idegen nyelv" elnevezés használata napjainkban divatszámba megy, hallunk, olvasunk róla, de hogy valójában mi is az, erre már nehezebb egybehangzó választ kapni. Véleményem szerint ennek a magyarázata szakmai sajátosságból adódik. „A magyar mint idegen nyelv" nyelvoktatási terminológia. A nyelvoktatás gyakorlati munka, melynek az a feladata, hogy a nyelvészetben kodifikált elmélet alkalmazásával valakit egy nyelvre megtanítson.

Az elmélet és a gyakorlat dialektikája jól fejeződik ki ebben az újabbkori megfogalmazásban: alkalmazott nyelvészet. Az alkalmazás a társadalom által kijelölt területen megy végbe. Többek között ezzel is magyarázható, hogy egy-egy terület művelője mindig a maga szószólójaként hallat magáról, s nem igyekszik nézeteit a mások meglátásaival szintézisbe hozni.

De lehetséges-e egyáltalán eljutniuk erre a szintre azoknak, akik — a pedagógiai feltételeket tekintve — olyannyira különböző munkahelyen dolgoznak, mint pl. az egyetem, a Nemzetközi Előkészítő Intézet, a TIT, a nyári egyetemek vagy a külföldi magyar nyelvi lektorátusok. Ha nem is teljes mértékben, de lehet. Lehet, mert a fő cél vitathatatlanul közös: a magyar nyelvet kell megtanítani az idegen ajkúaknak. S bár a feltételek től sokban függ a módszer megválasztása, ez nem zárhatja ki a nyelvészeti alapelvek egységét.

[1] A következő tizennyolc intézményből jöttek el képviselők, illetőleg szakértők: Bessenyei György Tanárképző Főiskola (Nyíregyháza); Budapesti Műszaki Egyetem, Nyelvi Intézet, Magyar Nyelvi Csoport; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Központi Magyar Lektorátus (Budapest); Humboldt-Egyetem, Finnugor Szakterület (Berlin); József Attila Tudományegyetem, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék (Szeged); Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet (Kecskemét); Kossuth Lajos Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Idegennyelvi Lektorátus (Debrecen); Kulturális Kapcsolatok Intézete (Budapest); Külkereskedelmi Főiskola (Budapest); Magyarok Világszövetsége (Budapest); Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (Budapest); Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Nyelvi Intézt (Budapest); Nemzetközi Előkészítő Intézet (Budapest); Oktatási Minisztérium, Tudományegyetemi és Tanárképző Főiskolai Főosztály (Budapest); Országos Pedagógiai Intézet, Magyar Nyelvi Csoport (Budapest); Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Országos Idegennyelv-oktatási Központ, valamint a TIT Fejér megyei, Hajdú-Bihar megyei és Győr megyei Idegennyelv-oktatási Szakosztálya a (Hajdú-Bihar megyei Szakosztály rendezi a Debreceni Nyári Egyetemet).

Nem zárhatja ki, mert — amint az angol Strevens írja — a metodika kétoldalú folyamat, amely egyenlő mértékben van elkötelezve a nyelvészetnek és a pedagógiának. A szovjet Gansina másképpen fogalmaz, de ugyanazt mondja: valamely idegen nyelv módszertana a tanulandó nyelv fonetikai, morfológiai és szintaktikai szerkezetétől függ. — Tehát azt, hogy milyen módszerrel tanítsunk, maga a nyelv mondja meg, csak igazodnunk kell hozzá.

A nyelv fonetikai, morfológiai és szintaktikai törvényeit nem nekünk kell felderítenünk, megvannak azok a leíró, illetve általános nyelvészetben, csupán nézőpontunk formálódik sajátosan amiatt, hogy a külföldiek oldaláról közeledünk az oktatás tárgyához.

Hadd idézzek egy idevágó részt „A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban" című jegyzetemből: „Mit jelent kulturális és tudományos életünknek ez az új színfoltja: a magyar mint idegen nyelv. Mindenekelőtt szemléletet jelent. Azt, hogy nyelvünket idegen szemszögből nézzük, ami korszerű módszerekben, módszertani eljárásokban realizálódik a tanítás folyamán. Alkalmazott nyelvészetről lévén szó, a gyakorlat igényeinek megfelelően igazodunk a magyar leíró nyelvtudomány törvényeihez, az általános nyelvészeti elképzeléseket pedig alkalmazhatóságuk szerint értékesítjük."

A magyar mint idegen nyelv diszciplína fogalmi értelmezését persze többféleképpen meg lehet közelíteni, egy tény azonban vitathatatlan: lényege nem azonos az idegen ajkúak magyaroktatásával, mely létezett a múltban is, amelyből azonban éppen az hiányzik, ami a magyar mint idegen nyelv diszciplínára jellemző: a korszerűség.

A tudomány művelése alkotó munka, művelője a művészettel ellentétben elsősorban nem a képzeletből teremt, hanem tudomásul veszi a korábbi eredményeket, azokat fejleszti tovább, egészíti ki, vagy veti el. De mindenképpen számolnia kell mindazzal, ami előtte történt, vagy éppen körülötte történik. A korszerű nyelvoktatás új eredményei, irányzatai az idegen nyelvek oktatásán keresztül jutottak el hazánkba. Közismert tény az is, hogy az új nyelvtudományi elméleteket, nyelvpedagógiai elveket a magyar nyelv karakterétől idegen nyelvek sugallták, nem mindig szerencsésen. Ez korántsem jelenti, hogy ne vegyük át mindazt, ami hasznos, ezeket az értékeket azonban a magyar nyelv szelleméhez, strukturális felépítéséhez kell igazítani. Legelsősorban a terminológia területén szükséges közös nevezőre jutnunk, különben mindenki úgy értelmezi a dolgokat, ahogyan akarja.

A szóbeliség elsődlegessége, a nyelvi mozgás vizsgálata, a mondatközpontúság, illetve beszédközpontúság, a nyelv szokásrendszeréből adódó automatizációs eljárások, valamint az ezeket segítő technikai eszközök — s még sorolhatnám a korszerű nyelvoktatás vívmányait — minden nyelvre érvényesek, tehát egyetemes jellegűek. Csupán ezektől a magyar mint idegen nyelv diszciplína nem sarjadhatott volna ki. Attól még kevésbé, amit — az univerzálissal éppen ellentétesen — az oktatás helyi körülményeinek nevezhetnénk. Ezekre, vagyis a különböző munkaterületekre a felsorolás erejéig kitértem, most a feltételekre utalnék néhány mondatban. Mennyire mások például az oktatás feltételei hazánkban, ahol az idegen ajkú a célnyelv környezetében él, s megint mások külföldön, ahol a forrásnyelv miliője a tanterem falai közé szorítja a nyelvtanulás lehetőségeit. S hogy hazai viszonylatban is mondjak differenciált példát: a Nemzetközi Előkészítő Intézetben meghatározott idő (optimálisan 10 hónap) alatt a tanárok követhetik az egyszerűtől a bonyolult felé haladás pedagógiai elvét s viszonylag csökkentett nyelvtant s szókincset kell tanítaniuk, az egyetemeken viszont a külföldi hallgató egyszerre találja magát szemben nyelvünk összes bonyolult viszonyaival s teljes szókincsével. Ugyanakkor a nyári egyetemek néhány hetes tanfolyamain a társadalmi érintkezés elemi formáit sajátítják csak el a jelentkezők.

Vajon azt jelentené mindez, hogy a magyar mint idegen nyelv diszciplínája annyi változatot produkál, ahány helyzet adódik? Alapelveiben nem. Miután valamennyien

– bár más-más körülmények között — a magyar nyelv oktatására vállalkozunk, nem térhetünk ki a Gansina által megfogalmazott igazság elől. A magyar nyelv karaktere, elsősorban ragozó volta, strukturális felépítése — mely döntően befolyásolja a módszert — ama összevető tevékenység során válik nyilvánvalóvá, mely jellemző egész munkánkra. Az oktatás folyamán minden pillanatban két nyelv áll szemben egymással egybevágó és egybe nem vágó elemeivel, s nekünk pontosan azért kell beállnunk a forrásnyelv nézőpontjába, hogy a tanítványt ügyesen átsegítsük az interferenciák akadályain anélkül, hogy tételesen beszélnénk róluk. Következésképpen az órán nem csinálunk kontrasztivitást, mert ezzel csak növelnénk az anyanyelv gátló hatását.

Rögtön hozzá kell tennünk, hogy ez az eljárás nemcsak ebből a szempontból gyümölcsöző. Gyümölcsöző abból a szempontból is, hogy az oktatás közben a magyar nyelvi ismereteknek olyan tartalékai kerülnek felszínre, amelyek nem ötlöttek szemébe még senkinek, lévén a magyaroknak mindaz természetes, ami egy külföldi számára nem éppen magától értetődő. De előbukkannak szép számmal olyan — nyelvtanilag kodifikált — nyelvi jelenségek, elméleti elképzelések, melyeket a gyakorlat nem igazol, vagy legalábbis nem tud rá elfogadható választ adni. Sőt, találkozunk olyan problémával, mely mint elmélet a maga nemében igaz, de a gyakorlatba — mint mondani szokták — nem lehet „egy az egyben" áttenni. Ilyenkor vitathatatlan ellentmondásossággal állunk szemben, melyet fel kell oldanunk.

Véleményem szerint az észrevétlenül alkalmazott nyelvi egybevetés, valamint az elmélet és a gyakorlat közötti viszonylagos ellentmondások feloldása a magyart idegen nyelvként tanítók legfontosabb feladatai közé tartozik. Csak néhány példa: Ha elfogadjuk, hogy a nyelv kommunikációs eszköz — minthogy valóban az — , akkor kiemelt módon találkozunk a Saussure óta napirenden szereplő forma és tartalom kérdésével. Filozófiailag nem vitás, hogy a tartalomé az elsőbbség, a nyelvoktatásban azonban, különösen a kezdeti szakaszban a tartalom elé kerül a forma, hiszen a célnyelv formáit kényszerítjük rá a tanulóra, aki az emberi gondolkodás anyanyelvi eszközeivel rendelkezik. S míg mindez rendjén végbemegy, feje tetejére állítjuk azt az — ugyancsak Saussure nevéhez fűződő — tételt, hogy a beszéd az egyén aktusa, ugyanis a kész formákkal való bombázás következtében a beszélőt éppen a beszéd kezdeményezésétől fosztjuk meg. Ami pedig a „kész formát" illeti, nem valami teljességről, egészről, hanem csak az elemekről, a szavakról, közelebbről az ismeretlen szavakról lehet szó. Hiszen ezekkel találkozik a tanuló először.

Hát akkor kísért a múlt s előnyben részesítjük a mondatközpontúsággal szemben a szóközpontúságot? Dehogy! Ismét ellentmondást oldunk fel. Dialektikusan nézve akkor vagyunk igazán mondatközpontúak, ha a részeknek, a nyelv építő tégláinak, a szavaknak egészet alkotó potenciáját tartjuk szem előtt. Itt lép be műveletünkbe a v o n z a t, mely szinte előre meghatározza a létrehozandó mondat létfeltételeit.

De ott is van sajátos tennivalónk, ahol nem mutatkozik ellentét az elmélet és a gyakorlat között. Való igaz például, hogy mozgásában kell vizsgálni a nyelvet, de mi nem leírni, hanem megtanítani akarjuk, ezért mozgathatósága, működtetése érdekel elsősorban, ugyanis egy idegen ajkúnak az magától nem mozdul meg. Erre kiválóan alkalmas a magyar kérdő struktúra, mert a kérdő névmás ragja a párbeszéd többségében előrejelzi a feleleti mondat állítmányi bővítményének végződését. Pl. Mit írsz? Levelet.

A mondat a nyelv mikrovilága, s nincs semmi teljesség a nyelvben, mely mondat nélkül elérhető lenne. Ezért legszebb nyelvoktatói feladata: bábáskodni a világrajöveteléné. Mikor aztán már megvan, tovább fürkészni mozgását: hogyan tágul vagy zsugorodik, hogyan csap át egyik a másikba szakadatlan transzformációk keretében.

A nemrég elhunyt Lotz János egyik posztumusz írásában olvastam, hogy kezdetben az ember összekeverte a gondolat burkát, vagyis a nyelvet magával a gondolattal. Így

lett mitikus a szanszkrit nyelvtan, s került — tegyük hozzá — a logika a görög grammatika középpontjába. Ma a természettudományos gondolkodás hatja át a nyelv vizsgálatát: a *szerkezet*, a *lineáris*, a *vertikális*, a *statikus*, a *dinamikus* fogalmak mind erről vallanak.

Kortársként én is ezt az utat próbáltam követni, mikor is a legtökéletesebb geometriai forma, a gömb helyváltoztatás nélküli mozgását próbáltam kikövetkeztetni a nyelv működéséből: a szakadatlan pulzációt, zsugorodást, tágulást, a mondatoknak egymásba való átcsapását, mely feldob minden elképzelhető részjelenséget. A magyar nyelv erősen formális jegyei, a toldalékok olyan formális eljárások alkalmazását teszik lehetővé, melyek kevés nyelvtani segédlettel segítik az automatizációs gyakorlatokat.

S hogy ez a szemlélet miként hat vissza a grammatikára, erre csak egyetlen példát. A képzőt nyelvtanaink a lexika területére utalják, holott döntő szerepe van a mondat produkálásában s transzformálásában. Íme a következő vonzatstruktúra: *törekszik vki vmire*. Behelyettesítve a szótári formát, a következő mondatot kaphatjuk: *Az ember a világ megismerésére törekszik.* — Ha elveszem a képzőt *(-és)*, felszabadul az ige, mely külön mondatot követel ki magának: *Az ember arra törekszik, hogy a világot megismerje.*

Így jött létre az a koncepció, mely vonzatközpontú s transzformációs nyelvoktatás elnevezéssel szerepel a budapesti bölcsészkar jegyzeteiben, s alapja a pár évvel ezelőtt létrehozott szakosképző speciális stúdiumnak. A nyelvtudásnak közismerten három fokozatát szokták megkülönböztetni: a receptív, a reproduktív s a produktív fokozatot. A bemutatott koncepciót főleg a reproduktív szinten lehet érvényesíteni, ott, ahol a grammatikának még erősen szabályozó szerepe van. A különböző oktatási területek szakembereivel való együttműködéstől várjuk az előbbre lépést.

Bodolay Géza:

Hadd szögezzem le elöljáróban, hogy természetesen sok módszertani különbség adódhat abból, hogy a nyelvi tudatosságnak milyen fokán állnak tanulóink; hogy milyen szinten akarják elsajátítani a magyar nyelvet. Oktatómunkánkban nyilvánvalóan azt is figyelembe kell vennünk (sőt: arra kell felépítenünk oktatásunkat!), hogy milyen anyanyelvűek az oktatottak. De mind e nagyon lényeges, az oktatás tananyagát, módszerét, nyelvtani magyarázatait erősen befolyásoló tényezőnél f o n t o s a b b n a k t a r t o m, hogy a n y e l v, a m e l y e t t a n í t u n k, e g y é s u g y a n a z. Maga a magyar nyelv r e n d s z e r e nem változhat aszerint, hogy turistáknak, technikai, biológiai vagy irodalmi érdeklődésű nyelvtanulóknak; középiskolás, egyetemista korosztálynak vagy korosabb felnőtteknek oktatjuk. Nem változhat aszerint sem, hogy milyen anyanyelvűeknek tanítjuk, mert m i n d i g, m i n d e n k i n e k u g y a n a z t a m a g y a r n y e l v i r e n d s z e r t k e l l m e g t a n í t a n u n k. Ezért tudunk itt egymással tárgyalni, s ezért remélem, hogy azok a gondolatok, amelyeket említett referátumomban német anyanyelvű tolmácsjelölt egyetemisták magyar nyelvoktatásával kapcsolatban összeszedtem, általánosabb érvénnyel is hasznosíthatók.*

Kiindulásom természetesen az, hogy oktatásunknak a magyar nyelvi rendszert kell megvilágítania, az ebben a rendszerben való gondolkodást, mondatépítést kell begyakoroltatnia a lehetőségekhez képest minél jobban. Messzemenően helyeslem a mondatokban történő oktatást, s a rendszerszerűség hangsúlyozására is nagyon jónak és fontosnak tartom, hogy a z i g é t á l l í t s u k — mint a nyelvi kifejezés „hajtómotorját" — k e z d e t t ő l f o g v a o k t a t á s u n k k ö z é p p o n t j á b a. Azt a nyelvoktatást és nyelvkönyvet tartom megfelelőnek, amely azonnal változatos igés mondatokhoz szoktatja nyelvünk tanulóját. „E megondolásban az is vezet bennünket — írtam a

* Referátum a magyaroktatás kérdéseiről a Humboldt Egyetemen (Berlin, 1976.) (*A szerk.*)

referátumomomban —, hogy felnőtt fiatalokat tanítunk, akiket bizonyára sokkal hamarabb megnyerünk a magyar nyelv tanulása számára, ha kezdettől fogva értelmes »felnőtt« mondatokban beszélhetnek az újonnan kezdett nyelven is." E didaktikai szempont mellett most azt szeretném hangsúlyozni, hogy a nyelvi rendszer megismertetésére is nagyon alkalmasak az igei állítmányok az egyes és többes számú alannyal és tárggyal bővítve. Rajtuk azonnal tudatosítható a képző—jel—rag világos sorrendje, az agglutináció. Mint erről szintén írtam, helyesnek tartom, ha az ún. alanyi ragozás bemutatásával párhuzamosan gyakorolnánk be a tárgyas ragozás jelen idejét is. (Örülnék, ha meg lehetne egyeznünk a terminológiában: legjobbnak az „általános ragozás" és „határozott tárgyas [vagy tárgyú] ragozás" elnevezést németül az „allgemeine und bestimmte Konjugation" megnevezést tartanám jónak.)

A jelen idejű igeragozás, az alany és a tárgy bevezetése mindjárt az első leckében nagyon alkalmas magánhangzó-rendszerünk teljes bemutatására, az illeszkedés oktatására is. Sajnos, nyelvkönyveink nem tisztázzák (vagy nem hangsúlyozzák eléggé), hogy van a magyar nyelvben zártsági fok szerinti illeszkedés is. Az igeragozás személyragjaiban pl. vagy alsó, vagy középső, illetve felső nyelvállású rövid magánhangzók találhatók. (A zártsági fokban eltérés csak a hosszú *á—é* hangpárban van, miután mai nyelvünkben nincs hosszú alsó nyelvállású magas hangunk.) Ha a magánhangzók teljes rendszerét tanítjuk (vagyis a többség által ejtett 15 magánhangzónkat), akkor sokkal világosabb a tanulók számára mind igéink, mind névszóink ragozásának a rendszere. Ha csak 14 magánhangzóról beszélünk, hangrendszerünk felemássá válik: más a mély hangrendű és más a magas hangrendű szavaknál. Ha nyelvkönyveink a 15 magánhangzós (többségi) rendszert tanítanák, bárki kedve szerint dönthetne, hogy megtanítja, illetve megtanulja-e mind a 15 hangot, vagy csak 14-et realizál (azaz a zárt *ë* és nyílt *e* [ä] helyett egyféle *e*-t ejt); de ugyanez fordítva lehetetlen: ha a nyelvkönyv nem jelöli külön az alsó és középső nyelvállású ajakréses magas magánhangzót, akkor hiába szeretné valaki a többségi magyar hangrendszer szerint tanítani vagy tanulni nyelvünket, a tankönyv cserbenhagyja, és kérdésessé teszi fáradozásai eredményét.

Miért szorgalmazom a két rövid *e* hang megkülönböztetését oktatásunkban, azon kívül, hogy ez ma hazánkban a többség beszédének megfelel? Az esztétikai és a rendszerbeli említett ok miatt azért is, mert mind a két hang jelentésmegkülönböztető fonéma, s erre éppen az igeragozás ad sok ezer példát. Ha egyféle *e* hangot ejtünk, a magas hangrendű igék jelen idejű többes szám második személye és múlt idejű többes szám harmadik személye egybeesik, értelemzavaró homonimákká válnak. A „*Mit kértök?*" és a „*Mit kértek?*" mondat nem ugyanazt jelenti. A mássalhangzó+t végű igéknél ugyanilyen homonimia mutatkozik a cselekvő és műveltető igepár között. Mást jelent: „*Előre sejtettem, hogy . . .*", illetve: „*Előre sejtettem, hogy . . .*" Szükség van tehát — véleményem szerint — olyan tankönyvre, amely

a) az igei állítmányokat teszi kezdettől fogva az oktatás középpontjába, de mindjárt melléjük helyezi az alanyt és a tárgyat;

b) lehetővé teszi a 15 hangból álló magánhangzó-rendszer oktatását, ami mai nyelvünknek is, a nyelvi rendszernek is megfelel.

Terjedelmes referátumomban sok egyebet felvetettem még, belőle egy kérdést emelek most még ki harmadikul. Ez is nyelvünk rendszerével kapcsolatos. Névszóragozásunk külföldi bemutatásánál kétféle gyakorlat alakult ki, de mind a kettőre az jellemző, hogy a deklinációk indoeurópai esetrendszerét vetíti rá a magyar névszók mondatbeli ragozására. Az első megoldás a külföldi (pl. a német) nyelv eseteit igyekszik kimutatni a magyarban is, összes többi ragos alakunkat mint ezektől eltérőket emlegeti, holott semmiféle rendszeri különbség nem mutatható ki pl. az *asztal-nak* és az *asztal-ban* ragos alakok között. Ezt a következetlenséget akarta feloldani a másik megoldás: ha az *asztal-t*, *asztal-*

nak = eset, akkor eset az összes többi ragos alak is. Ha csak a formai kritériumot tekintjük, akkor külön esetek alakulnak ki a jelek és ragok kombinációiból, s ijesztően sok „esettel" találja szemben magát a szegény német egyetemista. Bonyolítja a dolgot a fölösleges vita, hogy külön eset-e a genitivus és a dativus a magyarban (mint pl. Tompa mondja), vagy a dativust használhatjuk genitivus gyanánt, mint a két német nyelvkönyv hirdeti. Véleményem — és úgy tudom, sokak véleménye — szerint felesleges az esetrendszer erőltetése. A ragok funkciójából kell kiindulnunk külföldön is (mint tesszük ezt anyanyelvi oktatásunkban), s mind a viszonyragokat, mind a névutókat a prepozíciókkal kell párhuzamba állítanunk. Ragozási rendszerünk így sokkal világosabb, s elkerülünk egy sereg fölösleges latin terminust is. Remélem, hogy készülő tankönyvünk, a „Handbuch der ungarischen Sprache" nemcsak a berlini egyetemi oktatást segíti majd, hanem szélesebb körökben is hasznosítható lesz, ha a tudomány és a könyvkiadás illetékesei elfogadják.

Dálnoki-Fésűs András:

[Az idegen ajkúaknak szóló magyartanítás módszertani vonatkozásai]

Az idegen ajkúaknak szóló magyartanítás ma még rendkívül tarka képet mutat. Megannyi intézmény szintjén, többrétű nyelvi szint igénye fokán, változó felkészültségű, érdeklődésű, összetételű hallgatóságnak, változó időkeretekben tanítunk, a magyartanár és magyartanuló részéről egyaránt sokféle szakirány, érdeklődési jelleg, tanítási-tanulási módszer befolyásolja annak menetét s eredményeit is.

Magyarkönyveink kritikai értékelése még nincs meg; jelen hozzászólásunkban arra a tanítási tapasztalatra hivatkozhatunk, melyet a német, angol, francia ajkúak magyarkönyveinek, a Nemzetközi Előkészítő Intézet és TIT általános magyarkönyveinek többszöri végigtanítása alapján szereztünk, valamint az olaszoknak szóló magyarkönyv elemzéséből leszűrtünk. Egyenként kiváló tankönyvek ezek, hiányosságaik a központi rendezőelv, az egymás közti összehangoltság hiányából fakadnak: a szerzők egyéni, sokszor hagyományos, sokszor túl egyéni anyagkezelési-módszertani felfogásának termékei.

Itt most azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy mi lenne az értelme és várható hatása annak, ha a hazánkban oly örvendetesen gazdag nyelvtanítási-módszertani eljárások anyagából alakítanánk ki egy egységes, a magyartanításra sajátosan jellemző eljárásrendszert.

Ez az eljárásrendszer biztosítaná, hogy a magyartanítás egyéni arculattal jelentkezzék a nemzetközileg tanított nyelvek körében, hogy rugalmasan alkalmazkodhassunk a sok tanítási szint, érdeklődési és szakmai irány, taneszköz-ellátottság és berendezésgeneráció, óraszám, szorgalmi idő stb. objektíven létező körülményeihez. A sajátossá és egységessé tett magyartanítási módszertan finom dialektikája éppen az lenne, hogy központi helyet, szerepet kapván egyben nagyobb szolgálatot is tenne. Magyarkönyveink anyagkezelését egyszerűsítené, témaválasztásait bővítené. A magyartanárok munkáját rugalmasan alkalmazkodóvá tenné, felszabadítaná őket az anyagválasztás, anyagbővítés irányában. Nem nyelvtanítási célú szakanyagok nagy hatékonyságú feldolgozásához adna magas evidencia-értékű (ennek révén a tervezésbe a tanuló is bevonható, s a kivitel tanári-tanulói közös tevékenység), nagy hatékonyságú, változatosságában is rendszeres, világos céltartalmú irányítást. Ennek segítségével nőhetne gazdaggá és megbízhatóvá a szövegfeldolgozás, a nyelvi formakincs taníthatósága, az audio-vizuális anyagfeldolgozás, a programozhatóság, és válna lehetővé a hiteles eredménymérési-elvárási-minősítési sztenderdek kialakítása.

1. A szövegek központi szerepe kikerülhetetlen evidencia a magyartanításban. Ennek tárgyunkban rejlő belső és a modern nyelvtanításban általában

nagy erővel fellépő (Jakubovits, Hartig, Heuer stb.) új egyensúlykeresés sugallta okai vannak.

A magyartanításnak — nyelvünk és hazánk kevésbé ismert lévén — több célt kell szolgálnia egyszerre, mint a nagy világnyelvek tanításának: megbízható rendű és értékű szocio-kulturális ismeretanyag közvetítése is a cél, s ez csak szövegekkel, műfajilag változatos, érdekes ismereteket érdekesen közlő, nagyon élénk, derűs, fogalmazástanilag is remekbeírt, didaktikailag átfogható (1000—1200 szótagos) szövegekkel lehetséges. Ezek nélkül csak a mindennapos sztereotípiák jellegtelen, rossz értelmű turistaszintjén maradunk.

A modern módszertan pontosan rávilágít a szövegalapú nyelvtanítás általános előnyeire: csak a szöveggel művelhetőek ki olyan fontos készségtartományok, mint az expresszív beszéd, a gesztus és mimika együtt szerepeltetése a nyelvi anyaggal, a beszédiram, iramváltások, beszédszünetek, hangerő, hangszín stb. megválasztása és váltásai. S innen kapunk lélektani magyarázatokat is: a behaviorista modellek nyers kondicionálási eljárásainak hatékonysága fordítottan arányos az intelligenciával, ellentmondásos a memóriafejlesztés feladataival, didaktikailag az információérték és -kezelés felfogásával és kidolgozásával (témakörök gazdagítása és elmélyítése, egyénítése, kifejtési módozatok, szerkesztésfajták, stíluskörök megvilágítása az idegen nyelvben).

A szövegfeldolgozás gyakorlatsorának kidolgozásával mintegy tíz éves kipróbálási — kísérleti munka során foglalkoztunk, s kipróbáltuk magyarról oroszra, németre, angolra, franciára, eszperantóra, magyarra tanításban francia, angol, német, orosz, arab ajkúaknak, és kísérleti jelleggel e nyelveket párhuzamosan s egymáson alapulva is tanítottuk vele.

Feltevésünk szerint első ízben sikerült olyan programozható, fokozataiban kezelt gyakorlatsort alkotnunk, melyben világosan elkülönülnek a technikai készségépítés gyakorlatai (jelentésfeltárás, hangsúlyeltolások, hangtani korrekció, irambeállítás, kifejező és előadó olvasás, tárgyalási irányváltások stb.); a szövegelmélyítés gyakorlatai (oppozíciós és kontrasztív gyakorlatfajták, kapásból történő fordítások, emlékezetfejlesztő gyakorlatok, szövegek törléses-rekonstrukciós gyakorlatai, bővített — szűkített — váltott memoriterek stb.); az egyénítés gyakorlatai (kérdéssorral, párhuzamos kérdéssorokkal, tolmácsgyakorlatokkal való feldolgozások, kérdéskapcsolás, lánckérdés, egyénítő és bővítő rétegzett kérdések, deviációs kérdésirányítás, „interjú- és sajtókonferencia-játék" formák, szövegépítési, tartalomelmondási és egyéni bővítésekre törő, szó- és kifejezéscserés, valamint stílusszintelő eljárások). Kidolgoztuk ezek programozhatóságát (nyújtott feldolgozási folyamat, melyben az egyes olvasmányok egyidejűleg különböző gyakorlatok szintjein állnak), valamint az elvégzendő gyakolatok száma és az óraszámok képletben megfogalmazott összefüggéseit.

Jelentős területe munkánknak a hallás (H) — olvasás (O) — mondás (M) — írás (I) — fordítás anyanyelvre (Fa) — fordítás idegen nyelvre (Fi) — átalakítás (Tr) elemek kettes — hármas — négyes együttalkalmazási permutációinak módszeres kipróbálása és eredménymérése. Ezek alapján állítottuk össze azt a hatékonysági sorrendet, melynek élén az O—M, H—M, O—M—O, O—H—O, H—I—O, O—M—I—O, H—M—I—O, O—M—Fa—M—O, O—I—Fa—M—O, O—M—Tr—M—O, anyanyelvi szöveggel való indítás esetén pedig az O—Fi—Ii—O, H—Fi—Mi—Oi gyakorlatok állnak.

2. A nyelvi formakincs (nyelvtan) tanítása terén jeles újdonságai nyelvtanításunknak a szerkezeti-műveleti nyelvtani rendezőelv és a vonzatgrammatikai felfogású anyagrendezés. Ezek általánosan ismertek.

A magunk magyartanítási gyakorlatában a már jelzett keretekben és nyelvirányokban eddig a mondatvariációk készülékes irányításának eszközeivel, a szókincstanítás eljárásaival és a transzponációs eljárásokkal foglalkoztunk részletesen. Bevetésük —

eredményméréseink tanúsága szerint — mindhárom területen jelentős többlethozamot eredményezett.

A mondatvariációk vezénylését szolgáló készüléket bemutattuk már (Győr, 1969-es kiadvány). Itt csak jelezzük, hogy a magyartanításnak is fontos eszköze volt mindvégig a kezünkben. Formális logikai alapú jelrendszerrel irányítja a mondatokon végezhető operációkat (idő- és módváltozatok, hangsúlyeltolások, ékelések, mondatbővítések, mondatrészcserék, személyváltozatok stb.); valamint transzformációkat (a modatok logikai és elemző variációi, kiemelésváltozatai, cselekvő—szenvedő, állítmánybővítő, felszólító, fő- és mellékmondatos, függőbeszédi, igeneves, nominalizált formái stb.) A készülék egyszerre adja az egyes műveletek teljes területeit és alkalmazási korlátait kétnyelvű összevetésben, s a vele végzett gyakorlatok nagyon magas evidenciájú és nagyon bő nyelvi megnyilvánulási lehetőséget biztosítanak a magyarórákon és a tanulók otthoni vagy más nyelvi munkája során is.

Szókincstanítási kísérleteinkben (Győr, 1975-ös tanulmány) tisztáztuk a szókincstanítás lehetséges összevető és rendszerépítő eljárásait. A szemantikus kapcsolatok (meghatározás, körülírás, leírás, szinonimák, antonimák sorai, a regresszív és progresszív szemantikai sorok, átvitt jelentések), a morfológiai sorok (képzett, összetett elemek, hasonlóságok), a szintaktikai körök és disztribúciók (a szó lehetséges előfordulásai más-más mondatrészi szerepben, állandósult kifejezésekben) és a tematikus körök (topografikus kör, hiperonim és hisztonim tömbök, disztributív körök) szerinti rendezéssel egyrészt bejártuk a szókincstanítás lehetséges kapcsolati permutációit, másrészt lehetőséget teremtettünk arra, hogy a magyartanítás céljára is megbízható szókincskezelési eljárásokat javasolhassunk. (Eddigi felméréseink szerint a leghatékonyabb a szintaktikai körök alkalmazása, s az utána jövő hatékonysági sorrend: a morfológiai sorok, a tematikus körök, valamint a szemantikus kapcsolatok.)

A transzponációs eljárás a mondatkapcsolatok, azok tömörítettségi szintjei és az ezekkel járó stílusbeli, stílusköri vonatkozásoknak begyakoroltatását, illetve megvilágítását szolgálják. Nyelvünk szegény főnévi igeneves szerkezetekben, s csak a melléknévi, határozói igenevek terén és a nominalizált igei formákban éri el pl. az indoeurópai nyelvek gazdagságát. Ez a helyzet számtalan interferencia forrása a magasabb nyelvi szinteken is: tehát eleve fontos gyakorlata a magyartanításnak.

Az eljárás azt vizsgálja, hogy két önálló mondat közül az egyik miként lép kapcsolatba a másikkal: miként lesz annak mellérendelő, alárendelő társa, igeneve, nominalizált része. Szinte matematikai tisztaságú képleteket kapunk: az egyik mondat tartalma vagy egy eleme vagy egy kiegészítése szerepel a következő mondat valamelyik mondatrészeként (példának egy tárgyi átvitelre: „Ismerem ezt a lányt"; tartalomátvitel: „Ezt még nem is meséltem"; elemátvitel: „Tegnap vitték be a kórházba"; kiegészítésátvitel: „Nem is képzeled, honnan"); s kapcsolatuk a mellérendelés → alárendelés → igeneves szerkezet → nominalizált formák felé tömörülve egyre más, magasabb szinteken hozza egyazon gondolattartalmat (innen a „transzponáció" elnevezés). A magunk magyar és idegen nyelvi felmérései (Győr, 1976., 1977.) és az ezekről készült tanulmány bizonysága szerint a jelzett kapcsolati szintek előfordulási aránya egyben hű képet nyújt az anyanyelvi kifejezőkészségről, műveltségről, az idegen nyelvi tudásról egyaránt. A nyelvtanításban az a jelentősnek tartható újdonsága, hogy fontos láncszemet képvisel a mondat és a magasabb nyelvi egységek: a bekezdés és szövegstruktúra, strukturált szöveg között, új lehetőségeket nyit meg a párbeszédtanítás terén.

3. A nyelvtanítási kerettervezés (angol szakkifejezéssel: course design) — rengeteg vonatkozási pontja miatt — a nyelvoktatási módszertan legátláthatatlanabb, legkidolgozatlanabb területe. A nyelvoktatás Viëtor óta is a nagy ígéretek és

vigasztalan csalódások együttes talaja. Coleman anyag- és készségterületszűkítéssel, az „Army Method" felfokozott külső intenzitással, Rivers, Mackey, Lado stb. új szempontú átstrukturálásokkal próbálnak felelni az ijesztő szakadékokra. Az utólagos, kipróbálások utáni kerettervezés (laborprogramok, audio-lingvális, audio-aktív, audio-passzív anyagok) is puszta empirizmust jelent, mely a körülmények változásával megtagadja önmagát.

Magyartanításunkban is kísért a kép, hogy különböző körülmények között különböző eredmény születik, s nagyrészt azonos feltételek között is nagyon eltérőek az elért szintek. Pedig új utakra léphetünk, s itt is a tudományos alapvetés — jó tananyag — egységes tanítási felfogás hármassága vezet előre.

A tanítási körülmények hármas csoportra oszthatók: a külső körülményekre (óraszám, órasűrűség, létszám, felszereltség stb.), a belsőkre (a tanár — tanuló jellemzői, mint kor, általános és nyelvi műveltség, érdeklődés, motiváltság stb.), valamint az elvárási vagy tancél körülményeire (a nyelvi anyag, nyelvi szint, alkalmazott eljárásrendszer stb.), s a szűk felsorolás minden eleme külön is nagy számú egyéni változatot hordoz. S e változatok heterogén jellegét néhány itthon folyó magyartanítási kerettől eltekintve nem is tudjuk befolyásolni: eleve adott, hogy pl. egy külföldi lektorátusunk magyartanítása milyen külső és belső körülmények között folyik.

A kerettervezés szinte egyetlen általunk befolyásolható — és így központi fontosságú — eleme a belső intenzitás körébe tartozó vonatkozás: az alkalmazott nyelvtanítási eljárásrendszer.

Ezért kell mind a szövegtanítás, mind a nyelvtantanítás körében gazdag eljárásanyagot összeállítanunk és annak fokozati rendjében, programozási módjaiban megállapodnunk. Az egyes készségterületeket fejlesztő eljárások közül aztán tudatos válogatással emelhetünk ki tanfolyamonként, tanulónként legalkalmasabbakat.

Az eredményfelmérésekkel kialakított eljárás-sorok két fontos tulajdonsággal rendelkeznek: egyrészt hogy irányító és hibaelemző-diagnosztikus értékük magas, másrészt hogy mindegyikre pontos elvárási kritérium építhető. S e két tulajdonság alapján mehet végbe a célelemzés, a tanulói munka pontos, részletes elemzése és a tanulóval együtt végzett közös elemzés, közös tervezés. A magyartanítás sajátos kerettervezési felfogása ez lenne hát: világos céltartalmú és szintkritériumú eljárások rendszere, melynek ismeretében a tanár, tanítvány közösen tervezne és munkálkodnék. Fellazulna a tanóra — otthoni munka — stúdiómunkák közötti különbség, s az eddigi gyakorlat egyértelmű tanúsága szerint ez a felfogás nagy kooperációt, lényegesen jobb szociális légkört teremt a magyartanítás körül, s egyértelműen jobb eredményeket hoz.

Ginter Károly:

A magyar mint idegen nyelv oktatására is érvényesek mindazok az általános elvek, megállapítások, melyeket más nyelvek átadására eddig már kidolgoztak. Nyelvünknek a világban elfoglalt helye és rendszerének jellege azonban az ún. nagy nyelvekről elmondottakat néhány vonatkozásban kiegészíti, mintegy a magyarra alkalmazza.

Általános és a magyarra is érvényes, hogy a tudati tartalom és a rendelkezésre álló nyelvi formák között feszültségek vannak. Ez abból következik, hogy a tanulók már megismerve legalább egy nyelvi rendszert — az anyanyelvükét — elsajátították azt az alapvető fogalomkört, amelyre a magyar nyelv tanulásáig szükségük volt, s az új nyelv tanulásával újra, gyorsítva kell végigjárniuk a már egyszer megtett utat. A tudattartalmat igen nehéz a már megtanult nyelvi anyag szerint korlátozni, pedig erre nyelvünk esetében különösen nagy szükség lenne. Ez a fokozott kényszerítő erő nyelvünk agglutináló, bőségesen toldalékoló jellegéből fakad.

Minthogy „kis nyelv" vagyunk, a magyar tanulásához különös, az általánosnál erősebb indítékokra van szükség. Ezek az indítékok pontosan behatárolják a tanulónak a nyelvtanítóval szemben támasztott igényét. Ami a tanuló oldaláról igény, az az oktató felől nézve cél: munkájának célja az igény kielégítése. Erre a kettős arculatú tevékenységre rányomja bélyegét a mai kor legfőbb jellemzője, a mozgás felgyorsulása: minél rövidebb idő alatt kell a kívánt eredményt elérni.

A gyors haladásra való törekvés és az igény körülhatároltsága miatt egyre ritkább a teljes nyelvismeretre, a tökéletességre való törekvés. A sokféle igény — turistanyelv, szaknyelvek, a családi érintkezés nyelve stb. — szókincsbelileg is behatárol, a nyelvfelépítésben pedig megenged kisebb-nagyobb pontatlanságokat, kiejtési, toldalékolási, szórendbeli, sőt mondatrendbeli hibákat. Más és más lehet a magyar beszéd grammatizáltságának mértéke anélkül, hogy ez a nyelv eredeti feladatának betöltését, a kapcsolatteremtést lényegesen megzavarná. A nyelvi szerkesztés hibái annál kevésbé zavarnak, minél általánosabb emberi alaphelyzet nyelvi vetületét kell megteremteni az adott embercsoportban, s minél inkább támaszkodhatunk egy másik jelrendszerre. Ezért használhat például a pincér szerkesztetlen szósorokat a vendég rendelésének továbbításához, vagy a matematikus a képlettel is jelölt összefüggések magyarázatához. S megfordítva, ezért kell pontosan szerkesztett mondatokat használni egy ismeretlen jelenség bemutatásakor vagy olyan tudományágakban, ahol a nyelv az egyetlen információhordozó. Mindebből az következik, hogy a hibák tolerálásának mértéke területenként változhat, s a nyelv célját szem előtt tartó hibaelemzés szintén az elvégzendő feladatok közé tartozik.

A nyelvelsajátítást megkönnyíti, tehát meggyorsítja a megfelelő anyanyelvi tudat, amely képes az új nyelv rendszerében is gyorsan általánosítani, összefüggéseket felismerni. Ugyanakkor az új nyelvet olyan megközelíthető, funkcionális rendszerben kell a tanuló elé tárni, amely nemcsak a jelenségek leírását tartalmazza, hanem megadja a nyelv működésének, új és helyes kommunikációs egységek létrehozásának szabályait is, képessé teszi a tanulót ilyen egységek megalkotására.

A tanuló nem nyelvtant, hanem nyelvet akar tanulni, tehát a nyelvoktatás nem azonos a nyelvtanoktatással. A leíró nyelvtannal éppoly nehéz és erőpazarló dolog a magyart tanítani, mint a nyelvtant megkerülni akaró direkt módszerrel. Csak a tanulóban élő anyanyelvi tudatra alapozva lehet az új nyelvet, a mi esetünkben a magyart felépíteni. A két nyelvet egy rendszerben a kontrasztív, összevető nyelvvizsgálat szemléli. Ennek az eredményeit kell figyelembe venni a célszerű oktatási anyagok és módszerek előállításához. Ha gyakorlati okokból vagy finnugor különösségünket hangsúlyozó elvi megfontolásból nem ilyen oktatási anyagot adunk a tanuló kezébe, akkor a tananyagkészítésben ugyan megkerültük a kérdést, de ez a könnyebbség csak nehezíti a tanuló helyzetét, aki nem tud kilépni anyanyelve és a magyar szorításából.

Leíró nyelvtanunkat szemügyre véve felismerhető, hogy abban is vannak összevető nyelvleírásra utaló jegyek: a latin-magyar összevetés jegyei. A belőle való kiindulás ezért könnyítést jelentett azoknak a magyartanulóknak, akik ismerték a latin nyelvet. Ezeknek a száma azonban nagy mértékben csökken, így a nyelvoktatás alapjául mindenképpen egy új szemléletű, produktív szabályrendszer szolgálhat. Ennek a létrehozása igen nagy segítséget jelentene a gyakorlati munkában, s biztos alapra helyezné elméletileg is anyanyelvünknek külföldiek körében való terjesztését. A szilárd elvi alap tenné csak lehetővé az eddig elkészült oktatási anyagok elfogulatlan, tudományos vizsgálatát, értékelését, s adna támpontokat újak készítéséhez.

Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban nem tudunk annyiféle összevető szemléletű, nyelvi kreativitást biztosító szabályrendszert adni, ahány nyelvű tanulónak a magyart tanítjuk. Az oktatási gyakorlat alapján azonban kiemelhetők nyelvünknek olyan kifejezési formái, melyek minden vagy igen sok tanulónak gondot okoznak. Ezeknek a meg-

keresésével kell a nyelvoktatók szemléletét úgy formálnunk, hogy össze tudják vetni a napi munkájukban előforduló nyelveket, s az oktatásban rögtön fel is tudják használni a vizsgálat eredményeit. Ehhez rendszeres továbbképzésre, továbbképző központra van szükség, melynek megteremtése a nyelvünk iránt mutatkozó érdeklődés növekedésével egyre sürgetőbbé válik.

Kígyóssy Edit:

Az ankét témájához — a magyar mint idegen nyelv — a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete Magyar Nyelvi Csoportjának nevében szeretnék hozzászólni. Az elmúlt nyolc év alatt e közösség munkája, kutatásai és tapasztalatai alapján kialakult közös nézetekről szeretnék beszélni. Örömmel vettük tudomásul, hogy a magyar mint idegen nyelv vizsgálatának ügye országosan, sőt nemzetközileg is érdeklődést kelt; hogy szakemberei közös találkozásokon, s — reméljük — a jövőben együttes erővel munkálkodnak e terület fejlesztésén. A Budapesti Műszaki Egyetem magyart tanító oktatói készséggel és örömmel vesznek részt ebben a munkában, hogy más nagy múltú és tapasztalatokban, eredményekben bővelkedő kollektívákkal és szakemberekkel együttműködjenek és véleményt cseréljenek.

Először röviden ismertetni szeretném a magyar mint idegen nyelv fogalmával kapcsolatos álláspontunkat, amely valószínűleg általában hasonlóképpen fogalmazódik meg az e területen dolgozó többi szakemberben is. Úgy gondoljuk, hogy a magyar idegen nyelvként való vizsgálata elsősorban szemléleti kérdés. Ez a vizsgálat eltér nyelvi rendszerünk hagyományos vizsgálatának, leírásának módszereitől, s a magyart mintegy kívülről szemlélve olyan összefüggések feltárására törekszik, amelyek a nyelv törvényszerűségeit újszerűen ragadják meg. Ez az újszerűség elsősorban azt jelenti, hogy a szinkron nyelvi rendszert nem stabil egységek, illetve részrendszerek leírása útján közlíti meg, hanem a nyelv működésbeli törvényszerűségeit, szabályait kutatja. Célja az, hogy a más anyanyelvűek számára könnyebben megközelíthetővé, befogadhatóvá, használhatóvá, más nyelvi rendszerekkel összehasonlíthatóbbá tegye a magyart. E cél elérése érdekében a kutatóknak figyelemmel kell kísérniük az általános nyelvészet és a magyar (természetesen beleértve a leíró) nyelvészet új és korszerű eredményeit, mert csak így lehetnek képesek nyelvünk átfogó, rejtett törvényszerűségeinek megragadására.

A magyar mint idegen nyelv vizsgálata természetesen az alkalmazott nyelvészet körébe tartozik. Vizsgálati elveinek és módszereinek — az elmondottakból következőleg — sajátos vonásai vannak:

1. Kutatási területe elsősorban a nyelvhasználat, nyelvészeti műszóval élve: a beszéd, azaz a „parole". A nyelvi „performancia" területén kell felkutatnia azokat a szabályba foglalható összefüggéseket, melyek megállapítják a fokozatokat, korlátokat, határokat, ameddig a grammatikailag helyes nyelvi egységnek (szó, szerkezet, mondat) a beszédben még elfogadható, értelmes jelentése van, és a nyelvhasználatban jónak minősül; ugyanakkor kizárják a grammatikailag ugyan helyes, de a nyelvhasználat számára elfogadhatatlan nyelvi formákat, figyelembe véve a rétegnyelvek sajátosságait is. (Ebben az értelemben idetartozik pl. a szórend, a szavak jelentésmezői, a képzők használati köre.)

2. A második módszertani elv a nyelvi rendszer funkcionális szemléletű vizsgálata. Ebben az esetben a funkció fogalma többértelmű. Egyrészt azt jelenti, hogy a vizsgálat a nyelvi megformálásból, a formából indul ki, és ahhoz köti a jelentést (nem fordítva !): vagyis megállapítja az egyes nyelvi formák lehetséges beszédbeli funkcióit. Másrészt a funkció viszonyként való értelmezését is felhasználva az azonos jelentéstartalmú, de grammatikailag esetleg különböző szintű nyelvi egységek szembeállításával, ezeknek a

nyelvhasználatban betöltött szabályszerű funkcióit is feltárja. Idetartozik például mindenfajta, a gyakorlatban transzformációnak nevezett művelet. Így pl. *Az idő gyorsan múlik* mondat és *az idő gyors múlása* szerkezet egymáshoz való viszonya, szabályszerű strukturális elrendeződése és a beszédben való alkalmazhatóságának szabályai. — A gyakorlatban a kutatásnak ez a módszere lehetővé teszi, hogy az idegen anyanyelvű számára működés közben mutassuk be a nyelvet.

3. A kutatási módszer harmadik sajátossága, hogy sohasem szabad szem elől téveszteni a gyakorlati célt, vagyis hogy nyelvünket más anyanyelvűek számára akarjuk megközelíthetővé tenni. Ezért a vizsgálatnak ki kell terjednie arra, hogy a feltárt törvényszerűséget milyen módszerekkel lehet és kell megfogalmazni, a tipikusra vonatkoztatni, általánosítani, illetve egyszerűsíteni, hogyan lehet és kell az idegen anyanyelvű elé tárni. Ez a módszertani szempont már átvezet az alkalmazott nyelvészet egyik fő területére, a nyelvoktatáshoz, illetve a tankönyv-elmélethez, a magyar mint idegen nyelv tanításához.

*

A továbbiakban javaslatokat szeretnénk tenni a magyar mint idegen nyelv témakörének tudományszervezési kérdéseihez. Úgy tudjuk, hogy a szervezett kutatás kerete a megalakulandó Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság egyik szakosztálya lesz. Ezért javasoljuk, hogy e szervezeti keretben az egyes munkahelyek benyújtott tervei alapján csoportosítsuk a tervekben szereplő kutatási témákat (pl. nyelvkönyv-elmélet — a nyelvkönyvkészítés módszertana; vagy a grammatikai problémák — esetleg a grammatikai szinonímia — kutatása; a jelentéstan területéhez tartozó témák; gyakorisági vizsgálatok; esetleg kiemelve és koordinálva egy-egy várhatóan nagyobb volumenű kutatást igénylő téma kutatását: pl. a magyar igék rendszerezése a passzív-aktív jelentés polaritásából kiindulva, s megállapítva a közbeeső fokozatokat, átmeneteket; stb.). A csoportosított témák alapján kialakuló néhány témakört önkéntes jelentkezés vagy felkérés alapján rábíznánk egy-egy munkacsoportra, mely időnként beszámolna a szakosztálynak végzett munkájáról. A témakör viszonylagosan nagyobb terjedelmű kimerítése után közös publikációban jelenhetnének meg a témakör kutatásában addig elért eredmények, amelyek így a szakemberek és a gyakorlati oktatók közkincsévé válnának.

Javasoljuk továbbá, hogy a szakosztály abból a szempontból is szervezze meg a magyar mint idegen nyelv kutatását, hogy az egyes területeken folyó munkákban milyen eltérések mutatkoznak, milyen új és más igényt jelent a nyelv vizsgálata, ha műszaki szakemberek, fordítók, tolmácsok, vagy magyar szakos külföldi egyetemi hallgatók magyar nyelvi képzéséről van szó, illetve mi a különbség a Magyarországon, vagyis magyar nyelvű környezetben folyó nyelvoktatás, és a külföldön folyó nyelvoktatás során felmerülő kutatási igények között. Módszertani kérdésként fölvetődhet az intenzív nyelvoktatás és a folyamatos, többéves tanfolyamok számára kitűzhető lexikai és grammatikai minimumok problémája is.

A szakosztálynak össze kellene fognia ezeket a területeket, illetve lehetővé kellene tennie, hogy az e témákban történt felmérések, az elért eredmények a szakosztály tagjai, sőt szélesebb körben, az alkalmazott nyelvészet iránt érdeklődők körében is ismertté váljanak.

Javasoljuk, a tervekben az is szerepeljen, hogy a magyar mint idegen nyelv kutatói, vizsgálói és gyakorlati oktatói időnként találkozhassanak és eszmét cserélhessenek a mai magyar nyelv és az általános nyelvészet kutatóival, s így ennek az „új" tudományágnak a művelői szervezetten is bekapcsolódhassanak a nyelvtudomány áramkörébe.

Javaslataink köre ezzel természetesen nem teljes, hiszen az alkotó, közös munka közben tárulnak majd fel az újabb igények és lehetőségek.

A Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetének Magyar Nyelvi Csoportja megtisztelőnek érzi, hogy munkájára és tapasztalataira számítanak a magyar mint idegen nyelv kutatásának fejlesztésében. Úgy gondoljuk, valóságos társadalmi igényt elégítünk ki, ha most magasabb szinten, vagyis nem egymástól elszigetelten, egyes munkahelyeken, hanem közösen és szervezetten munkálkodunk azon, hogy a magyar nyelven keresztül kultúránkat és szellemi értékeinket megismertessük a világgal.

Szende Aladár:

1. Az Anyanyelvi Konferencia programjának keretében a Magyarok Világszövetsége a nyugati országokban élő magyar családok gyermekei számára nyári nyelvtanfolyamokat szervez 1971 óta. A tanfolyamok a balatoni SZOT gyermeküdülőkben június—augusztus hónapokban vannak, kéthetes turnusokban. Az ideérkező gyermekek életkora 10—14 év, de érkeznek fiatalabbak is. Egy-egy nyári évad részvevőinek száma 250 körül alakul.

Az oktatást magyarországi nevelők végzik többé-kevésbé szabályos órarend szerint, amely az üdülő rendjéhez igazodik. A reggeli órákban két tanítási órát tartanak, délután pedig dal- és játéktanulás a foglalkozások fő tartalma.

A gyermekek nyelvoktatása sajátos problémákat vet fel, amelyek a tanulás körülményeiből következnek. Ezek a körülmények a következők:

a) A gyerekek a hasonló korú magyarországi gyerekekkel együtt, rajkeretben (rajokba szétosztva) élnek a táborban, közösségi rend szerint telnek napjaik a táborvezető irányításával. A nyelvtanító nevelők naponta „veszik át" a gyerekeket az órákra a rajvezető tanároktól, és küldik őket vissza a foglalkozás után a rajokhoz. Mivel azonban ők is az üdülőben töltik idejük legnagyobb részét, napközben is foglalkoznak a gyerekekkel, leginkább egyéni konzultálás formájában.

Ilyen körülmények között eleve két szintje adódik a nyelvtanulásnak: a hazai gyerekekkel való együttélésben a nyelvtanulás spontán módja valósul meg, a tervszerű tanítás pedig a nyelvi műveltség elemeit sajátíttatja el a gyerekekkel. Ez utóbbi hatás tehát a tudatosult nyelvhasználat irányába vezeti a tanulókat, szerencsésen egészíti ki a spontán interakcióban erősödő nyelvérzékfejlődést.

b) A 10—15 fős csoportok egy része már érkezés előtt kialakul, például egy adott országból kíséri őket ide egy vezető. (Ilyen, előre szervezett csoport szokott érkezni Svédországból, több csoport Burgenlandból.) A csoportok többsége azonban a helyszínen vagy a Budapestről induló üdülővonaton szokott kialakulni sokszor több országból érkező gyerekekből. Természetes, hogy homogén csoport ritkán alakul ki. Ellenkezőleg: általában heterogén csoportokban folyik a tanítás. Különbségek vannak ugyanis életkorban is, a nyelvtudás fokában is. Megtörténik, hogy egy 8 éves gyereknek a nyelvtudása azonos egy 14 évesével; ebben az esetben azonban rendkívül nagy a különbség közöttük élettapasztalatban, fejlettségben, érdeklődésben stb. vagy fordítva: azonos korú gyerekeknek igen különböző a nyelvtudásuk. Előfordul az is, hogy a magyar nyelvben egyáltalában nincsen jártasságuk, tehát számukra a magyar teljesen idegen nyelv.

c) Jószerint annyiféle szociális háttérből érkeznek a gyerekek, ahány család küldi őket. Értelmi fejlettségük, műveltségük, érdeklődésük rendkívül változatos képet mutat. A szülők elvárásai különböznek egymástól: némely család mintegy számon kéri a tanulmányok eredményét, mások ezzel kevésbé törődnek, mert fontosabbnak tartják azt, hogy gyermekük a Balatonnál nyaral, magyar gyerekek között él két héten át. Innen ered, hogy a gyerekek is igen különböző becsvággyal tanulják nyelvünket: némelyek számára fontosabb a fürdés, a rajfoglalkozás vagy a maga felfedezte szórakozás. Mások igyekeznek minél nagyobb nyelvtudásra szert tenni, tanáruk segítségét kérik a levél-

írásban, a tóparton megkeresik, hogy segítsenek a feladatok megoldásában stb. Az üdítő nyaralás és a „fárasztó" tanulás gyakran belső vagy éppen külső konfliktusokat okoz.

d) Már a helyszín is meghatározza a tanítást. A környék megismerése kirándulások során annyi új tapasztalatot halmoz föl a gyerekekben, hogy a tanár ezekre tervszerűen építve, a környezet- és életismeret bázisán végezheti munkáját. A fizikai valóságra utaló — és sokszor a szabadban folyó — nyelvtanítás realisztikus oktatást tesz lehetővé. A közös élmények nyelvi feldolgozása építheti fel a tanulókban azt a környezet- és életismeretet, amely — az Anyanyelvi Konferencia szándékai és programja szerint is — magyarságismeretté bővül és emelkedik.

2. A felvázolt helyzetkép alighanem a legszélsőségesebb változatában és együttesen mutatja meg a nyelvtanulás összes nehézségeit, illetőleg szerteágazó problémáit. Ezek közül a következőket említem meg:

a) Milyen és mekkora „szöveganyag" alkalmazásával célszerű tanítani? Az üdülői élet mindennapjai és a magyarságismeret egyaránt témái az olvasmányoknak, beszélgetéseknek. Nehézség főképpen akkor támad, ha a múlt jelenségeit idéző szövegekkel akarjuk a tanulókat klasszikus irodalmi értékeinkkel érintkezésbe hozni. A János vitéz időtlen mesevilága kevesebb fennakadást okoz, mint a Toldi népi-történelmi valóságát ábrázoló szövege. A fő kérdés: hogyan oldjuk „mai prózává" legszebb költői alkotásainkat úgy, hogy valamit átmentsünk nyelvi szépségeikből is.

b) Milyen módszereket kövessünk annak érdekében, hogy a tanítást és tanulást a gyerekek szívesen vállalják? A gyakorlat ebben a tekintetben eddig is sok tapasztalattal szolgált. (A cselekvéssel egybekötött beszéltetés, játékos feladatok megoldása, dal- és játéktanulás, technikai eszközök igénybevétele egyaránt sikeresnek bizonyult.) A különleges munka sajátos metodikája azonban kutatásra vár és érdemes.

c) Hogyan tanítsuk eredményesen az olvasást és az írást? A gyerekek egy másik nyelven már megtanultak olvasni és írni ebben az életkorban. De amilyen mértékben készségeik ebben az irányban kialakultak, annyira akadályai is a magyar szöveg olvasásának és az írás elsajátításának. Az interferencia jelenségei sok gondot okoznak az oktatónak.

d) Két heti időtartam rendkívül rövid ahhoz, hogy a gyerekek maradandó ismereteket vigyenek magukkal. Mindössze tíz foglalkozást tekinthetünk teljes értékűnek, intenzív kihasználásuk az eredményesség lényeges feltétele. Egyik fő kérdésünk: hogyan mélyítsük el két hét alatt a magyar nyelvi ismereteket, hogy kisugárzó erejük otthoni körülmények között is érződjék.

3. A felsorolt problémák közül az utolsó foglalkoztatja leginkább a turnusok „tanári testületét". Pedagógiai és szakmai szempontból egyaránt ez látszik kulcskérdésnek. Ezért megkíséreljük egy tudásmag megállapítását és azután tervszerű elsajátíttatását.

Szókészleti minimumot állítottunk össze kilenc téma köréből (a témák számával egyben a foglalkozások számára voltunk tekintettel). A témák: 1. utazás, közlekedés (az üdülőbe érkezés úti élményeihez kapcsoltan); 2. időtöltés, játék (a mindennapi élet cselekvéseinek, tárgyainak megnevezése céljával); 3. öltözködés, idő(járás), (tekintettel a Balaton-parti életre); 4. táplálkozás (elsősorban a fogyasztott étkek és táplálkozási alkalmak szem előtt tartásával); 5. környezet, kirándulás (mintegy előkészületül a rendszeresített tanulmányútra); 6. vásárlás (valóságos postai, üzletbeli tevékenységgel összekötve); 7. növények, állatok (közvetlen tapasztalat alapján); 8. ember, egészség (a testi élet elemi tényeinek és cselekvéseinek megnevezhetősége végett); 9. tanulás, művelődés (a kommunikatív jelenségek elemi szókészlete).

A nyelvtani formaszóknak csekély mennyiségét ugyancsak belevettük a minimumba. A számneveket fokozatos elosztásban olyan témákhoz kapcsoltuk, amelyek

mennyiségi viszonyok kifejezésére leginkább adnak alkalmat. Ugyanígy osztottuk el a határozószók szükségesnek látszó csoportját.

A szóanyagot szófaji kategóriák szerint oszlopokba rendeztük el, mégpedig ilyen „rovatfejekkel" ellátva: *„Mit csinál?"*, *„Ki? Mi?"*, *„Milyen?"* és a határozószókra nézve jellegük szerint: *„Hol?"* „ *Hová?"*, *„Hogyan?"*, *„Mikor?"*.

A kiszemelt szókészlethez m o n d a t m o d e l l e k e t kapcsoltunk azzal a technikai megoldással, hogy a szavakat egy-egy lap felső részében helyeztük el, a mondatokat pedig az alsó részében. Ezek a mondatok feltehetőleg valóban kommunikatív értékűek: a gyerekek használják is őket, mivel „cselekvési egyenértékük" van vagy lehet. Összeállításuk során derült fény arra, hogy nem elegendő a szótövek vagy egy-egy szóforma megadása a szókészleti részben, mivel toldalékok járulnak hozzájuk. Ezért a szavaknak olyan formáit (alaktani lehetőségeit) vettük föl, amelyeknek előfordulását a tanulók nyelvhasználatában valószínűnek tarthatjuk. (Voltaképpen arra jöttünk rá, hogy nem a lexéma a szókészlet alapegysége, hanem a morféma.)

Az összeállítás címe: „Beszéljünk magyarul 500 szóval!" Bizonyára lehet 500 szóval magyarul beszélni, törekvésünk szerint azonban ebben a számban nem határérték rejlik, hanem alapérték. A mennyiséget valamiképpen meg kell céloznunk. Két körülmény azonban arra enged következtetni, hogy a nyelvi nevelés szempontjából a tervezett minimum elsajátítása nagyobb haszonnal jár egy korlátozott szómennyiség puszta „megtanulásánál". 1. A szóanyag elrendezésekor ügyeltünk arra, hogy egymás mellé kerüljenek a szóelemzés szerint összetartozó szóalakok. Így került az *ebédel* ige mellé az *ebéd* és az *ebédlő* főnév, a *só* főnév mellé a *(meg)sóz* ige és a *sós* melléknév stb. E megoldást az analógiás gondolkodás ismeretében választottuk, hogy implicit módon rejtsünk némi grammatikát — azaz működtető szabályosságot — anyagunkba. 2. A mondatmodellek segítségével pedig élővé tehető a szóanyag, amennyiben az eltervezett párbeszédek során ugyanazt a mondatformát más-más szavakkal töltethetjük meg, más-más szituációra (időre, helyre stb.) alkalmaztathatjuk, beidegző gyakoroltatással készségfejlesztő hatásúvá tehetjük.

Számítunk a két hét spontán, „háttér"-nyelvtanulásának elmélyítő hatására is. Tapasztalataink szerint ebben a „tanulási formában" nem csekély előrehaladást érnek el a gyerekek. Még nem mértük, de valószínűnek tartjuk, hogy a passzív nyelvtudás sokkal erőteljesebben fejlődik, mint az aktív. A minimum elsőrendű haszna „kisugároztató hatásában" remélhető azáltal, hogy mint aktív nyelvi ismeretmag megkönnyítse a ráépítést az otthoni tanulás számára — ha az valamilyen rendszerességgel történik. Ez azonban már a család és az iskolaszerű foglalkoztatás dolga.

A vázolt elgondolás próbáját 1977 nyarán első megközelítésben megtartjuk. Nem áltatjuk magunkat a biztos siker reményével (hiszen a vázolt nehézségek változatlanul fennállnak), de megtesszük az első lépést a hatékonyabb nyelvtanulás kutatásában.

Fülei-Szántó Endre:

[A magyar mint idegen nyelv diszciplínája]

A különböző területeken dolgozó szakemberek munkájának szervezése igen fontos, s erről külön értekezleten lehetne tárgyalni. Itt most csak annyit: legyen a munka nyitott és valósuljon meg igazi együttműködés.

Hozzászólásomban csak a debreceni nyári egyetem magyar oktatásáról szólok, a TIT-ben folyó egyéb magyaroktatási formákról semmilyen információm nincs.

Ha magyart tanítunk, tesszük azt az anyanyelvi nevelésen belül, a nyelvművelésben és idegen ajkúak számára. Mindhárom formát összefűzi a tanított nyelv céljellege.

Ha a magyart külföldieknek tanítjuk, akkor ebben a munkában mind az elmélet, mind a gyakorlat szót kér. Mindkét vonatkozásban egy-egy forrásterület nyílik meg számunkra:

1. Az idegen nyelvek oktatásának folyamata bármely nyelv vonatkozásában.
2. Az anyanyelv oktatása s annak tapasztalatai.

A német, az angol, az orosz, a francia tanárok nemzetközi szövetségének konferenciáin, szervezeti munkájában igen sok tapasztalatra tehetünk szert. Az IDV (Internationaler Deutschlehrerverband), az IATEFL (International Association of Teachers of English as a Foreign Language), s az Alliance Française ilyen jellegű munkásságát magam is megfigyelhettem, sőt abban részt is vettem.

Nem hanyagolható el azonban az anyanyelv oktatásából származó tapasztalatok serege sem, hiszen a gyermeki életkor bármely szakaszának nyelvelsajátítása igen sok érdekes megfigyelésre ad alkalmat. E téren inkább a tananyag a lényegesebb, mint a módszer.

Az idegen nyelvek oktatása és az anyanyelvoktatás egyaránt arra indít, hogy egységes elméleti koncepció alapján dolgozzunk. Ennek alapját korunk nyelvészete, s a nyelvhasználat kutatása teremtheti meg. Az egyes nyelviskolákat időről-időre különféle divat ejti rabul, s a nyelvtudományi áramlatok, valamint a pedagógia fejlődése egyenlőtlen arányban ötvöződik egybe. Amit talán bizonyos állandóság jegyében elmondhatunk, az az, hogy a nyelvek oktatásának homlokterében a kommunikáció áll. Jelenti ez a pragmatikaelmélet legújabb hajtásait, de jelenti a beszédaktus elméletének gyakorlati alkalmazását is, s mindezen túl a gyakorlati munkában a művelt beszéd megtanítását. Érdekes összefüggések villannak fel, különösen, ha egy kicsit történeti távlatból vizsgáljuk az irányzatok, s az interdiszciplínák kialakulását; a beszédaktus elmélete a metodikában már régebben realizálódott, a Gouin-sorok módszereként. Az összefüggés természetesen nem közvetett, s analógia is erősíti.) A mondatközpontúság program volt a direkt módszer híveinek írásaiban is. A szövegközpontúság, mint a mondatközpontúságnál magasabbrendű elv azzal válik a hagyományos „explication de texte" munkájánál modernebbé, hogy a szöveg egységeit tanítjuk és kérjük számon, s a grammatikai jelenségeket is a szövegegységek keretében ismertetjük.

A magyart azonban nemcsak a kommunikáció szűkebb értelmében oktatjuk. Ha magyart oktatunk külföldieknek, bizonyos „művelődő nyelvelsajátításban" veszünk tevékeny részt. A célnyelv rendszerének akár ösztönös kialakulása a tanulói tudatban párhuzamosan halad a célnyelv kultúrájának bizonyos, ha még oly vázlatos elsajátításával is.

Sok szó esett a koncepcióról, s én most néhány szóban elmondom, miként folyik a magyar nyelv oktatása a debreceni nyári egyetemen. Hogy ez a munka koncepció-e, annak eldöntésére nem én vagyok hivatott.

A tanfolyamok alapját egy négykötetes tankönyv alkotja, amely a csoportok tanulási szintezésében a döntő tényező. Az első és a második kötet erősen mondat- és szövegcentrikus, igen sok alaktani tudnivalót a szótári egységekhez rendel. A meginduló élő beszéd érdekében a helyettesítési, a bővítési és az átalakítási gyakorlatok jó szolgálatot tesznek. Minden módszertani egységben van azonban egy-egy mindennapi párbeszéd is, sokszor humoros fordulatokkal tűzdelt párbeszéd, amelynek „szimulációs elsajátítá-sá"-hoz nem fűzünk nyelvtani magyarázatokat.

Ugyancsak minden lecke tartalmaz népdalt, fonetikai-prozódiai gyakorlatokat és verseket is.

A harmadik kötetben valósul meg a megindult kommunikáció finomítása, s ebben a Papp Ferenc-féle szóvégmutató szótár alapján megszerkesztett főnév- és igeosztályok mindegyike külön módszertani egységben szerepel. Maguk a szövegek „grammatikai ihletésűek". A negyedik kötet tartalmazza a szépirodalmat, s egyéb szövegvariánsokat is.

Maga a tananyag, s a módszer is erőteljesen gyökerezik a tipológiai-kontrasztív nyelvleírás gyakorlati munkájában. A sokak által „kívülről megteremtett szemlélet" uralkodik benne. Lotz János elnevezését alkalmaztuk az igeragozásban: coniugatio generalis, coniugatio determinata. Beszélünk személyragos infinitívuszról, hiszen ilyen jelenség más nyelvben is van. Az igekötő alapjellege preverbális partikula, vagy verbális prefixum. A latin (vagy latinos) elnevezések megkönnyítik a különféle anyanyelvű tanuló részére az értelmezést.

Sokszor hangzanak el olyan ellenérvek, hogy kontrasztív tananyagot csak egy anyanyelv szembesítésével lehet megalkotni. Ez így igaz is. A tipológiai-kontrasztív tananyagszerkesztés azonban szemügyre veszi a tanuló csoportok anyanyelveit, s a valamennyiben közös elemek közül szembesíti az eltérőket, vagy a részben hasonlókat a célnyelv, a mi esetünkben a magyar nyelv megfelelő részeivel. Az adott anyanyelvek közös grammatikai hálózatát veti egybe a magyaréval.

A könyvben esetenként kitérünk a különböző nyelvek és a magyar konfliktusos pontjaira is. Vannak gyakorlatok finnek, olaszok, németek, oroszok számára, s ezek elsősorban az ő céljaikat szolgálják.

A tananyaghoz alkalmazkodó laboratóriumi „hangos anyagok" már lebontották a magyar nyelv nehézségeit az egyes anyanyelvekre.

Debrecen, és a Nemzetközi Előkészítő Intézet, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Központi Magyar Lektorátusa valóságos kincsesbányája a „nyelvelsajátítás konfrontatív folyamatának". S tegyük ehhez hozzá, ez nemcsak a szintaxis és a lexika területén érvényesül. A fonetikaoktatás elhanyagolása volt az utolsó évtized legnagyobb „koncepciós ellentmondása", hiszen a beszélt nyelvet kívánta tanítani, s alig foglalkozott a fonetikával. Fonetikán azonban szintén mondatfonetikát értünk, vagyis prozódiát, mondatdallam-tanítást, a beszédsebesség követtetését. Külön fonetikai kontraszt a szótagtípuskontraszt, valamint a magánhangzóláncok szekvenciális eltérései.

A fonetika, a prozódia oktatása sikeresen történik énekek, dalok és versek felhasználásával. Egyszer egy amerikai lány így mondta: „Ha egy hétig nem tanulok verset, megérezni a kiejtésemen." Ezek azonban nemcsak a kiejtés segédeszközei, hanem egyben „művelődési fogódzók" is. Vissza-visszatérünk reájuk, a hallgatókkal is íratunk verseket, s párbeszédeket, s az éneklő beszéd váltakozva kapcsolódik a „mondott beszéd"-hez.

Van egy sajátosan erős igény tanárban és tanulóban egyaránt, s ez az, hogy a beszédépítés automatizáló tevékenységei ne legyenek mechanikusak, unalmasak. Ezen is a művészi hozzáállás segít. Nem akarom „szemiotikai módszer"-nek nevezni munkánkat, de a vers, az ének, a fonetikai torna, s nyelvtani gyakorlatok labdázással egybekötött változatai a teljes tanulói személyiséget lekötik, céljuk ez. A haladó szintű csoportokban van írásközpontú és beszédközpontú csoport egyaránt. A művelt ember beszédét kívánjuk elsajáttíttatni. Mimika, általános kézmozdulatok, speciálisabb intonációs változatok is szerepelnek ezeken az órákon. Itt keríthetünk sort a kreatív nyelvhasználat kibontakoztatására. Itt sajátítják el a tankönyvirodalomban igen mostohán kezelt attitüdszókincset is (kérés, vigasztalás, szemrehányás, ígéret stb.).

Az állandó művészi tananyagrészletek (versek, énekek stb.) továbbélnek a nyári egyetem hallgatóinak rendezett versenyeken: a jó kiejtési, a szavaló- és a fordító-versenyen. Különösen a szavaló-versenyről érdemes szólnunk. Kezdők számára is megadatik a részvétel lehetősége. Érdekes a szalagokon utólag megfigyelni, miként kel birokra a művészi átérzés őszintesége, s a nyelvi kiejtés nehézsége.

Ha egy szóval akarnám jellemezni kollégáim és a magam munkáját, azt úgy mondhatnám: művészeti pedagógiai módszerekkel megvalósított kontrasztív-tipológiai tananyagtervezés és oktatás.

Sokan évközben végeznek el egy kötetet, s ha visszatérnek, magasabb csoportba léphetnek. Van levelező nyelvoktatásunk is, ez azonban még nem számottevő.

A felvételi tesztek kezdő, erős kezdő, középhaladó, haladó és felső szintű csoportbeosztást tesznek lehetővé.

Minthogy magyar légkörben élnek az órák után is, hasonló a munkájuk egy „bentlakásos intenzív nyelvtanfolyam" életéhez.

Tavaly volt az ötvenedik nyári egyetem Debrecenben. Először alkalmaztuk teljességében az időközben elkészült audiovizuális tananyagunkat. Ez a tananyag 1971-ben készült el; a debreceni TIT-szervezet sok társadalmi munkával és sok áldozattal megcsinálta a hangosítást és elkészítette a képeket is.

Szeretném hangsúlyozni, hogy ez az audiovizuális tananyag, amelynek Kálmán Béla a lektora, nem egyszerű hangosítás és képi szemléltetés, hanem háromszor kilenc módszertani egység, egybeépülő képekkel, szöveggel, s automatizációs gyakorlatokkal. Minden lecke egy népdallal kezdődik, s magukat a fonetikai oppozíciókat is a debreceni színészek kórusai és ellenkórusai adják elő.

Végezetül szólok egy pár szót a tanfolyamszervezés munkájáról. Ez valóban kevert elemekből álló szervezési tevékenység, hiszen sok évtized átlagából kell esztendőnként megjósolni az érkező hallgatók csoportstruktúráját, felkészültségét, céljait. Ezért nélkülözhetetlen bármilyen tanfolyamszervezésben az előzetes, tapasztalatokon nyugvó célelemzés („goal analysis"). A gyakorlati cél (tolmácsolás, tárgyaló készség), az elméleti cél (magyar irodalom olvasása, bepillantás a magyar nyelv rendszerébe), a gyermekkorban satnyán kiépült anyanyelv megerősítése („home school bilingualism"), vagy egyszerűen a művelődés vezérlik hallgatóinkat Debrecenbe.

Az elsőrendű szervezési elv nyelvészeti jellegű. Homogén anyanyelvű csoportokat szervezünk, s az őket tanító tanárok jobbára magyar szakosok és a csoport anyanyelve a másik szakjuk. Az első és a második kötetet tanulóknál tehát teljesen érvényesül a konfrontatív oktatás.

A középhaladók és a felsőbb szintű csoportok már vegyes anyanyelvűekből állhatnak. Ezekben a csoportokban rendszerint viszonylag sok nyelvet ismerő tanárok tanítanak, de az óra vezetése egyértelműen magyar nyelven folyik. Az alsóbb szintű oktatásban egymás mellett él a kognitív-magyarázó és a direkt módszer.

A csoportokban kialakuló egyenlőtlenségek kiküszöbölése fakultatív órákon történik. Van helyesírás-oktatás, fonetikai javító óra, s egyszerű konzultáció is. A nyelvi laboratóriumot egyénenként és csoportonként lehet használni, s ugyanígy fakultatív jellegű a fonetikai torna.

A hetente kétszer megrendezett ének- és néptánc órák, a magyar filmek, ezeknek megbeszélése az órákon, a közös kirándulások, s a külföldiek részére rendelkezésre álló „társalgó diákok" testülete teszi teljessé a magyar légkört.

A felvételi teszteket az utolsó órákon is elvégeztetjük, úgyhogy mindenki láthatja saját fejlődését.

Beszámolóm végére érve megismétlem azt, amit az elején mondottam. Legyen ez a szép szakma a jövőben sokkal nyitottabb ! Ne a hivatalnok packázása, az adminisztratív közöny, vagy éppen az a akadályozás erőivel szemben kelljen dolgozni, hanem közös megértésben, egymást segítve.

Polgár Endre:

Századunk húszas-harmincas éveiben, nagyjából egyazon időben jöttek létre azok az állami vagy félállami intézmények Angliában, Franciaországban, Németországban és Olaszországban, melyek az ezeknek az országoknak a nyelve és irodalma iránti külföldi

igényt voltak hivatottak kielégíteni. Míg a British Council, az Alliance Française stb. tevékenységében a nyelvoktatásé volt a vezető szerep, az ugyanekkor létrehozott bécsi Collegium Hungaricum, a párizsi Magyar Intézet vagy a Római Magyar Akadémia munkásságában a magyar nyelv oktatása igen alárendelt szerepet játszott, hiszen a nyelvünk iránti kismértékű érdeklődést teljesen kielégítették a külföldi egyetemek magyar oktatóhelyei, felnőttek esti nyelvtanfolyamai iránt pedig semmiféle igény nem jelentkezett. Így azután a nagyobb nyugati országok befolyásukat nem utolsósorban nyelvtanfolyamaik révén erősíthették világszerte, míg a külföldi magyar intézetek a Horthy-rendszer céljait másképp igyekeztek szolgálni.

Az utóbbi évtizedben azonban világszerte jelentősen megnőtt a nyelvünk és irodalmunk iránti érdeklődés. Gyors ütemben szaporodnak a magyar oktatóhelyek külföldi egyetemeken, ismeretterjesztő társaságokban és szabadegyetemeken, a külföldi magyarok különböző szövetségeiben és egyleteiben, Magyarországot, nyelvét és kultúráját ismertető baráti társaságokban.

Ma már felnőttek és fiatalok — gyakran olyanok, akik nem is magyar származásúak — tanulják nyelvünket Japánban és Angliában, Latin-Amerikában és Kanadában.

Alapjában véve három fő típusát különböztetjük meg ezeknek az oktatóhelyeknek. A legfontosabbak azok az egyetemi finnugor vagy más tanszékek, ahol államközi egyezmény alapján kiküldött magyar állampolgárok oktatnak, az esetek többségében a viszonosság alapján. Ezeknek — ha nem is mindig elégséges — támogatást nyújtanak a magyar állami szervek, elsősorban a Kulturális Kapcsolatok Intézete; fenntartásukról pedig a fogadó ország oktatási hatóságai gondoskodnak. A külföldi magyarok szövetségeiben induló, néha igen magas színvonalú, néha azonban tiszavirág-életű magyar nyelvtanfolyamok többsége a Magyarok Világszövetsége támogatásában részesül. A harmadik kategóriába olyan rangos egyetemek magyar oktatóhelyei tartoznak, mint az amerikai Indiana Egyetem, az uppsalai vagy az aarhusi egyetem stb. Az itt folyó magyar oktatás hazai szerveinktől nagyrészt teljesen függetlenül folyik, segítésük esetleges és elsősorban az oktatók „ügyességének", hazai személyi kapcsolatainak, egyetemük vezetői megértésének vagy közömbösségének függvénye. Ezek az oktatóhelyek szervezett, intézményes együttműködésre a magyarországi oktatási vagy kulturális intézményrendszerrel nem számíthatnak.

Változtatnunk kellene ezen, mégpedig mielőbb, amíg a magukra hagyott külföldi magyar nyelvtanárok és hallgatóik nem csalódnak bennünk. Fokozatosan meg kell szüntetnünk azt a megkülönböztetést, melyben — típusaik szerint — a támogatás és annak mértéke terén részesítjük őket. Valamennyit úgy kell kezelnünk, mint a magyar kultúra terjesztésének fontos csatornáit, mint a hazánk iránti mindenoldalú érdeklődés olyan megnyilvánulásait, melyek felkarolása nemzeti érdekünk. A támogatás tényének, mértékének és formájának egyetlen ismérve legyen: érdemes-e a szóban forgó oktatóhely támogatásunkra, és ha igen, hogyan tudunk véges erőinkkel leghatékonyabban segítséget nyújtani.

Ehhez mindenekelőtt szemléletbeli változás szükséges, annak felismerése, hogy a magyar nyelv és irodalom külföldi oktatásának felkarolása — az oktatók jószándékát és legalább minimális hozzáértését feltételezve — közös érdek.

De be kell látnunk azt is, hogy az Anyanyelvi Konferenciák szinte kizárólag a külföldi magyarok ilyen irányú érdeklődését, vonzódását elégítik ki, sikereik és eredményeik alig hatnak ki azokra, akik magyar származás nélkül fordultak és fognak fordulni nyelvünk, irodalmunk, kultúránk felé. Itt az ideje alaposan megvizsgálni, hogy milyen itthoni szervezeti és nem utolsó sorban pénzügyi feltételeket kell mindehhez biztosítani. Aligha lenne indokolt létrehozni valamilyen „magyar Goethe Institut"-ot vagy „magyar British Council"-t. Meglevő intézményeink valamelyikét kellene úgy fejlesztenünk, hogy

alkalmas, cselekvőképes gazdája legyen minden tekintetben a magyar nyelv és irodalom külföldön történő oktatásának. Az idő sürget: számos külföldi egyetem filológiai fakultásain tervezik a magyar nyelv és oktatásának meghonosítását.

Károly Sándor:

[A magyar nyelv mint idegen nyelv oktatásának tudományos bázisa]

A külföldiek számára írandó magyar nyelv- és nyelvtankönyvek írásakor egy megfelelő tudományos magyar nyelvtanra kellene támaszkodni. A didaktikai célú nyelvkönyv természetesen nem lehet lemásolása egy tudományos nyelvtannak. Az utóbbi mint bázis azonban elengedhetetlen. Felmerül a kérdés, milyen legyen az a nyelvtan, amelyre a nyelvoktató támaszkodhat?

A válasz nagyon egyszerű, bár erre hosszú kerülő úton, a bonyolulton át jutottam el. A nyelvoktatás alapjául szolgáló nyelvtan egybeesik a tudományos igényű nyelvtannal. A tudományos igényű nyelvtan feladata pedig az, hogy a legadekvátabban tükrözze a nyelvet, pontosabban a „langue"-ot: lehetőleg ne tegyen hozzá és ne vegyen el belőle. A „langue"-nak saussure-i értelmezése ma is helytálló. E szerint a „langue" konstrukciós szabályok gyűjteménye, amely természetesen magába foglalja a morfémák szerkesztési szabályait. E szabályok lényegéen produktivitás-szabályok, mert nem foglalnak magukba minden konkrét alakulatot, amely a beszédben előkerül, hanem csak mintákat, amelyek nyitott sort alkotnak. A szabályok a nyitott sorok kereteit adják meg. (A „langue"-nak 'leltár' értelmezése nem felel meg a saussure-i elképzelésnek, ez a saussure-i gondolat leegyszerűsítése, mint erre többször rámutattam.) Az anyanyelvén beszélő a „langue"-szabályok alapján beszél, ezen szabályokhoz képest újít is. A „langue"-szabályokat kell tartalmaznia és semmi egyebet a nyelv leírásának is, bár ez a „semmi egyéb" egy igen bonyolult szabálykomplexum. (De nem a generatív nyelvtanok gyakorlata szerint bonyolult!) E szabályokat tartalmazná egyrészt az a nyelvtan-típus, amelyet „langue"-nyelvtannak, vagy produktivitás-nyelvtannak nevezhetünk, másrészt ezt a nyelvtant szervesen kiegészítő szótár. A nyelvtan és a szótár e g y ü t t alkotja a nyelv teljes leírását. (Ezt a gondolatot helyesen ismerték fel a generatív nyelvtan teoretikusai.) A produktivitás-nyelvtan „parole" célú (vagy inkább „langage"-célú), azaz a b e s z é d kollektív módon kötött oldalát tárja fel. Ezért alkalmas — és egyedül alkalmas — a nyelvoktatás bázisának a megteremtésére, mert a nyelvoktatásnak nem a nyelvről való információközlés az elsődleges célja, hanem a beszédre való felkészítés: ennek lényeges része a „langue"-szabályok elsajátíttatása. A szabályrendszer magába foglalja a nyelvtani szinonimákat is (megint csak nem a generatív vagy transzformációs nyelvtanok szabályrendszere értelmében, amelyhez az eddigi gyakorlatban hozzátartozik a „levezetés" módszere; ez sok olyan manipulációt kíván, amely messze túllép a „langue" produktív szabályainak az adekvát tükrözésén).

A nyelvtannak említett típusa élesen különbözik a nyelvtanoknak attól a típusától, amelynek fő célja a nyelvi rendszer bemutatása, a nyelv jellemzése, sajátosságainak ilyen vagy amolyan szempontból való bemutatása. Mert: a rendszerezés, jellemzés mindig ilyen vagy amolyan szempontú. A rendszerező nyelvtanoknak hosszú időn át divatos válfaja volt a morfológiai központú: a deklináció és konjugáció paradigmasorainak, az „esetek"-nek a felsorolása. Mondanom se kell, hogy az esetfelsorolás, még az esetragok vagy határozóragok alapjelentésének a megadása mellett sem képesít senkit sem arra, hogy ezeket az eseteket vagy ragokat a beszédben ténylegesen használni tudja.

Az esettan, esetrendszer morfológiai jellegű központba állításának, az esetek szintaktikai szerepe mellőzésének a következménye volt egy próbálkozás a hazai nyelvtudo-

mányban a -NAK végződés egyetlen esetragnak való minősítése, a nyelv formai oldalának a funkcionálissal szemben való előtérbe helyezése. De meg tudná-e valaki mondani, hogy a latin *casae* és *domini* alakok *ae* és *i* végződése milyen alapon egyformán genitivusi, a szintaktikai környezet figyelembe vétele nélkül? És miért tanulta mindenki k é t esetnek a *casae* genitivusi és *casae* dativusi alakot? A magyarban még nagyobb a genitivusi és dativusi -NAK közti különbség: az előbbi csak adnominális, az utóbbi csak adverbális szintagma tagja lehet. Világos: a szintaktikai szabály központba állítása adekvátabb a nyelv szempontjából, mint a morfológiai rendszerezés. És megfelelőbb a nyelv oktatása szempontjából is: a nyelvoktatók jó ösztönnel az esetragokat szintagmába, illetőleg mondatba ágyazva tanítják, ha sikert akarnak elérni a beszédkészség fejlesztésében.

Végül hangsúlyozom, amit az „Idegen nyelv — anyanyelv" (1970) kötetben Babos Ernő tanulmánya kiemelt: a nyelvoktatás (és így a nyelvoktató kézikönyv is természetesen, teszem hozzá) nemcsak alkalmazott nyelvészet, hanem alkalmazott pedagógia (pszichológia, didaktika stb.) is. De a nyelvtudomány részéről a nyelvoktatást megfelelően segítő nyelvtan (és szótár) elkészítése már rég időszerű feladat.

Somos Béla:

[Szituációs nyelvtanítás a közvetítőnyelv segítsége nélkül]

A magyart idegen nyelvként tanító tanárok mindig örömmel veszik, ha munkájuk nehezének, vagy tapasztalatainak megbeszélésére fórumot találnak. Így a tervezett szervezeti keret — egyesület, társulat, társaság vagy központ — létrehozása egyértelmű helyeslésre és támogatásra számíthat.

„A magyarnak idegen nyelvként való tanítása" kissé hosszadalmas megjelölés, ám a fogalom egy új szakterület, szakma létrejöttét jelenti, s jelentheti egy tudományág megszületését. A szakterület (viszonylagos) önállóságát jelzi, hogy külön szakká vált mind az egyetemi képzésben, mind a pedagógiai gyakorlatban. A tevékenységforma önállóságát egyértelműen igazolja, hogy a tevékenység eredményes folytatása szerteágazó elméleti ismeret és gyakorlati tapasztalat összegzését kívánja.

A magyar nyelvet tanuló külföldiek legnagyobb része azzal a céllal vág neki a *„Mi ez? Mi az? Ez asztal. Az szék."* kezdetű kaptatónak, hogy 8—9 hónap elteltével a megszerzett nyelvtudás birtokában egyetemi, főiskolai tanulmányokat kezdhessen. A munkát sajátossá teszi a forrásnyelvek sokfélesége és a célnyelv szakirányok szerinti lexikai különbözősége mellett az, hogy nevelési meggondolásokból — éppen az aktív nyelvhasználatra való késztetés céljából — egyazon tanulócsoportban öt-hat-nyolc (anya-, forrás-, illetve) közvetítő nyelvről és nyelvvel rajtoló diák van együtt. Így részben az oktatásszervezési kényszerűség, részben nevelési szempontok létrehoztak egy olyan nyelvoktatási formát, amely k ö z v e t í t ő n y e l v a l k a l m a z á s á n a k m e l l ő z é s é v e l folyik. A nyelvtanítás magasabb fokán bekapcsolódó és a hagyományos módszereket (közvetítő nyelvet is felhasználó) nyelvtanárok számára megfoghatatlannak tűnik, hogyan járható ez az út. A mottó egyszerű, valamiféle araszolással, araszoltatással jellemezhető: ismert szókinccsel (illetve szókincsre építve) új nyelvtani ismeret, s az ismert nyelvtannal (illetve arra építve) újabb lexikai mondattani ismeretek megszerzése, megszereztetése.

A közvetítőnyelv segítsége nélkül — tehát csak magyarul — folyó nyelvtanítás sikerességének feltétele, hogy a nyelvtanár a tanulók által ismert lexikai, nyelvtani körben tudjon maradni az új nyelvi ismeretkörök magyarázatakor. Ebben segítséget jelent a szemléltetés mellett a szituációk teremtése. A s z i t u á c i ó k a l k a l m a z á s a többnyire a nyelvtanítás alacsonyabb fokán általános és elfogadott. A fogalom azonban

tágabban is értelmezhető, s a nyelvtanítás magasabb — szakirányok szerint tagolódó — fokán is szituációkat alkalmazunk, hiszen a különböző szaktudományok alapszókincsét legtermészetesebben az adott tudományágnak megfelelő iskolai szituációban, tehát ún. biológia-, kémia-, fizika-, matematika-, stb. órán tudjuk elsajátíttatni. Ilyenkor látszólag biológiát, fizikát, stb. tanítunk (azt is), de elsősorban magyar nyelvet, mert a létrehozott szituáció, a szaktárgyra vonatkozó (forrásnyelvi) tudás és a magyar nyelvtan ismerete együttesen a lexikai homály tisztázását s a forrásnyelven meglevő szakmai ismeretek célnyelvi identifikálását eredményezik.

A nyelvtanfolyamok és a nyelvtanítás szervezési kérdéseiről szólva elkerülhetetlen a rendelkezésre álló idő, a kitűzött cél, az oktatási segédeszközök és egyéb feltételek reális összevetése. Ahány tanfolyam, annyiféle célkitűzés lehet, de valamennyinek r e á l i s a n f e l m é r t c é l k i t ű z é s e legyen, ez egyrészt a munkában résztvevő tanárok, diákok sikerélménye, másrészt a szakma megbízhatósága szempontjából kívánalom. A realitásoktól elrugaszkodó igény (lenne), ha nyelvkönyveinktől, a külföldiek számára rendezett nyelvtanfolyamainktól a zárt *ë* hangunk megtanítását remélnénk és várnánk, hiszen ezt a nyelvtanárok jelentős része nem ejti, s anyanyelvi iskolákban sem tanítjuk. Ha zárt *ë* hangunk megmentésére törekszünk (ami helyeselhető), akkor ezt az anyanyelvi oktatásban, s nem az idegen ajkúak magyartanításában kell elkezdenünk. Sokkal inkább az egész hangrendszert érintő kérdés a hosszúság-rövidség különbségének megtanítása (ami a külföldiek számára szintén igen nehéz), s aminek hiánya a beszéd ritmusát, a beszédproduktum egészét érinti. (Egyébként: a „Mit kértek? — Mit kértëk?" jelentéskülönbségét a szituáció, illetve a szövegkörnyezet magyarázhatja.)

A magyarnak idegen nyelvként való tanítása — számos egyéb, már felismert értéke mellett — egy eddig kevéssé feltárt kincsesbányát jelenthet, nevezetesen: a külföldiek beszédbeli, stílusbeli hibái sok adalékkal szolgálnak nyelvünk rejtett sajátosságainak felismeréséhez. Az egyes forrásnyelvek beszélőit jellemző típushibák gyűjtése a nyelvtanítás kritikus pontjainak megtalálásában segíthet.

A Nemzetközi Előkészítő Intézetben az elmúlt másfél évtized alatt mintegy tízezer külföldi tanulta meg a magyart. Az Intézet oktatógárdája — szerzett tapasztalatainak átadásával és egyéb módon — mindenkor szívesen kapcsolódik be a szakma fellendülését célzó közös munkába.

Szőllősy-Sebestyén András:

Azt hiszem, mai tanácskozásunk kulcsmondata hangzott el az imént Polgár Endre szájából: „M i m i n d e n v a n, a m i n i n c s!"* Erre, akárcsak a jelenlevők többsége, magam is jónéhány példát tudok felhozni: olyan dolgokat, amik nálunk, a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetében vannak, de nincsenek — mások számára, mert nem tudnak, nem tudhatnak róluk.

Fülei-Szántó Endre említette, hogy a Debreceni Nyári Egyetem számára készült tankönyv, illetve tananyag hogyan igyekszik áthidalni azt az űrt, amely az ún. alapkönyvek és az alapvető nyelvi ismereteket felhasználó, de már tartalmi irányulású, tehát tényleges, eredeti, és nem adaptált szövegekre irányuló nyelvoktatás között szokott fellépni. A Budapesti Műszaki Egyetem külföldi hallgatói, akikkel a Nyelvi Intézet Magyar Nyelvi Csoportjának tanárai találkoznak, éppen ezen, a Fülei-Szántó Endre által említett kritikus szinten vannak. A Nemzetközi Előkészítő Intézetben már elsajátították azokat a bizonyos alapkönyveket, s nekünk alapvető nyelvtani ismereteiket megszilárdítva és megfelelően kibővítve arra a szintre kell eljuttatnunk

* Ez az írásbeli változatban nem olvasható. — *A szerk.*

őket, amelyen képesek lesznek a szakmai oktatás igényeinek megfelelően szabadon kezelni az olvasott vagy hallott műszaki szövegeket. — Dálnoki-Fésüs András hozzászólásához is kapcsolódva elmondhatom, hogy amióta csak a Budapesti Műszaki Egyetemen műszaki nyelvet tanítunk, tehát kb. nyolc éve, nyelvoktatásunk, sőt még nyelvtan-tanításunk kerete sem csupán a mondat, hanem az összefüggő szöveg. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezen a szinten már a grammatikai jelenségek tanításakor sem maradhatunk meg a mondat keretei között, hanem egyrészt a legtermészetesebb módon, ugyanolyan szövegeken kell demonstrálnunk őket, mint amilyenekben a hallgatók találkoznak velük, másrészt a megismert szabályokat hallgatóinknak, a nyelvet tanulóknak is szövegek alkotása, azaz szóbeli és írásbeli fogalmazás során kell a gyakorlatban alkalmazniuk. Tananyagunk, tankönyveink a maguk egészében eleve úgy készültek, hogy végcélnak az önálló szövegértést és szövegalkotást tekintik, de az egyes leckék felépítése is kifejezetten szövegcentrikus. Az, hogy ez a nyelvtanítás adott szintjén szükségszerű, számunkra tulajdonképpen evidencia. — Ebből következik, hogy gyakorlati, módszertani jellegű kísérleteink már néhány éve elsősorban a szövegtanítás módszereinek kialakítására és tökéletesítésére irányulnak, és elméleti, illetve nyelvészeti kutatásainkkal és tájékozódásunkkal a szövegnyelvészet területén, a szövegtanítással kapcsolatos módszertani vizsgálatainkat igyekszünk megalapozni. Elmondhatom, hogy mind elméletileg, mind gyakorlatilag máris dicsekedhetünk bizonyos eredményekkel ezen a téren, és mind elméleti kutatásainktól, mind módszertani kísérleteinktől a közeli jövőben újabb eredményeket várhatunk.

Hangsúlyozom, hogy mindezt egyáltalán nem dicsekvésképpen mondom el itt, hiszen nem valamiféle különleges érdemről, hanem csak felismert szükségszerűségről beszélünk erről a kísérletező-kutató munkáról szólva, amely éppen szükségszerűségénél fogva bizonyítja, mennyire változtatni kellene a Polgár Endre által oly találóan jellemzett helyzeten. Példa lehet erre az is, ha megemlítem, hogy a mi tankönyveinkhez is készült nagyon jó laboratóriumi anyag és gyakorlatgyűjtemény, amelyet talán máshol is tudnának használni. Mint ahogy nyilván mások is számtalan példával tudnának szolgálni arra, hogy mi minden van, ami nincs.

Éppen ezért a magyarral mint idegen nyelvvel foglalkozó szervezet, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság megalakulandó szakosztályának talán legsürgősebb feladata az lesz, hogy létezővé, minden gyakorlati szakember számára hozzáférhetővé tegye azt, ami már van; — mint ahogy ezt már előttem mások is elmondották.

A magam részéről azonban legalább ennyire fontosnak tartom, hogy ne csak a magyarral mint idegen nyelvvel foglalkozó kollégáink, hanem minden érdeklődő számára tegyük hozzáférhetővé tapasztalatainkat és eredményeinket, sőt, hogy szakmánk tekintélyének emelésével és szakmánk tekintélyének emelése végett magunk is igyekezzünk az érdeklődők körét minél nagyobbra tágítani. Kígyóssy Edit már említette hozzászólásában, Szépe György is utalt rá, én pedig külön nyomatékkal szeretném kiemelni, hogy jó volna minél több nyelvészt, az általános és magyar nyelvészet minél több képviselőjét megnyerni az ügynek; alkalmat teremteni arra, hogy a magyar mint idegen nyelv gyakorlati szakemberei rendszeresen feltehessék a nyelvtudománynak a gyakorlati munkájuk során felmerülő, sajátos helyzetükből és szemléletükből adódó kérdéseiket, amelyek meggyőződésem szerint (éppen sajátos jellegükből fakadóan) a nyelvészeti kutatásra is megtermékenyítően hatnának. A mi számunkra kétségtelen, de biztos vagyok benne, hogy a nyelvtudomány számára is sok haszonnal járna a rendszeres párbeszéd, sőt munkakapcsolat kialakulása; hiszen mi — amint erről Kígyóssy Edit is szólt — természetesen és napi gyakorlati munkánkban állandóan alkalmazzuk az általános és magyar nyelvészet eredményeit, kutatásunk sajátos tárgya pedig — ebben a kérdésben eddig mindnyájan egyetértettünk — az alkalmazott nyelvészet területére esik; épp ezért valószínű, hogy a nyelvészek is hasznosítani tudják a mi tapasztalatainkat, amelyek részben az ő kutatási

eredményeik gyakorlati ellenőrzését, visszaigazolását jelentik, részben még megoldatlan kérdésekre, vagy új megoldási lehetőségekre irányíthatják rá a figyelmüket.

De kívánatos volna a munkánk, eredményeink és problémáink iránt érdeklődők körét több más irányban is kiterjeszteni: hogy a sok-sok például kínálkozó terület közül én most csak egyet említsek, mint mindkét irányban bizonyos tapasztalatokkal rendelkező magyar tanárnak, az a véleményem, hogy a magyar idegen nyelvként való oktatásában számos olyan új tapasztalatra és ismeretre tettünk szert, amit érdemes volna a magyar anyanyelvként történő oktatásában is felhasználni. Az idegen nyelvek oktatásának területét most azért nem is említem külön, mert az ezzel való kölcsönös kapcsolatok kölcsönös haszna és szükségessége — amint erre hozzászólásában Fülei-Szántó Endre is utalt — annyira kézenfekvő. Különben is elsősorban azt szerettem volna most kiemelni, hogy az érintkező gyakorlati és kutatási területek számára nekünk is van már mit nyújtanunk abból, ami van — ha van.

S hogy valóban legyen, minden szakember és minden érdeklődő számára hozzáférhetően, az is, ami ma már lehet, s az is, ami ma még csak csírájában, mint az elért eredményekben rejlő további lehetőség van meg, hogy a későbbi munka során kibontakozhassék és kiteljesedjék, — ez a megalakítandó szakosztály előtt álló feladat. Ez a feladat azonban, mint az mindabból, amit ma itt elmondtunk, világosan kiderül, olyan nagy és sokrétű, hogy legelsőül is elengedhetetlen lesz, hogy a szakosztály rangsorolja, sőt időrendbe állítsa a teendőket, felmérve saját erőit és a rendelkezésére álló lehetőségeket, a csak távlatilag megvalósítható tervektől elválasztva kitűzze a maga és tagjai számára a belátható időn belül elvégezhető, s azon belül el is végzendő konkrét feladatokat. Lássunk hozzá mihamarabb!

Szabó Dénes:

1. A mostani megbeszélésünk tárgykörében — úgy gondolom — hasznos lesz felhívni a figyelmet arra az egyébként természetes tényre, hogy a nyelvkönyvíró és a nyelvoktató feladatai sajátosak. A forgalomban levő magyar nyelvkönyvek ugyanis többször voltak már megbeszélés tárgyai, s ekkor a dicsérő szavak mellett hangzottak el olyan kifogások is, amelyek véleményem szerint tulajdonképpen nem a tankönyvírókat terhelik, illetve amelyek nem róhatók fel hibájukul. A nyelvkönyvíró könyvében egybegyűjti azt a nyelvi és kulturális anyagot, amely az adott időszakban didaktikailag jól hasznosítható, és a feldolgozás során, a fokozatosság elvének szem előtt tartásával, meghatározza az anyag didaktikai sorrendjét. A nyelvoktató ezt alapul véve kidolgozza tanulócsoportjai részére a részletes oktatási tervet, amely az igényeknek és a képességeknek leginkább megfelel, kijelöli a tanítandó anyagot, és olyan oktató módszert választ, amelytől a legjobb eredményt reméli. A tankönyvnek mindig szélesebb kör igényeit kell kielégítenie, mint egy-egy tanulócsoportét, de a tárgyalás színvonalában sem igazodhat csupán egy-egy csoport felkészültségéhez. Az oktatónak nemcsak hogy szabadságában van az anyagban való válogatás, hanem kívánatos is, hogy ezt megtegye kellő mértékkel. Aki pl. úgy látja, hogy a *kerekes kút* szavakra, vagy éppen a *kettőnk, hármónk* nyelvtani alakra nincs szüksége, bátran hagyja el. Ugyanígy a könyvben található gyakorlatok is csak iránymutatók a további didaktikai feldolgozáshoz: segítségükkel konkrét programokat lehet készíteni. Vonatkozik persze mindez a könyvből magánúton tanulóra is, bár az ő helyzete ilyen tekintetben érthetően nehezebb.

2. Ezzel a gondolatcsoporttal rokon a zárt *ë* hang rendszeres tanításának a kérdése. Kodály Zoltán egy értekezleten sajnálkozott amiatt, hogy ennek a hangnak a szerepe meg van ugyan említve magyar nyelvkönyvünkben, de használatának tanítása

nincs következetesen végigvezetve. Szerinte e hang beszédbeli használatát nehézség nélkül meg lehetne tanítani a külföldiekkel, hiszen az angol nyelv hangjainak annyi árnyalatát is meg tudják tanulni. Az *ë* használata azonban köz-, illetve irodalmi nyelvi kérdés. Ha valaki mégis rendszeresen tanítani akarná, preparálja ki a könyvet programozása közben. Különben is — gondolom — a külföldieket talán inkább a nyílt *e* hang szép kiejtésére lehetne vagy kellene megtanítani!

3. A magyar nyelv tanításakor haszonnal támaszkodhatunk a tanuló anyanyelvi nyelvtani ismereteire. Német anyanyelvűek esetében ma is járható útnak tartom az igés mondattal való kezdést, mint ezt már mások is tették a múltban. Ekkor azonban a névszói állítmányoknál a kopula elhagyásával kell számolni. — A magyar esetek közül azoknak a tanítása ajánlatos, amelyek megvannak az anyanyelvben is. A finneknél pl. valamennyit lehet tanítani.

4. A realisztikus cél miatt változik leginkább a nyelvi anyag kiválasztásának és feldolgozásának a módja. Elképzelhető olyan magyar nyelvkönyvek készítése, amelyek kizárólag valamely foglalkozási ág igényeit elégítik ki, pl. a diplomatákét. Ilyet már készítettek is (Koski-Mihályfi, 1962). — Ezzel a céllal függ össze az oktatás tempója is. A tanfolyam menetét az anyag bizonyos mértékű csökkentésével szükség esetén gyorsítani lehet.

5. A nem létező magyar nyelvi szerkezetek, a ki nem használt nyelvi lehetőségek számbavétele rendszertani szempontból fontos lehet, de az efféle „negatív" nyelvoktatás semmiképpen sem célravezető. Hibás alakokat nem szabad tanítani még az elkerülés ürügyén sem! A tanuló szempontjából nagyon fontos, hogy a nyelvkönyv könnyű legyen.

6. A mondatmodellek tanítása, különösen a fiataloknál, könnyíti és gyorsítja a munkát, de vigyázni kell, hogy kizárólagos ne legyen. A tanulót gondolkodó nyelvi aktivitásra kívánjuk nevelni. Egyébként a gyermekek számára hasznos módszer, tényleg, rendszerint a felnőtteknek is jó.

7. Nemcsak a szabadegyetemi oktatásban, hanem általában igen kedvelt módszeres fogás a dallal, nótával való tanítás. Bodolay kollégánk mester ebben. De hogy csupán dalokkal tanítsunk nyelvet, mint amivel egyes német nyelvtanárok próbálkoztak, — az nem vezethet eredményre.

8. Bár a „Learn Hungarian" című nyelvkönyvünkhöz kiegészítésképpen a magyar rádió négy kiváló bemondójának a közreműködésével már három évvel ezelőtt elkészültek a hangos felvételek, a lemezek közzététele mindmáig várat magára.* Ezek a hangfelvételek nemcsak alapanyagul szolgálhatnak különböző nyelvű programozásokhoz, hanem alkalmasak lesznek arra is, hogy segítségükkel tanulmányozhassuk köznyelvi kiejtésünk sajátosságait, s hogy műszeres laboratóriumi méréseket végezzünk a magyar kiejtési normák helyes megállapítása végett.

Bánhidi Zoltán:

Örülök a mai összejövetelnek, mert jó alkalom, hogy tájékozódjunk és tájékoztassuk egymást; itt jelen van ugyanis valamennyi, a magyart idegen nyelvként oktató intéz-

* Azóta 1978 márciusában megjelentek: Learn Hungarian. Hungaroton. SLP 3748—57. Stereo-mono. 25 cm. (20 lemezoldal.)

mény és szerv vezetője, de mellettük jelen vannak a legtöbben azok közül is, akik az elmúlt évtizedekben tettek valamit a magyarért mint idegen nyelvért.

A felszólalásokból kiviláglik, hogy a negyedszázada — az akkori budapesti tudományegyetem idegen ajkú hallgatóinak hivatalos magyaroktatásával — meginduló munka mennyire kiterebélyesedett; s e szerteágazó munkaterületről kaptunk most egy kis ízelítőt. Ezt még az sem zavarja, hogy az itt elhangzott kérdések közül számos már többször és több helyütt felvetődött. Ezt a publikációk bizonyítják, ha valaki átnézi a magyar és a nemzetközi nyelvészkongresszusok anyagát, a magyar nyelvészeti és módszertani folyóiratokat, az egyetemi évkönyveket, az anyanyelvi konferenciák kiadványait, a minisztériumi lektori értekezletek tájékoztatóit, s természetesen, a külföldiek magyaroktatásával foglalkozó intézmények tankönyveit, jegyzeteit, hangosanyagát. Az egyik felszólaláshoz például csak időrendi kiegészítésképpen legyen szabad annyit megjegyezni, hogy a Központi Magyar Nyelvi Lektorátuson már az 1957/58. tanévben a bölcsészhallgatóknak „kultúrszövegen" is tanítottunk magyart (Bánhidi: Magyar múlt. Egyetemi jegyzet. Bölcsészettudományi Kar. Bp., 1958.); a budapesti orvostudományi egyetem külföldi hallgatóit pedig az 1961/62. tanévben az orvostudományi egyetem szaklektorálásával kiadott szaknyelvi jegyzetből oktattuk (Bánhídi: Az orvosi nyelv. Egyetemi jegyzet. Budapesti Orvostudományi Egyetem. 1962.); vagy 1964-ben már többféle műszaki szövegekből is voltak jegyzeteink (Bencsáth Aladárné: Magyar nyelvű szakmai olvasmányok. Tankönyvkiadó. 1964. — A műszaki tudományok magyar úttörői. Tankönyvkiadó. 1964.).

Eredmények vannak; s talán nem is kevés. De mégsem lehetünk elégedettek, mert nem történt meg minden azért, hogy a lehető legjobban oktassuk a magyart mint idegen nyelvet, s még kevésbé voltunk eredményesek nyelvünknek a tudományos bemutatásakor a világ számára.

Ezért örülnék még jobban, ha ezen a találkozón inkább előre tudnánk nézni és lépni. Feladat akadna bőven, a szakmunkás pedig ebben a „szakmában" is kevés (alig több két-három tucatnál; erre a jelenlét is utal).

Leginkább szükség volna a nyelvünk rendszerét bemutató grammatikákra (kontrasztívokra, univerzálisokra, szöveggrammatikákra), szövegfeldolgozásokra, újabb szaknyelvi jegyzetekre, hangosanyagokra. De hogy mire van vállalkozó, illetőleg mire lenne kiadó (Szépe György is egy régi felszólalásában „fogyasztók"-ról beszélt: vö. A magyar nyelvért és kultúráért. Tájékoztató az 1970. augusztus 1—15-e között megrendezett anyanyelvi konferencia anyagából. Szerk. Imre Samu. Bp., 1971. 138.) —, vagy mihez nyújtana ösztönzést például az Akadémia, azt jó volna tudni minél előbb. S ha nem akarunk elmaradni az európai tudományos szinttől, neki kellene fogni az újabb munkáknak. (Az idő gyors múlására például csupán két figyelmeztető: a „Lehrbuch der ungarischen Sprache" című nyelvkönyvünkre már 1952-ben megvolt a szerződés, s mégis csak 1958-ban került a „piacra"; a „Learn Hungarian" hangosanyaga már 1974 júliusában elkészült a Hanglemezgyártó Vállalatnál, és még mindig késik a megjelenés*; de — a másik oldalról — hány olyan tervezett vagy nekiindult vállalkozásról tudunk mi itt levők, ahol a vállalkozó szerző vagy szerzői társulás legfeljebb a szerződéskötésig jutott el, esetleg akadályozva ezzel mások kutatását.)

A társadalmi-tudományos igény feltétlenül megvan, sőt egyre növekszik nyelvünk iránt — azt hiszem —, ez mindenki előtt világos. (Mégis a bizonyító statisztikai adatokból: a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus 1952-ben valamennyi szakon és három évfolyamon 30 egynéhány hallgatóval indult, ma csak a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen, két évfolyamra csökkentve több mint 100 hallgató van; — vagy egy másik:

* 1978 márciusában megjelent.

a „Learn Hungarian" I. kiadása 4 300 példányban jelent meg, a IV. kiadás pedig 11 000 példányban.)

Horváth Tibor:

A Hegyi Endre által tartott bevezető a nyelvoktatási koncepció, az alapelvek, a terminológiai és egyéb elvi, módszertani kérdések megvitatását sürgette és szorgalmazta. A hozzászólók azonban a problémák széles körét érintették, inkább a részleteknek szentelve figyelmet. Bizonyos fokig ez érthető is, mert a magyar mint idegen nyelv témakörében hosszú idő óta ilyen szintű ankéton nem találkozhattak a szakemberek: nyelvészek, oktatók, oktatásszervezők, metodikusok és nyelvkönyvírók.

A soknemzetiségű idegen ajkúak magyar tanítása, amely a korábbi grammatizáló-fordító vagy direkt módszer szerint folyt, nem azonos „a magyar mint idegen nyelv"-oktatás diszciplínával. Ez utóbbi a vonzatközpontú, transzformációs nyelvoktatási módszer. Nemcsak felsőoktatási intézményeinkben és a Nemzetközi Előkészítő Intézetben oktatjuk e módszer szerint a magyart, hanem az elért kutatási eredmények alapján speciális szak is az Eötvös Loránd Tudományegyetem Központi Magyar Nyelvi Lektorátusán.

A képzés célja, olyan tanárok kinevelése, akik megfelelő szakmai, pedagógiai és módszertani ismeretek birtokában képesek idegen anyanyelvű hallgatókat a magyar nyelvnek szóban és írásban való helyes használatára megtanítani. A III—V. éves magyar és idegen nyelv szakpárosítású, nappali tagozatos magyar és nem magyar anyanyelvű hallgatók vehetnek részt e speciális szakképzésben, mindkét szakjuk megtartásával Jelenleg 38 hallgatónk van. Nyolcan készítenek szakdolgozatot. A képzés tantárgyai: A magyar mint idegen nyelv, audiovizuális oktatás, fonetika és beszédtechnika, magyar kultúra, óralátogatás, szakdidaktika és tanítási gyakorlat. Az óralátogatás és a tanítási gyakorlat alap- és középfokon a Nemzetközi Előkészítő Intézetben, a haladó fokon pedig egyéb felsőoktatási intézményeinkben történik.

A magyar mint idegen nyelv tantárgy célja: megismertetni a hallgatókat a magyarnak idegen nyelvként való szemléletével, s bemutatni, hogy ez a szemlélet milyen korszerű módszerekben, módszertani eljárásokban realizálódik a tanítás folyamán. Alkalmazott nyelvészetről lévén szó, az oktatás használati értékük szerint igazodik a magyar leíró nyelvészet törvényeihez, az általános nyelvészeti elképzeléseket pedig alkalmazhatóságuk szerint értékesíti. Mindebben különös gondot fordít a kontrasztivitás és tipológia szempontjaira. (Lásd A magyar mint idegen nyelv speciális szak. Tantervek. Tantárgyi programok. 4. lap.) A tárgy feldolgozásának alapformája a kiscsoportos oktatás előadás és szemináriumi gyakorlat keretében, melyeket önálló anyagfeldolgozás, óralátogatás és tanítási gyakorlat egészít ki. A vizsgákra való felkészülésre elsősorban azok a jegyzetek állnak a hallgatók rendelkezésére, melyek az elmélet gyakorlati alkalmazása és a nyelvoktatási gyakorlatból leszűrt elmélet alapján íródtak. Pl. Hegyi Endre: Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart? Bp., 1967.; Uő.: A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban. Bp., 1971. A szerző most készülő újabb egyetemes jegyzete a hallgatók munkáját nemcsak megkönnyíti majd, hanem a szak, a szakma és az oktatás színvonalát is emelni fogja.

A hallgatók az audiovizuális és programozott nyelvoktatás elméleti és módszertani kérdéseivel is megismerkednek a képzés során előadás és gyakorlat formájában. Megtanulják a nyelvoktatás hagyományos, de bevált segédeszközei mellett a korszerű audiovizuális oktatástechnikai eszközök pedagógiai rendeltetését, kezelését, alkalmazását és felhasználhatóságát a nyelvoktatásban. Megismerkednek a programozott nyelvoktatás alapelveivel, terminológiai kérdéseivel, a nyelvi programozás módjaival és a különböző programok, audiovizuális tananyagok készítésének elvi és módszertani kérdéseivel.

A lektorátust már régóta foglalkoztatja az a gondolat, hogy szükséges és hasznos lenne valamilyen meghatározott szintű és társadalmi igényt kielégítő komplex audiovizuális tananyag előállítására, melyet nemcsak a hazai, hanem a külföldön folyó nyelvoktatásban is egyaránt hasznosíthatnánk. Ez az igény és szükségletkielégítés jogos és kívánatos az itt elhangzott hozzászólások alapján is. Épp ezért javaslom a különböző társadalmi szervezetek, intézmények szellemi és anyagi erőinek összevonását, egy munkacsoport megszervezését, egy audiovizuális tananyag szellemi, anyagi és technikai bázisának a létrehozását.

Sem a vonzat-, sem a mondat- sem pedig a szövegközpontú nyelvoktatás nem mondhat le a beszédtanításról. Ez a modern nyelvoktatás egyik fő jellemzője. Így a korszerű tanárképzésbe szervesen épül be a fonetika és beszédtechnika oktatása. A tantárgy egyik célja, hogy hallgatóink elsajátítsák a szép magyar ejtést, a másik pedig hogy fonetikai, illetve beszédtechnikai ismereteik birtokában a külföldiek magyar artikulációs bázisát ki tudják alakítani a külső és belső hangkontrasztivitás alapján. Ismerjék a kiejtés- és beszédhibák javításának és a halláskészség fejlesztésének módjait és módszereit. Tudják feltárni a leggyakrabban előforduló kiejtéshibákat a különböző nemzetiségű hallgatóknál a képzés helye és módja szerint stb. Az oktatás előadás és gyakorlat formájában történik.

Minthogy kontrasztív fonetikai és intonációs vizsgálatok több helyen is folynak, célszerű lenne a felgyűlt tapasztalatok megbeszélése munkaközösség keretében, az eredmények publikálása, a tananyagokban való realizálása és hasznosítása a kiejtéstanítás színvonalának emelése céljából.

Tanárjelöltjeink a magyar kultúra tantárgy keretében megtanulják, hogyan és mit kell megismertetni a magyarul tanuló külföldiekkel országunk és népünk életéből, a múltból kiindulva a jelenkorig, hogy jobban megérthessék nyelvünket, gondolkodásunkat és kultúránkat. A képzés előadás formájában történik, kezdve a magyar nép és nyelv eredetével, életútjával, eljutva egészen napjainkig nagy korszakonként, feltárva mindazokat az anyagi, szellemi és kulturális értékeket, javakat, melyek e nép közös kincsét képezik és alapját, illetve lényegét a magyarságtudománynak, divatos szóval a „hungarológiának".

Ötödéves hallgatóink heti két (2) órában szakdidaktikát tanulnak előadás és gyakorlat formájában. A tantárgy célja: olyan sajátos gyakorlati képzés nyújtása magyar és más nemzetiségű nyelvszakos tanárjelöltek részére, amelynek birtokában a magyart mint idegen nyelvet eredményesebben oktathatják. A képzés során megismerkednek a szakdidaktika feladatkörén túl a nyelvoktatás s ezen belül a magyar nyelvoktatás elméletével az idegen anyanyelvűek aspektusából, a szakdidaktika segédtudományainak alkalmazásával a magyar nyelvtanulás-nyelvtanítás folyamatában. Megtanulják az óravázlatok, óratervek, tanmenetek készítésének, adott anyagrész feldolgozásának elvi és módszertani kérdéseit, illetve mindazokat az igényeket és követelményeket, amelyeket a korszerű nyelvoktatás joggal támaszt az idegen ajkúakat tanító tanárokkal szemben.

A magyar mint idegen nyelv speciális szakképzés, e rövid tájékoztatás alapján is kitűnik, hogy tudományosan, elméletileg, módszertanilag jól megalapozott pilléreken nyugszik, amely nemcsak új színfoltja egyetemi oktatásunknak, hanem garanciája a korszerű nyelvoktatásnak, az oktatás színvonala emelésének, új tanárnemzedékek kinevelésének és a gyakorló magyar nyelvoktató tanárok továbbképzésének.

A magyar mint idegen nyelv speciális szakot a társadalmi szükséglet hozta létre a lektorátus vezetőjének és közvetlen munkatársainak negyedszázados oktató-kutató munkája eredményeként, mely társadalmi szükséglet napról-napra fokozódik. Jelen ankét is ezt igazolja.

Csak helyeselni és támogatni lehet az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának azt a törekvését, hogy összefogja és koordinálja

mindazokat a szerveket, szervezeteket, intézményeket hazánkban és külföldön egyaránt, melyek szívügyüknek tekintik az idegen ajkúak magyar oktatását, tudományos és kulturális eredményeink, értékeink megismertetését és terjesztését.

Kornya László:

Van olyan vélemény, amely szerint a nyári egyetemeken folyó nyelvoktatás eleve eredménytelenségre van ítélve. A Debreceni Nyári Egyetem utolsó évtizedének magyartanítási tapasztalatai ezt a véleményt cáfolják. Ennek magyarázatát részben abban találhatjuk, hogy a magyar nyelv iránt bármilyen formában is érdeklődő külföldi a számos magyarországi nyári egyetem közül azért választja a debrecenit, mert az mint a magyar nyelv és kultúra közvetítője sajátosan felel meg igényeinek. A nyelvtanulásban olyan fontos egyéni motiváció mellett lényeges még, hogy a külföldi nyelvtanuló szándéka és a nyári egyetem nyelvtanítási koncepciója és stratégiája gyümölcsözően találkozik.

A Magyarországon és szerte a világon folyó magyar nyelvoktatás sajátos fóruma a Debreceni Nyári Egyetem magyar nyelvtanfolyama. Az 1977 nyarán ötvenedik évébe lépő nyári egyetem működésének utolsó évtizedében számos olyan törekvést lehetett tapasztalni, amely a magyar kultúra magas szintű és korszerű közvetítése mellett a magyar nyelv oktatását átfogó rendszerben, modern kommunikációelméleti, nyelvészeti és nyelvpedagógiai módszerekkel igyekszik megvalósítani. Mindez a szerkezeti-műveleti nyelvtani és szituációs lexikai modellre épülő egységes tananyag (Fülei-Szántó Endre: Magyar nyelv I—IV. Bp., 1972. TIT Idegennyelv-oktatási Központ kiadása (tanári segédkönyvvel együtt, 1974.) alapján szervezett komplex nyelvtanfolyam (3 hét, heti hatszor 3 tantermi óra, közös és egyéni nyelvi laboratóriumi foglalkozás, nyelvtani és helyesírási konzultáció, fonetikai torna, helyes kiejtési és fordítási verseny stb.) keretében változatos módszerekkel történik.

1977-ben megjelentettünk egy módszertani gyűjteményt, amely a külföldiek magyartanítása debreceni műhelyébe kíván betekintést nyújtani.[1] A gyűjtemény a külföldiek magyartanítására szánt tananyag és a feldolgozás módszereinek sokoldalúságát egyaránt szeretné megmutatni (Lévai Béla: Grammatikatanítás a szerkezeti-műveleti modell keretében; Kornya László: Szövegmunka és lexikai gyakorlatok; Oláh Tibor: Közlési formák — közlési szituációk a dialógusokban; Fülei-Szántó Endre: Prozódia és fonetika; Hunyadi László: A zenei motiválás lehetőségei; Pelyvás F. István: Képi szemléltetés; Révay Valéria: Magyar nyelv- és stílusgyakorlatok a haladó csoportokban).

A gyűjtemény szerzői a nyelvész kutatók és a nyelvtanárok meglehetősen széles táborát képviselik: amellett, hogy minden szerző a Debreceni Nyári Egyetem tanára, valamelyik magyar felsőoktatási intézményben a magyar, illetve valamelyik idegen nyelv nyelvész kutatója, gyakorló tanára.

Jónás Frigyes:

A magyar mint idegen nyelv az alkalmazott nyelvészet része, s mint ilyen, a következő kérdésekre vár feleletet: Mit alkalmazunk a nyelvészetből és milyen szempontból? Milyen módszerek alkalmazása következik a magyar nyelv jellegéből?

[1] Az 1977. évi júliusi—augusztusi jubileumi nyári egyetemre megjelent: Magyar nyelv külföldieknek. (Módszertani gyűjtemény.) Összeállította Kornya László. [Bp. — Debrecen] 1977. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. (Az egyes cikkeket külön lapszámozással a TIT Országos Idegennyelv-oktatási Központja adta ki; a két füzetet Debrecenben állítottuk össze könyvecskévé.)

A grammatika szabályozórendszer, melynek segítségével a nyelv alapvető működtetését biztosítjuk. Szerkezete egyfelől a formális logika osztályozási alapelveit követi (kategóriák), másfelől a nyelvi kifejezési forma és az ember viszonyát tükrözi (funkció), tehát azokat a nyelvi törvényeket alkalmazza, melyek a nyelv elsajátítását az általános emberi gondolkodás szabályaival az ún. „langue"-kódok feltárásában összekötik, ugyanakkor azonban képesek — a megközelítés természetétől függően — kontrasztív vagy „önkontrasztív" módszerrel a különbözőséget is megjeleníteni a „parole"-ban.

A magyar nyelv sajátja a szóelemek egymás mellé rakhatósága, mely kedvező helyzetet teremt a vonzatközpontú nyelvoktatás alkalmazására. Ismeretes, hogy a vonzatközpontú nyelvoktatás a funkcionális vizsgálat alapjain nyugszik. Lényege a grammatikai szerkezetminta, mely lehetőségében „készen áll újabb és újabb összefüggésekben mondatot alkotni" (Hegyi Endre: Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart? (A vonzatközpontú nyelvoktatás és módszere.) Bp., 1967. Tankönyvkiadó. 11. lap). A fentiekből szorosan következik, hogy a vonzatközpontú nyelvoktatás utat nyit a kérdő-struktúrás és a transzformációs eljárások egész sorának.

Ezekkel a módszerekkel eljuthatunk addig a szintig, ameddig a grammatika alkalmazása képessé teszi alkalmazóját, hogy gondolatai idegen nyelvi formába öltöztetve életre keljenek. Amikor az idegen nyelv elsajátítási folyamata a célnyelv által „frontálisan" elhelyezett élmények nyelvi megragadhatóságának terére érkezik, a grammatika közvetlenül már nem tudja biztosítani a nyelv működtetését, ezért utat nyit egy, az emberi személyiséghez szorosabban kapcsolódó szabályozórendszernek, a stilisztikai szempontoknak. Csakhogy míg az anyanyelvi tanulási folyamatban a stilisztikai szempontok az ösztönösen felhalmozott anyanyelvi ismeretek elrendezését célozzák, addig a magyar mint idegen nyelv elsajátítási folyamatában a stilisztika szempontjainak a nyelvi ismeretszerzést kell elősegíteniük.

Amikor a stilisztikák tárgyukról fogalmat alkotnak, nem szorítkoznak csupán az anyanyelvi kifejezések stiláris normáira, hanem kiterjed figyelmük egy tágabb körvonalazású stílusértelmezésre, az ember és a való világkölcsönhatására, a szituációkra, a magatartásformákra, az ember értékrendszerének megvalósulási módjára, melyben a gondolkodás minősége, a valóságról alkotott ítéletek összessége tükröződik. A gondolkodás potenciális nyelvi formáit (a „langue"-kódokat), s a megnyilatkozás nyelvi tényeit (a „parole"-t) az ismeretek gyarapodása, a tapasztalás mélysége, az alkalmazás rutinja szabályozza, s mint stílusbeli gazdagodást jeleníti meg.

Anyanyelvi környezetben az ember a helyzet-„drill" útján frontálisan kerül szembe a stílussal. A tanulás módja ebben az esetben az ismeretszerzés legösszetettebb lehetősége, a tapasztalás és az átélés. A leginkább emberközpontú grammatika tehát nem a tankönyvekben, hanem a társadalom konvencionális kapcsolataiban lelhető fel, mivel az emberiség összes szituációja — jóllehet nyelvileg leírható — nem rendelhető alá a szoros grammatikai szabályoknak. Pl.: *eb* vagy *kutya* — nem mindegy; az *ebadó* előtagját a *kutyaharapás* előtagjával nem cserélhetjük fel. Hogy miért, ez a grammatika kereteiben nem magyarázható meg.

A nyelvet nem anyanyelvi szinten ismerő sok esetben a szituáció ismeretét sem vallhatja magáénak, mivel az adott népek és kultúrák fogalmaik tekintetében sem teljesen azonosak. Pl. az ázsiai és az afrikai népek életmódja, kultúrája, fogalomvilága nagy mértékben különbözik az európaiakétól. De ne menjünk olyan nagyon messze. Nagyon is kézenfekvő, hogy az angol *how do you do* alkalmazásának kötelező voltát a magyarnak nehéz megszokni. Az orosz ugyanakkor nevet a magyar *kezit csókolom*-on .... Sem egyik, sem másik nem fordítható le.

Az a tény, hogy a magyar mint idegen nyelv tanulásának első szakaszában a grammatika játssza a döntő szerepet, s a stiláris sajátosságok ebben gyökereznek, nem

zárja ki azt, hogy csak bizonyos fokú grammatikai tudás megszerzése után válik lehetővé a stílus kiművelése. Az első elsajátított lexikai egységek is képviselnek stiláris jegyeket, mégsem beszélhetünk a szó igazi értelmében stílusról, mert értékük csupán a legalapvetőbb szituációk közömbös jelentésű szerepeire szorítkozik. Céljuk inkább a grammatikai struktúra megértetésének biztosítása. Az ilyen irányú stílusgyakorlatok tehát az alkalmazott stilisztika szempontjait követik, figyelembe véve a beszélt és írott nyelvi normák helyességét, a fogalmazás gondjainak megoldási változatait, a helyesírásnak az adott nyelvre alkalmazott szabályrendszerét. Csak így képes elősegíteni annak a nyelvhasználati normának a kialakítását, mely a produktív nyelvi tudásszint optimális megközelítéséhez elengedhetetlenül szükséges.

E rövid, vázlatszerű hozzászólással szerettem volna felhívni a figyelmet a magyar mint idegen nyelv elsajátításának produktív szintjére. Ugyanis a magyar mint idegen nyelv — mint az alkalmazott nyelvészet része — nem lehet mechanikus összekapcsolása az az idegen nyelvek és a magyar nyelvtan tanítási módszertanának, hanem sajátos nézőpontú, a magyar nyelv működtetését az elsajátítási folyamatban vizsgáló értékrendszer, s ha nem is máról holnapra, de az elsajátítás végső fázisait is át kell tekintenünk.

Szépe György:

[Tanulságok és tennivalók a magyar mint idegen nyelv ágazatában (Vitaösszefoglalás)]

A vita hasznosnak bizonyult. Megérett rá az idő, a felsőbb szervek ennek felismerése által kezdeményeztek 1976-ban országos méretű összefogást ezen a szakterületen. A magyar mint idegen nyelv szakterülete több szempontból fontos: a Magyar Népköztársaság belső szükségletei, valamint a nemzetközi (európai és nemcsak európai) együttműködés szempontjából. A magyar mint idegen nyelv tanítása része az UNESCO által tervbe vett akciónak is, amely „az Európában kevéssé tanított nyelvek" oktatásának föllendítésére irányul.[2]

A feladat gazdasági (külgazdasági) és kulturális, sőt — megfelelő áttételekkel — politikai szempontból is jelentős.

A kulturális területen belül egyaránt figyelemmel kell lennünk az iskola és az iskolán kívüli oktatás (felnőttoktatás, tanfolyami oktatás; általában közművelődés) sajátosságaira.

A Magyar Népköztársaság határain belül és kívül egyaránt tekintetbe kell vennünk a magyarul tanulni kívánók szükségleteit és lehetőségeit — akár volt családjuknak kapcsolata magyar anyanyelvűekkel, akár nem volt.

Semmiképpen sem szabad azonban egyenlőnek tekinteni ezt a kérdést azoknak a magyar anyanyelvűeknek az iskolázásával, akik a Magyar Népköztársaság szomszédos országaiban élnek. Hasonlóképpen elválasztandó mai ülésünk témaköre a magyarországi nemzetiségi anyanyelvű tanulók magyartanulásának kérdésétől. Mindkettő fontos ügy, de óvakodnunk kell attól, hogy „a magyar mint idegen nyelv" témájára szűkítsük le őket.

[2] Ez a feladat szerepelt a helsinki Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróokmányában. A belgrádi Európai Biztonsági és Együttműködési Találkozón a magyar küldöttség 1977. november 11-én előterjesztette a Magyar Népköztársaság javaslatát „A kevéssé elterjedt és tanulmányozott európai nyelvek oktatásának és az e nyelveken írott művek lefordításának és kiadásának előmozdítása érdekében foganatosítandó intézkedésekről". — A téma szerepel az UNESO jelenlegi munkatervében is; tételszáma 1107.

A fenti gazdag problematika körülhatárolásában az ülésen már megtörtént néhány lépés. További elméleti kutatás látszik azonban még szükségesnek; ebben a maihoz hasonló módon nemcsak a nyelvészek (alkalmazott nyelvészek) segítségére számítunk, hanem valamennyi érdekelt intézmény és szakma összefogására.

Az ankét eredményeit — mintegy közmegegyezés alapján létrejött határozatokat — hat pontban foglalhatjuk össze. (A „határozatok" a külső, felső szervek számára javaslatként tekintendők.)

(1) Megérett az idő, hogy a szakmában dolgozók saját szervezeti formát kapjanak. Erre a következő négy alternatív lehetőség közül lehet majd kiválasztani a megfelelőt (esetleg egynél többet is):

(a) a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságon[3] belül egy önálló szakosztály vagy szekció;

(b) több munkahelyen dolgozó szakembereket egyesítő munkaközösség;

(c) akadémiai (esetleg nem akadémiai) munkabizottság az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság (vagy más testület) keretében;

(d) önálló — vagy más intézményhez csatlakozó, annak keretében működő — kutatóközpont.

Mivel a szakterület nem csupán a magyarországiak ügye, ezért az (a) megoldás látszik a legkedvezőbbnek; a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságon belül létrejövő egységnek azután lehet — akár több — munkaközössége is: (b) megoldás.

A létrejövő szervezet látná el a szakterület koordinálásának feladatait; emellett a testületi élet a méltányos kritika és az elismerés fóruma is lehet.

(2) A szakmásítás kérdése is megoldandó (vagyis az, hogy milyen tanulmányi, vizsga- vagy teljesítmény-követelményekhez lehet kötni a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását). Ez nemcsak jogi kérdés, hanem a szakma rangjának, jellegének és érdekvédelmének biztosítása; ez egyaránt érinti a tanárok, a tanulók és az oktató intézmények érdekeit.

Ezt a kérdést a magyarországi felsőoktatáson belül kell megoldani (figyelembe véve a nemzetközi normákat is). Megfelelő, teljes jogú és nemzetközileg is érvényes diplomát kellene biztosítani az oktatóknak. (Ehhez már csak nagyon kevés hiányzik, mivel az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Központi Magyar Lektoruátusán évek óta folyik a „C" szakképzés (három éven át, harmadik szakként).)

(3) A magyar mint idegen nyelv tanításával kapcsolatban fölmerült kutatási igényeket, feladatokat gondosan össze kell gyűjteni és csoportosítani.[4]

[3] 1977. augusztus 25-én Nyíregyházán hivatalosan is megalakult a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság; ezen belül azonban — az eredeti tervekkel ellentétben — egyelőre nem létesültek sem szakosztályok, sem szekciók. (Az 1977/78. tanév során előkészületek történnek „a magyar mint idegen nyelv" szakterületének szervezeti összefogására.) — Itt jegyzem meg, hogy 1977 augusztusában két tudományos tanácskozáson is több előadás hangzott el ebben a témakörben: „A harmadik anyanyelvi konferencia" (Budapest, 1977. augusztus 8—13.) és „A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusa" (Nyíregyháza, 1977. augusztus 23—27.) keretében.

[4] Néhány ilyen igény fölmerült ezen az ankéton, valamint a két megelőző megbeszélésen. Felsoroljuk a két megbeszélésen elhangzott igényeket:

„szógyakorisági szótár; alaktani gyakorisági vizsgálatok (a különböző alaktani formák tanításának sorrendjét ezek a vizsgálatok döntően befolyásolhatnák); hanggyakorisági vizsgálatok; struktúragyakorisági felmérés (összevetve más nyelvek szerkezeteivel); stilisztikai kutatások (ezeken belül elsősorban az írott és a beszélt nyelv különbségeinek alapos felmérése); pedagógiai kutatások (ezeken belül a tanított anyagrészek sorrendjét érintő kérdések); szociológiai-ideológiai jellegű vizsgálódások (tematikailag mit és hogyan kell különböző országokban és különböző körülmények között Magyarországról meg-

Az Oktatási Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia tudományirányító szerveinek együttesen kellene megosztani a feladatokat az érdekelt felsőoktatási és egyéb kutatóhelyek között. Ezzel kapcsolatban kívánatos a feladatok megrendelése témafinanszírozás formájában.

(4) Szükség van a szakterület továbbképzésének megszervezésére is. A néhány évig sikeresen működött „lektori konferenciát" újra kellene éleszteni szélesebb formában.[5] Részt vállalhatna a továbbképzésben az ELTE, a már említett testületi részleg, továbbá a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat is.

(5) Biztosítani kellene a szakterület megfelelő dokumentációját, illetőleg tájékoztatását. Egy mozgékony időszaki kiadvány (bulletin) nemcsak a szakma eseményeiről és kiadványairól tájékoztatna, hanem mindenféle egyéb feladatot is elláthatna. Tervbe vehető megfelelő feltételek elérése esetén a bulletinnek kisebb méretű folyóirattá (vagy más folyóirat mellékletévé) való fejlesztése.

(6) Végül koncentrálni kellene a publikálást a szakterületen. Ez nem elsősorban a szakterületre irányuló tudományos kiadványokra vonatkozik, amelyeknek számára is hiányzik megfelelő publikációs fórum. Sokkal inkább a tananyagokra (írásbeli, valamint audio-vizuális oktatási segédletekre). Szakmailag is, gazdaságilag is — a tanárok és a tanulók szempontjából egyaránt káros az a jelenlegi helyzet, amelyben minden egyes oktatási egység teljesen független — sokszor fél-amatőr — anyagokat ad ki. Az érdekelt szerveknek a kiadókkal együtt kellene bizonyos sztenderd-sorozatok, kézikönyvek kiadását elősegíteniük.

---

ismertetni a hallgatókkal); a tanulás céljából következő oktatási igény felmérése; „készüljön el a magyart idegen nyelvként tanítók írásainak szakbibliográfiája" (Ginter Károly);"

„I. általános témák: a beszéd, a nyelvhasználat korlátai, határai (performancia-vizsgálatok); funkcionális szemléletű tankönyvet elkészítő vizsgálatok (egy adott formához milyen funkció kapcsolható); általános tankönyvelméleti kutatások; II. grammatikai témák: a grammatikai szinonimák rendszere; a szórend szabályai (a határozottság és határozatlanság kategóriája, a nyomaték, az igekötőhasználat); az időviszonyítás (perfektivitás, időhatározók, aspektus stb.); igekötők, vonzatok, a folyamatos és befejezett jelleg; az intranzitív és tranzitív igék; a lexikai függvények; a főnévi igeneves szerkezetek; a nominális mondat és a *van*-igés szerkezetek; a birtokos személyragozás morfonológiai szabályai" (Kígyóssy Edit);

„milyen módszerekkel és milyen anyagon folyjék az írás és az olvasás tanítása; minimális szó- és struktúrakészlet (két hétre való oktatandó anyaghoz); a téma, a feldolgozandó szöveg magyarországi vagy külföldi jellegű legyen; milyen tárgykörökben és milyen kategorizálás alapján épüljön fel a tananyag" (Szende Aladár);

„milyen céljai vannak az idegen anyanyelvűek magyartanításának a Magyar Népköztársaságban és más országokban; hogyan módosulnak az ezeknek a céloknak elérésére irányuló módszerek a tanulók kora, előképzettsége, kulturális háttere, igényei, családi kapcsolatai (származás vagy házasság alapján) szerint (illetőleg még egyéb tényezők figyelembevételével); — meghatározandó — kutatások és tapasztalatok elemzése alapján — a segédanyagokra, általában a taneszközökre vonatkozó szükséglet (audio-vizuális anyagok, vonzattáblázatok, a debreceni és a műegyetemi gépi nyelvészeti feldolgozások melléktermékei igénybevételével)" (Szépe György);

„az alapkoncepciók megvitatása a szakterületeken; a jelenleg forgalomban levő tankönyvek megvitatása; annak vizsgálata, hogyan lehet a magyart nyelvként és kultúraként egyszerre tanítani" (Bodolay Géza);

[5] A lektori konferenciákat 1968-ban, 1969-ben és 1970-ben a Kulturális Kapcsolatok Intézete, az Oktatási Minisztérium és a Nemzetközi Előkészítő Intézet rendezte. Anyagunk (részben) megjelent Ginter Károly szerkesztésében.

A szinteződés vizsgálata Nagykónyi nyelvjárásában

I. 1. Amikor fölmerült bennem annak gondolata, hogy kísérletet teszek a Tolna megyei Nagykónyi nyelvjárásában a mondattani sajátosságok feltárására, mindjárt arra kellett gondolnom, hogy ezt szövegek nélkül elképzelni sem lehet. Kétségtelen, hogy a hangtani, alaktani vagy szókincstani céllal végzett nyelvjárási anyaggyűjtésben mind a passzív megfigyelés módszere, mind pedig az aktív kérdező (kérdőíves) módszer általában sok eredménnyel jár(hat) (e módszereknek nyelvjárási mondattani jelenségek gyűjtésében való alkalmazására l. részletesebben Kiss Jenő fejtegetését: Nyr. 100 : 85—6), az annyira hiányzó nyelvjárási mondattani vizsgálódások megindulását azonban az e módszerekkel végzendő gyűjtés esetleg továbbra is elodázhatja. Aligha szorul ugyanis bizonyításra az a tény, hogy mindkét módszer (különösen a passzív megfigyelés) rendkívül időigényes, s így belátható időn belül vagy felszíni eredményeket hozhatnak az egészről, vagy nagyobb mélységben alaposabb ismereteket a mondattan egy-egy részkérdéséről. Mindez nem jelenti azt, hogy ezekről a gyűjtési módszerekről le kellene mondani, hanem csupán azt, hogy a szövegvizsgálatok mellett — véleményem szerint — inkább másodlagos, kiegészítő szerepet kapnának a nyelvjárási mondattani kutatásokban.

A rendelkezésemre álló viszonylag nagy mennyiségű (megközelítőleg 500 gépelt lapnyi) szöveg, Deme László Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata című könyve (a továbbiakban: Mszerk.) és személyes segítsége, valamint az előzőekben kifejtett gyűjtésmódszertani megfontolások ösztönöztek arra, hogy anyanyelvjárásom mondattani kérdéseivel elsősorban szövegek alapján foglalkozzam, s megpróbáljam — egyebek mellett — a szinteződés nyelvjárásunkbeli jellegzetes vonásait megrajzolni.

2. A szinteződésben és tömbösödésben való szemlélet kérdéseit Deme László már egy évtizeddel ezelőtt megvizsgálta az egyszerű mondatban (Nyr. 90: 275—87) és az összetett mondatban (Nyr. 90: 392—404), majd a föntiekben már említett könyvében a mondatelemzés módszerének a bemutatásakor egyrészt részletesen kifejtette ennek a szemléletmódnak a lényegét, másrészt az írott nyelvi szövegek sajátságainak a feltárásában — igen nagy mennyiségű anyagon — alkalmazta is (Mszerk. 186—243).

A szinteződés vizsgálatát magnetofonnal gyűjtött és arról lejegyzett két, egyenként kb. 54 gépelt lapnyi (kb. 100 000 betűhelynyi) szövegcsoport (korpusz) alapján végeztem. Az I. szövegcsoportot m u n k a f o l y a m a t, g a z d á l k o d á s címszóval, a II. korpuszt pedig é l m é n y e l m o n d á s címmel foglaltam egybe. Mindkét témakörben 12—12 adatközlőtől (nemenként 6 nő és 6 férfi, nemzedékenként pedig 4 idős, 4 középkorú és 4 fiatal) választottam ki egy-egy (nagybetűvel jelzett) szövegegységet. Szeretném megjegyezni, hogy ugyanezen két szövegcsoport alapján végeztem el pl. az egyes mondathosszúsági csoportok (az egyszerű mondatok és a különböző számú tagmondatból álló összetettek) gyakoriságának elemzését, a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok megterheltségének vizsgálatát is (vö. Nyr. 100: 201—33). Mivel az egyes

szövegegységek betűjelzését és témáját, valamint az adatközlők nevét és életkorát egy nemrég megjelent Nyr.-beli közleményemben már megadtam (100 : 202), ezért itt ezt — helykímélés végett — nem ismétlem meg. A dolgozatomban előforduló egyéb rövidítések magyarázatát pedig menet közben, az anyag tárgyalása során adom meg.

3. Mivel az élőbeszéd mondatgyakorisági vizsgálata szempontjából a mondathatárok megállapítása kulcsfontosságú kérdés, ezért — ha viszonylag röviden is — szólnom kell arról, hogy a magnetofonról lejegyzett szövegekben milyen szempontok, elvek alapján tettem ki a mondatot záró írásjelet.

Mindazokat a nehézségeket, amelyeket Balogh Lajos (Bokor-levelek 5. 1972. 4), valamint Fodor Katalin és Hajdú Mihály fejtettek ki (MNy. 69 : 60) a beszédfolyamat mondatokra tagolásáról, magam is ismerem és általában elismerem valós voltukat (a kérdésre és nemzetközi szakirodalmára l. Berrár Jolán: ÁNyT. 1: 53—76). Azt vallom, hogy ha ezt a munkát is olyan nagy gonddal végzi a szöveg lejegyzője, mint ahogy pl. a szavak ejtésmódjának fonetikailag hű átírását is végezni kell, akkor — viszonylag kis hibaszázalékkal — igenis mondatokra tagolható a magnetofonra fölvett beszédfolyamat.

Aligha szükséges bizonyítani, hogy a beszélt nyelvi anyagban — az írott beszédművel szemben — a mondategészek egymástól való elhatárolása a fő probléma, a mondategységek elkülönítésének módszerei kialakultabbak, kidolgozottabbak. Éppen ezért az látszott célszerűnek, ha a már lejegyzett szöveget — természetesen többszöri lehallgatás után — először mondategységekre (tagmondatokra) bontom szét, és csak azután keresem a mondategészek határát. Ebben az eljárásomban — utólag is — megerősített mindaz, amit nemrégiben Vidra Klára fejtett ki erről a kérdésről (MNy. 72: 197—202). A mondategységekre bontás mindenképpen járható útnak látszik, hiszen az vitathatatlan — ahogy Vidra Klára írja —, hogy „a mondategész többnyire a mondategység kerek többszöröse, így határa is egybeesik valamely mondategység lezáródásával" (i. h. 198). A mondategységekre történő tagolásban pedig a predikatív szerkezetek figyelembevételével kell eljárnunk, és fontos az is, hogy a jelenlevő kötőszó szerepét tisztázzuk. Vannak ezenkívül egyéb fogódzók is. Meggyőződésem szerint a mondathatárok megállapítása a siker reményében csak akkor végezhető el, ha konkrét esetekben mindenkor tekintetbe vesszük az adott beszédszakasz tartalmi-logikai viszonyait és akusztikai megjelenési formáit (a beszédszünetet, a hangsúlyt és hanglejtést). Ezek közül valamelyik sajátosságnak a konkrét helyzetben domináns szerepe lehet ugyan, általában azonban az együttes figyelembevételük vezethet eredményre. Néhányszor rendkívül nehéz volt döntenem a mondathatárokról, de végül is így vagy úgy határoznom kellett. Egy biztos: minden szöveget azonos szempontok szerint jegyeztem le; munkám során nem a mondathatárokat igazítottam esetleges előzetes elképzeléseimhez, hanem először döntöttem a beszédfolyamat mondatokra tagolásáról, és csak azután kezdtem az anyag statisztikai összegzéséhez és az ezekből adódó következtetések levonásához többek között a szinteződés tekintetében is.

4. A mellérendelt és az alárendelt mondattípusok gyakoriságának tárgyalásakor már láthattuk, hogy az alárendelő kapcsolásformákban egyfajta szinteződés figyelhető meg, hiszen akadt példa — ha nem is túlságosan sok — még a második alárendelésben előforduló mellékmondatokra is. A szerkesztettség és a bonyolultság vizsgálata után fontosnak tartom annak fölmérését is, hogy a szinteződés milyen mértékben jellemző a nagykónyi népnyelvre, továbbá azt is, hogy a különböző szintű mondatoknak mekkora a megterheltsége korpuszonként, nemenként és nemzedékenként.

A szinteződés vizsgálatában is Deme László módszertani eljárását vettem figyelembe (vö. Mszerk. 186—221), de annyiban el is térek tőle, hogy csupán egyetlen kérdés

elemzésére szorítkozom: a felhasznált szövegegységekben azt számlálom és összesítem, hogy hány szintű mondategészek fordulnak elő benne. Az egyszerű mondat természetesen csak egyszintű lehet, hiszen szükségszerűen a legfelső szinten, a beszéd szintjén áll. A kéttagú összetett mondatban már két lehetőség van: ha mellérendeltek, akkor egyszintű mondategészről van szó, hiszen a tagmondatok a beszéd szintjén állnak; de lehet kétszintű, ha az egyik tagmondat alá van rendelve a másiknak, a beszéd szintjén álló főmondatnak. A három- vagy annál több tagú összetett mondatban természetesen tovább növekszik a szinteződés lehetősége; hogy milyen szintmélységig, arra szeretnénk választ kapni a szinteződés vizsgálata során.

II. Az I. korpusz vizsgálata

1. A mondategészek szintmélységek szerinti összesítésében adatközlőként a következő értékeket kaptam:

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
Egyszintű	73	19	89	89	26	58	85	120	27	32	42	36
Kétszintű	35	15	50	83	35	45	45	80	11	36	33	34
Háromszintű	3	0	12	8	7	5	3	10	1	5	7	5
Négyszintű	2	0	2	0	1	0	1	3	0	2	1	1

Ha a fenti adatokat összesítjük, akkor a következőképpen alakul a különböző szintű mondategészek gyakorisága:

	Az egész szövegből		Az összetettekből	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	696	54,50	270	31,72
Kétszintű	502	39,31	502	58,98
Háromszintű	66	5,16	66	7,75
Négyszintű	13	1,01	13	1,52
	1277		851	

Az egész szövegre vonatkoztatott összesítésben benne van az a 426 egyszerű mondat is, amely természetesen csak egyszintű lehet. Ezért hasznos és szükséges külön is összesíteni a szerkesztett (összetett) mondategészek adatait, hiszen csak bennük fordulhat elő szinteződés. Ezek alapján azt látjuk, hogy az I. szövegcsoportban az egy- és kétszintűek együttes részesedése mind az egész korpuszra vonatkoztatva (93,81%), mind az összetett mondatok viszonylatában (90,70%) eléggé magas, ugyanakkor természetesen a három- és négyszintűeké nagyon kicsi, öt- vagy annál mélyebb szintű mondat pedig egyáltalán nincs.

Ha az I. korpusz fenti értékeit összehasonlítjuk a Deme László által vizsgált írott szövegekkel, akkor azt tapasztaljuk, hogy a munkafolyamat, gazdálkodás témaköre a szinteződés tekintetében meglehetősen közel áll a közlő prózához tartozó A. II. 1. jelzetű egységhez (vö. Mszerk. 209).

2. A mondategészek átlagos szintmélységének a mérésére dolgozta ki Deme László a mélységi mutatót (vö. Mszerk. 188—91), amelyet (rövidítése: M_{kt}) a korpusz egészére vonatkoztatva úgy számíthatunk ki, hogy „Az egyes szintmennyiségek részesedését mutató számokat meg kell szoroznunk a csoport szintszámával, s az összeget elosztani a mondategészekével" (Mszerk. 201). A számítások elvégzésével az eredményt az adott szöveg egészére sz/m értékben kapjuk meg, ami azt fejezi ki, hogy mennyi az átlagos szintmélység mondategészenként. Az átlagos mélységmutató kiszámításának tehát abban van a jelentősége, hogy a kapott érték sűrítve jellemzi a vizsgált szöveget, és általa az egyes szövegegységek könnyen összevethetők.

A fentiek alapján az I. korpusz tényleges mélységmutatóját a következőképpen számíthatjuk ki:

$$M_{kt} = \frac{696.1 + 502.2 + 66.3 + 13.4}{696 + 502 + 66 + 13} = 1{,}52 \text{ sz/m}$$

Ez azt jelenti tehát, hogy az I. szövegcsoportban átlagosan 1,52 szintmélység esik egy mondategészre.

Az egyszerű mondatok figyelmen kívül hagyásával (sem a számlálóban, sem a nevezőben nem kell őket számításba venni) az összetett mondatok átlagos szintmélységét (rövidítése: $M_{köt}$) kapjuk meg:

$$M_{köt} = \frac{270.1 + 502.2 + 66.3 + 13.4}{270 + 502 + 66 + 13} = 1{,}79 \text{ sz/m}$$

Vagyis az I. korpusz összetett mondatainak átlagos szintmélysége 1,79 sz/m. (A továbbiakban csak a mutatók értékeit adom meg, a számszerű adatok részletezésétől eltekintek.)

3. Figyelembe vehetjük még a kihasználtság fokát is (rövidítése: K), amelyet úgy számíthatunk ki, ha a tényleges mutató értékét (M_{kt}) elosztjuk az elvi mutatóéval (rövidítése: M_{ke}). Ehhez először ki kell számítanunk az elvi mutatót. Az elvi mutatók értékei a számítások mellőzésével (ezeket l. Mszerk. 188—90) a következők: $M_{1/1} = 1{,}0$ sz/m, $M_{2/2} = 1{,}5$ sz/m, $M_{3/3} = 2{,}0$ sz/m és $M_{4/4} = 2{,}5$ sz/m (a még lehetséges elvi mutatókat azért nem sorolom tovább, mert anyagomban négynél mélyebb szintű mondategész egyetlenegy sincs).

Az I. korpusz elvi mutatójának és kihasználtság fokának értéke a következő:

$$M_{ke} = 1{,}8 \text{ sz/m} \quad \text{és} \quad K = \frac{1{,}52}{1{,}58} = 96{,}2\,\%.$$

Ha az I. korpusz tényleges mélységmutatóját ($M_{kt} = 1{,}52$ sz/m), valamint az összetett mondatok átlagos szintmélységének a mutatóját ($M_{köt} = 1{,}79$ sz/m) is összevetjük a Deme László vizsgálta A. II. 1. jelzetű szöveggel (l. Mszerk. 209), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a szóban forgó mutatók értékei igen közel állnak egymáshoz, vagyis a mi szövegeink a közlő prózához. Ugyancsak megegyezést, illetőleg nagyfokú hasonlóságot találunk az elvi mélységmutatók értékeiben (Deme szövegegységében $M_{ke} = 1{,}48$ sz/m, nálunk pedig $M_{ke} = 1{,}58$ sz/m), ennek következtében pedig a szöveg egészére kapott kihasználtsági mutató értékében is (Deme László szövegegységében $K = 97{,}9\%$, az általam vizsgált szövegcsoportban pedig $K = 96{,}2\%$).

4. A nemek szerinti vizsgálat. A különböző szintmélységű mondategészek részesedésére a nemek szerinti összesítésben az alábbi értékeket kaptam:

	Az egész szövegből			
	A nőknél:		A férfiaknál:	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	354	53,88	342	55,16
Kétszintű	263	40,03	239	38,54
Háromszintű	35	5,32	31	5,00
Négyszintű	5	0,76	8	1,29
	657		620	

A fenti számadatok szerint a különböző szintmélységű mondategészek részesedési arányai olyan közel állnak egymáshoz a nőktől, illetőleg a férfiaktól választott szövegekben, hogy a különbségek lényegtelenek, gyakorlatilag szinte el is hanyagolhatók az I. korpuszban. (Tanulságosnak ígérkezik ezeknek az adatoknak a II. korpuszbeli számszerű eredményekkel való összevetése. Ezt az összehasonlítást majd a II. szövegcsoport elemzésénél végzem el.)

Végezzük el az összesítést az egyszerű mondatok figyelmen kívül hagyásával! Ily módon az alábbi megoszlás mutatkozik:

	Az összetettekből			
	A nőknél:		A férfiaknál:	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	140	31,60	130	31,86
Kétszintű	263	59,36	239	58,57
Háromszintű	35	7,90	31	7,59
Négyszintű	5	1,12	8	1,96
	443		408	

Ha az összetett mondatokra kapott részesedési értékeket hasonlítjuk össze, akkor is azt állapíthatjuk meg, hogy a nemek szerinti eltérések elenyészőek, hiszen ezek a százalékos részarányok legföljebb egy-két tizeddel különböznek egymástól.

5. Vessük össze a mélységmutatók értékeit is!

A szövegek egészére vonatkozó tényleges mélységmutató a következőképpen alakul:

a nőknél: $M_{kt} = 1{,}52$ sz/m
a férfiaknál: $M_{kt} = 1{,}52$ sz/m.

Ezek a mélységmutatók pregnánsan jelzik, amit már a részesedési arányoknál is könnyen megállapíthattunk: a nőknél és a férfiaknál gyakorlatilag nincs eltérés a szin-

teződés tekintetében az I. korpuszban. Itt tehát különbségekről nemigen beszélhetünk, hanem sokkal inkább szembetűnő hasonlóságokról.

Lássuk ezek után az összetett mondatok átlagos mélységmutatóit!

A nőknél: $M_{köt} = 1{,}78$ sz/m, a férfiaknál pedig: $M_{köt} = 1{,}79$ sz/m.

Az eltérés itt is rendkívül csekély (mindössze 0,01-nyi), amely megerősíti a fentebb elmondottakat, vagyis azt, hogy az I. szövegcsoportban a szinteződés szempontjából lényegében azonosság van a nők és a férfiak mondatalkotásában.

6. Számítsuk ki végül a kihasználtság fokát is nemenként!

A nőknél: $M_{ke} = 1{,}58$ sz/m és $K = 96{,}2\%$
A férfiaknál: $M_{ke} = 1{,}58$ sz/m és $K = 96{,}2\%$

A kihasználtsági mutató értékeinek egyezése is igazolja az előzőekben tett megállapításunkat: Az I. szövegcsoportban a szinteződés tekintetében szinte teljes azonosság van a nők és a férfiak mondatszerkesztésében.

7. A nemzedékek szerinti vizsgálat. A mondategészek szintmélység szerinti megoszlására az egyes nemzedékek szerint a következő összesítést végeztem el:

	Az egész szövegből					
	Id		Kö		Fi	
	szám	%	szám	%	szám	%
Egyszintű	297	60,12	237	53,02	162	48,21
Kétszintű	175	35,42	180	40,26	147	43,75
Háromszintű	16	3,23	26	5,81	24	7,14
Négyszintű	6	1,21	4	0,89	3	0,89
	494		447		336	

(Megjegyzem, hogy itt és a továbbiakban is az idősektől választott *A*, *B*, *G* és *H* szövegegységek adatait *Id* jelzéssel, a középkorúaktól vett *C*, *D*, *I* és *J* szövegegységek értékeit *Kö* jelzéssel, a fiataloktól feldolgozott *E*, *F*, *K* és *L* szövegegységek adatait pedig *Fi* jelzéssel rövidítem.)

Amint a fenti számadatok mutatják, az egyszintűek részesedési aránya az időseknél a legnagyobb, a középkorúaknál kisebb, a fiataloknál pedig a legkisebb. A kétszintűek részesedése éppen ellenkezőleg alakul: a legnagyobb a fiataloknál, a középkorúaknál közbülső helyen van, az időseknél viszont a legkisebb. Az egy- és kétszintűek együttes részesedése az időseknél 95,54%, a középkorúaknál 93,28%, a fiataloknál pedig 91,96%-kal a legkisebb. A három- és négyszintűek együttes részesedési aránya, ha nem is nagy eltéréssel, viszonylag érzéklete sen kirajzolódó képet mutat, ugyanis az időseknél 4,44%, a középkorúaknál 6,70 %-kal ez is közbülső helyen áll, a fiataloknál pedig 8,03%-kal a legnagyobb.

Összesítsük adatainkat az egyszerű mondatok figyelmen kívül hagyásával!

	Az összetettekből					
	Id		Kö		Fi	
	szám	%	szám	%	szám	%
Egyszintű	110	35,83	84	28,57	76	30,40
Kétszintű	175	57,00	180	61,22	147	58,80
Háromszintű	16	5,21	26	8,84	24	9,60
Négyszintű	6	1,95	4	1,36	3	1,20
	307		294		250	

A kétségtelenül egyszerűbb megoldású egy- és kétszintűek együttes részesedése az időseknél a legnagyobb, a középkorúaknál kisebb, a fiataloknál a legkisebb. A három- és négyszintűeké ellenkezőleg alakul: az időseknél a legkisebb 7,16%-kal, a középkorúaknál közbülső helyen van 10,20%-kal, a fiataloknál pedig a legnagyobb 10,80%-kal.

8. Hasonlítsuk össze a mélységi mutatók értékeit nemzedékenként! A szöveg egészére vonatkozóan az alábbi adatokat nyerjük: Az időseknél: $M_{kt} = 1{,}45$ sz/m, a középkorúaknál: $M_{kt} = 1{,}54$ sz/m, a fiataloknál pedig: $M_{kt} = 1{,}60$ sz/m.

Ezek az átlagos szintmélység-mutatók tömören fejezik ki azt, amit a különböző szintű mondategészek részesedési arányai már jeleztek: a mélyebb szinteződésű mondatok inkább jellemzőek a fiatalok beszédére, kevésbé a középkorúakéra és legkevésbé az idősekére. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a különbségek elég kicsik.

Az egyszerű mondatok számításba vétele nélkül az összetett mondategészek mélységi mutatói a következőképpen alakulnak:

Id Kö Fi

$M_{köt} = 1{,}73$ sz/m $M_{köt} = 1{,}82$ sz/m $M_{köt} = 1{,}81$ sz/m.

Az összetett mondatok mélységmutatóinak értékei tehát közelebb vannak egymáshoz nemzedékenként, mint az egyszerű mondatok figyelembevételével számított értékek. Különösen csekély (csupán 0,01-nyi) eltérés van a középkorúak szövegei és a fiataloké között, éspedig a középkorúak javára. Ez az 0,01-nyi különbség elsősorban azzal magyarázható, hogy a középkorúaktól választott szövegekben a kétszintűek részesedése az egyszintűekhez viszonyítva valamivel nagyobb, mint a fiataloktól vett szövegegységekben. Ezt a tényt az egy- és kétszintűek összesített részesedési arányai, amelyeket az előzőekben már bemutattunk, elfedték.

9. Lássuk végül a kihasználtság fokát is nemzedékenként!

Az időseknél: $M_{ke} = 1{,}50$ sz/m és $K = 96{,}6\%$

A középkorúaknál: $M_{ke} = 1{,}56$ sz/m és $K = 98{,}7\%$

A fiataloknál: $M_{ke} = 1{,}72$ sz/m és $K = 93{,}0\%$.

A kihasználtsági mutató értékei — az előzőekben kapott, nemzedékenként viszonylag következetesen elkülönülő adatoktól eltérően — nem felelnek meg az esetleges

várakozásnak, hiszen a középkorúaknál a legnagyobb, az időseknél áll közbülső helyen és a fiataloknál a legkisebb. Vajon mi lehet ennek az oka?

A szerkesztettségi és a bonyolultsági mutatók értékei meglehetősen következetesen azt jelezték, hogy a nemzedékenkénti különbségek jól kirajzolódnak: a legkisebbek az időseknél voltak, jellegzetesen közbülső helyen álltak a középkorúaknál, és a legnagyobbnak a fiataloknál bizonyultak.

A kapcsolások minőségi megoszlására vonatkozó megoszlási mutatók (*M* rövidítéssel szerepeltek) azonban már egyértelműen azt fejezték ki (vö. Nyr. 100: 216), hogy a mellérendelt összetett mondatok gyakorisága a fiataloknál a legnagyobb, az időseknél van közbülső helyen, a középkorúaknál pedig a legkisebb. Ugyanezt igazolják tehát — némileg más oldalról — a kihasználtsági mutatók is, vagyis azt, hogy a fiatalok beszédére jellemző nagyobb fokú szerkesztettség és bonyolultság úgy valósul meg, hogy a beszéd szintjén álló mellérendelt összetett mondatok gyakorisága viszonylag megnövekszik. A szinteződés oldaláról ez azt jelenti, hogy az egyszintűek részesedése nem az egyszerű mondatok számának a növekedése következtében lesz nagyobb a fiataloknál, hanem amiatt, hogy a beszéd szintjén álló mellérendelt mondatok gyakorisága nő meg. Bár mindezt már a kapcsolások vizsgálata is mutatta, mégis úgy vélem, hogy a szinteződés tekintetében végzett vizsgálódás sem volt fölösleges, mert más szempontból erősítette meg korábbi észrevételeinket.

III. A II. korpusz vizsgálata

1. A mondategészek szintmélységek szerinti összesítésében a II. korpuszban adatközlőnként az alábbi értékek jelentkeznek:

	M	N	O	Ó	P	R	S	T	U	Ü	V	Z
Egyszintű	63	88	116	44	20	102	69	82	69	47	26	82
Kétszintű	28	71	42	39	10	34	55	37	43	29	14	64
Háromszintű	4	11	7	2	0	0	4	8	6	6	5	16
Négyszintű	1	1	0	0	0	0	2	1	2	2	3	0

Ezeknek az adatoknak az összesítésével a különböző szintű mondategészek gyakorisága a következő megoszlást mutatja:

	Az egész szövegből		Az összetettekből	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	808	59,63	329	37,55
Kétszintű	466	34,39	466	53,19
Háromszintű	69	5,09	69	7,87
Négyszintű	12	0,88	12	1,37
	1355		876	

Az egész szövegre kapott összesítésben a II. korpuszbeli egyszerű mondatok is szerepelnek (szám szerint 479), amelyek természetesen csakis egyszintűek lehetnek. Az egy- és kétszintűek együttes részesedése az egész korpuszban (az egyszerű mondatokat

is számítva) 94,02%, az összetett mondatok vonatkozásában pedig 90,74 %. Ha ezeket a számadatokat összevetjük az I. korpuszéval, akkor azt látjuk, hogy az eltérés nagyon csekély, gyakorlatilag el is hanyagolható. Ugyanezt mondhatjuk el a három- és négyszintűek részesedési arányaira is. Öt- vagy annál mélyebb szintű mondat a II. korpuszban sem fordul elő egyetlenegy sem.

Abban azonban mutatkozik némi különbség, hogy a II. korpuszban az egyszintűek részesedése néhány %-kal nagyobb, mint az I. korpuszban, a kétszintűeké viszont kisebb.

2. A II. szövegcsoport tényleges mélységmutatójára — a számítások elvégzésével — az alábbi értéket kaptam:

$$M_{kt} = 1{,}47 \text{ sz/m}$$

Ez azt jelenti tehát, hogy a II. szövegcsoportban 1,47 szintmélység jut átlagosan egy mondategészre. A II. korpusz szintmélysége 0,05-dal sekélyebb, mint az I. korpuszé, ugyanis annak átlagos szintmélysége 1,52 sz/m. A szöveg egészére kapott M_{kt}-értékekben nincs tehát számottevő különbség a két témakör között.

Az összetett mondatok átlagos szintmélysége — az egyszerű mondatok figyelembevétele nélkül — a következőképpen alakul:

$$M_{köt} = 1{,}73 \text{ sz/m}$$

Az I. korpuszbeli 1,79 szintmélység-értékkel szemben a II. szövegcsoportban 0,06-dal kisebb az összetett mondatok átlagos szintmélysége. Itt is azt mondhatjuk tehát, hogy a korpuszok közötti eltérés nem lényeges.

3. Számítsuk ki ezek után a második témakör elvi szintmélység-mutatóját, majd ennek birtokában a kihasználtság fokát is! A számítások elvégzésével — ennek részletezésétől itt is eltekintek — a következő adatokat kaptam:

$$M_{ke} = 1{,}55 \text{ sz/m} \quad \text{és} \quad K = 94{,}8\%$$

Ha az elvi mutatónak és a kihasználtság fokának a fenti értékeit összevetjük az I. szövegcsoportbeli adatokkal (csak emlékeztetőül : $M_{ke} = 1{,}58$ sz/m és $K = 96{,}2\%$), akkor ismét csak a nagyfokú hasonlóság tűnik szembe, továbbá még az is, hogy a II. korpuszbeli értékek mindenütt következetesen sekélyebbek valamivel, mint az I. szövegcsoportban.

4. A n e m e k s z e r i n t i v i z s g á l a t. A különböző szintmélységű mondategészek részesedési aránya a nemenkénti összesítésben a következő megoszlást mutatja:

	Az egész szövegből			
	A nőknél:		A férfiaknál:	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	433	63,39	375	55,80
Kétszintű	224	32,79	242	36,01
Háromszintű	24	3,51	45	6,69
Négyszintű	2	0,29	10	1,48
	683		672	

Az I. szövegcsoporttól eltérően itt már bizonyos, említésre méltó különbségeket tapasztalunk: az egyszintűek részesedése a nőktől választott szövegegységekben majdnem 8%-kal nagyobb, mint a férfiak szövegeiben, ugyanakkor a bonyolultabbnak tekinthető három- és négyszintűek együttes részesedési aránya a férfiaknál kétszer akkora, mint a nőknél.

Lássuk most az egyszerű mondatok figyelembevétele nélkül kapott részesedési értékeket!

	Az összetettekből			
	A nőknél:		A férfiaknál:	
	szám	%	szám	%
Egyszintű	185	42,52	144	32,65
Kétszintű	224	51,49	242	54,87
Háromszintű	24	5,51	45	10,20
Négyszintű	2	0,46	10	2,26
	435		441	

A fenti számadatok érzékletesen mutatják, hogy az összetett mondatok esetén is a nőktől vett szövegekben nagyobb az egyszintű megoldásúak gyakorisága (itt már majdnem 10%-kal), a három- és négyszintűek együttes részesedése pedig ugyancsak kétszer akkora a férfiaknál, mint a nőknél.

5. Nézzük meg a mélységi mutatók vallomását! A szövegek egészére vonatkozó mélységmutatók értékei a következők:

a nőknél: $M_{kt} = 1{,}40$ sz/m, a férfiaknál pedig: $M_{kt} = 1{,}53$ sz/m.

A fenti mélységmutatók jól érzékeltetik mindazt, amit már a különböző szintmélységek részesedési arányai is jeleztek: ha nem is túlságosan sokkal, mégis eléggé megfoghatóan a sekélyebb szintmélységű mondatalkotás a II. korpuszban inkább a nők beszédére jellemző, kevésbé a férfiakéra.

Az összetett mondatok átlagos szintmélységére — az egyszerűek figyelmen kívül hagyásával — az alábbi értékek adódnak:

a nőknél: $M_{köt} = 1{,}63$ sz/m, a férfiaknál pedig: $M_{köt} = 1{,}82$ sz/m.

Ezeknek a mélységi mutatóknak a majdnem 0,2-nyi különbsége azt jelzi, hogy az összetett mondatok viszonylatában valamelyest még inkább a férfiak javára billen a mérleg, mint az egyszerű mondatok figyelembevételével nyert M_{kt}-értékek esetén. Itt is tehát a sekélyebb szintmélységű mondatszerkesztés inkább a nők beszédére jellemző.

6. Lássuk most az elvi szintmélység-mutató és a kihasználtsági fok értékeit is nemenként!

A nőknél: $M_{ke} = 1{,}53$ sz/m és $K = 91{,}5\%$
A férfiaknál: $M_{ke} = 1{,}57$ sz/m és $K = 97{,}4\%$.

A kihasználtság fokát mutató számadatok — az előzőekben ismertetett részértékek birtokában most már a várakozásnak megfelelően — megerősítik az elmondottakat: a viszonylag egyszerűbb megoldású, sekélyebb szintmélységű mondatalkotás a nőktől vett szövegegységekben valamivel gyakoribb, mint a férfiak szövegeiben.

7. Úgy vélem, hogy érdemes röviden fölidéznünk a szerkesztettség és a kapcsolásformák elemzésének egy-két idevágó tanulságát. Mind a szerkesztettség, mind pedig a bonyolultság vizsgálata azt mutatta, hogy eltérő mondatszerkesztési sajátságokat inkább csak az élményelmondás témájában találtunk a nemek között. A szerkesztettségi és a bonyolultsági mutatók egyaránt a nők beszédében bizonyultak kisebbnek, sekélyebbnek. A szinteződés vizsgálata során nyert különböző mutatók — más oldalról — tulajdonképpen ugyanezt igazolták.

8. A szinteződés elemzésekor Deme László arra a megállapításra jutott, hogy az általa vizsgált műfajok a szintmélység szerinti vizsgálódásban nyert jellemző jegyeik alapján nem műfaji megoszlást mutatnak, hanem az előadásmód tekintetében különíthetők el (vö. Mszerk. 212—3). A szerzőnek a tárgyhoz való viszonya alapján háromféle — a műfajtól teljesen független — típust különböztet meg: narratív, informatív és szuggesztív jellegű előadásmódot (i. h.).

Az I. korpusszal szemben — ahol szinte teljes azonosság volt a szinteződés tekintetében a nők és a férfiak szövegegységeiben — a II. szövegcsoportban határozott különbség látszik a nők és a férfiak között a Deme László által kifejtett előadói modor szempontjából. Az itt nyert mutatók — elsősorban a kihasználtság foka — alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a nők beszéde, előadásmódja elbeszélő (narratív), a férfiaké pedig tájékoztató (informatív) jellegű. Hogy ez a műfajtól (a kifejtett témától) teljesen független-e — ahogy Deme László vallja az írott nyelvi szövegekre vonatkozóan —, vagy esetleg mégis összefügg az elmondott témával, nehéz lenne határozottan, egyértelműen eldönteni. Mindenesetre anyagom alapján arra hajlok, hogy az élőbeszédben a témának is lehet szerepe az adatközlő előadásmódjának a meghatározásában. A kétségtelenül objektívabb jellegű munkafolyamat, gazdálkodás témakörében talán éppen emiatt a bizonyos fokú objektivitás miatt nem volt számba vehető különbség a nemek között, s talán éppen a témához való szubjektívabb viszonyulás miatt adódott előadámódbeli eltérés a nők és férfiak között a kétségtelenül szubjektívabb jellegű élményelmondás témakörében.

9. A nemzedékek szerinti vizsgálat. A különböző szintmélységű mondategészek részesedése nemzedékenként a következőképpen alakul:

	Az egész szövegből					
	Id		Kö		Fi	
	szám	%	szám	%	szám	%
Egyszintű	302	57,52	276	60,79	230	61,17
Kétszintű	191	36,38	153	33,70	122	32,44
Háromszintű	27	5,14	21	4,62	21	5,58
Négyszintű	5	0,95	4	0,88	3	0,79
	525		454		376	

(Az idősektől vett *M*, *N*, *S* és *T* szövegegységek adatait *Id* jelzéssel, a középkorúaktól választott *O*, *Ö*, *U* és *Ü* szövegegységek értékeit *Kö* jelzéssel, a fiataloktól feldolgozott *P*, *R*, *V* és *Z* szövegegységek adatait *Fi* jelzéssel összesítettem.)

Ami az egyszintűek részesedését illeti, a II. szövegcsoportban az I. korpuszhoz viszonyítva éppen ellenkezőleg alakul, ugyanis a fiataloknál a legnagyobb, a középko-

rúaknál kisebb, az időseknél pedig a legkisebb. A kétszintűeké ugyancsak ellenkezőleg jelentkezik: a legnagyobb az időseknél, a középkorúaknál kisebb, a fiataloknál a legkisebb. Az egy- és kétszintűek együttes részesedési aránya alig-alig tér el nemzedékenként (az időseknél 93,90%, a középkorúaknál 94,49%, a fiataloknál 93,61%). Ugyanígy jelentéktelen különbség van a három- és négyszintűek együttes részesedésében (az időseknél 6,09%, a középkorúaknál 5,50%, a fiataloknál 6,37%). Ezzel szemben az I. szövegcsoportban viszonylag jól kirajzolódó, szinte tendenciaszerű eltérések mutatkoztak az egyes nemzedékek között.

Ha az egyszerű mondatok figyelembevétele nélkül is elvégezzük az összesítést, akkor a következő értékeket kapjuk:

	Az összetettekből					
	Id		Kö		Fi	
	szám	%	szám	%	szám	%
Egyszintű	106	32,21	96	35,03	127	46,52
Kétszintű	191	58,05	153	55,83	122	44,68
Háromszintű	27	8,20	21	7,66	21	7,69
Négyszintű	5	1,52	4	1,46	3	1,09
	329		274		273	

Az összetett mondatokra nyert értékek alapján szinte ugyanolyan kép rajzolódik ki, mint az egyszerű mondatok figyelembevételével kapott adatok szerint, hiszen az egy- és kétszintűek együttes részesedése alig-alig különbözik nemzedékenként (az időseknél 90,26%, a középkorúaknál 90,86%, a fiataloknál pedig 91,20%). A három- és négyszintűek együttes részesedéséről ugyanezt mondhatjuk el, ugyanis az időseknél 9,72%, a középkorúaknál 9,12%, a fiataloknál 8,78%.

Az I. korpuszbeli adatokhoz viszonyítva itt is ellenkezőleg alakul az egy- és kétszintűek együttes részesedése (a II. korpuszban legnagyobb a fiataloknál, kisebb a középkorúaknál, a legkisebb az időseknél). Ugyancsak ellenkezőképpen jelentkezik a három- és négyszintűek együttes részesedése, hiszen a II. szövegcsoportban az időseknél a legnagyobb, kisebb a középkorúaknál és legkisebb a fiataloktól választott szövegegységekben.

Bármennyire is érzékletes képet kapunk az egy- és kétszintűek, valamint a három- és négyszintűek részesedési arányainak összesítésével, semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a különbségeket, amelyeket ez az összesítés elfed. Ha ugyanis külön-külön nézzük a részesedési arányokat, akkor az egyszintűeké az idősektől vett szövegekben jóval kisebb (32,21%), mint a fiataloktól választott szövegegységekben (46,52%), a kétszintűek részesedése is hasonló mértékű eltérést mutat (az időseknél 58,05%, a középkorúaknál itt is közbülső helyen van 55,83%-kal, a fiataloknál pedig 44,68%). Szembetűnőek tehát a különbségek az egyes nemzedékek között, ha a különböző szintmélységű összetett mondatok részesedését vetjük össze. Az I. korpuszban az egyszintűek részesedésénél kb. 7%-os eltérést találunk a két szélső érték között (ott a fiataloknál az egyszintűek részesedése 28,57% volt, az időseknél pedig 35,83%). A II. szövegcsoportban — amint már láthattuk — kb. 14%-os különbség van a két szélső részesedési érték között, tehát az I. korpuszbeli eltérésnek a kétszerese jelentkezik itt. Föltűnő továbbá az is, hogy az összetett mondatokban az egyszintűek részesedése a fiatalok szövegegységeiben nagyobb, mint a kétszintűeké.

10. Számítsuk ki a mélységi mutatók értékeit is nemzedékenként! A szöveg egészére a következő adatokat kapjuk:

Az időseknél: $M_{kt} = 1{,}49$ sz/m
A középkorúaknál: $M_{kt} = 1{,}45$ sz/m
A fiataloknál: $M_{kt} = 1{,}46$ sz/m

Ezek a szintmélység-mutatók pregnánsan jelzik, hogy a szövegegységek egészére vonatkozóan — vagyis az egyszerű mondatokat is számításba véve — egészen minimális az az eltérés, amelyet az egyes nemzedékek között a szinteződés tekintetében a II. korpuszban találunk. Az I. szövegcsoportban is eléggé kicsik voltak a különbségek, mégis látszott abban bizonyos tendencia, hogy a mélyebb szinteződésű, valamelyest bonyolultabb fölépítésű mondatok elsősorban a fiatalok szövegeiben jelentkeztek, kevésbé a középkorúakéban, legkevésbé pedig az idősekében. A II. korpuszban ebből a szempontból eléggé elmosódnak a különbségek.

Nézzük most az egyszerű mondatok figyelembevétele nélkül az összetett mondatgészek mélységi mutatóit!

Az időseknél: $M_{köt} = 1{,}79$ sz/m
A középkorúaknál: $M_{köt} = 1{,}75$ sz/m
A fiataloknál: $M_{köt} = 1{,}63$ sz/m

Az egyszerű mondatok figyelembevételével számított mélységmutatók — amint már láttuk — elég közel voltak egymáshoz, ezzel szemben az összetett mondatok mélységmutatóinak értékei nagyobb szórást mutatnak. Az I. korpuszbeli $M_{köt}$-értékekben 0,09 sz/m volt a maximális eltérés, a II. korpuszban pedig 0,16 sz/m a szélső értékek különbsége. Csak emlékeztetőül: az I. korpuszban az M_{kt}-értékek voltak távolabb a nemzedékek szerinti összesítésben, a II. korpuszban éppen ellenkezőleg alakulnak.

Az I. szövegcsoportbeli adatokkal való összevetésben szembetűnő továbbá az is, hogy a II. korpuszban a mélyebb szintű összetett mondatok leggyakoribbak az időseknél, kevésbé gyakoriak a középkorúaknál, és a legritkábban a fiatalok szövegalkotásában fordulnak elő. Ennek oka nemcsak a kapcsolásformák ismeretében sejthető (vö. Nyr. 100: 229), hanem pusztán elvi megfontolásból is: nyilvánvalóan a beszéd szintjén álló mellérendelt mondatok gyakorisága növekszik meg a fiatalok beszédében.

11. Az adatok összevetését nagyban megkönnyíti a kihasználtság fokának ismerete. Nézzük meg ezt is az elvi mutatóval együtt nemzedékenként!

Az időseknél: $M_{ke} = 1{,}51$ sz/m és $K = 98{,}6\%$
A középkorúaknál: $M_{ke} = 1{,}51$ sz/m és $K = 96{,}0\%$
A fiataloknál: $M_{ke} = 1{,}65$ sz/m és $K = 88{,}4\%$

A kihasználtsági mutatók értékei ismételten megerősítik mindazt, amit a megoszlási mutatók (vö. Nyr. 100: 230) már jeleztek: az alárendelt mondattípusokkal szemben a mellérendelt mondatok gyakorisága a II. korpuszban a fiatalok beszédében a legnagyobb, közbülső helyen áll a középkorúaknál, a legkisebb pedig az idősektől vett szövegekben. Más szóval a kihasználtság fokának érékeit pregnánsan mutatják, hogy a többszintű mondatépítés lehetőségei (az M_{ke}-értékek jelzik ezt) a nagyobb fokú szerkesztettség következtében a fiataloknál a legnagyobbak, a középkorúak és az idősek szövegeiben azonosak, ugyanakkor azonban az átlagos szintmélység ténylegesen a fiataloktól választott szövegegységekben marad el leginkább a lehetőségektől, és a legjobban az időseknél közelíti meg az elvileg lehetséges értéket.

Ennek okára már az I. korpuszbeli elemzés során rámutattunk, és itt csak megismételni tudjuk: az egyszintű mondatok megterheltsége elsősorban nem az egyszerű mondatok relatíve nagyobb száma miatt növekszik meg a fiatalok beszédében, hanem annak következtében, hogy a beszéd szintjén levő mellérendelt mondatok gyakorisága nő meg. Ez már az I. szövegcsoportban is tapasztalható volt, de még inkább elmondhatjuk az II. korpusz vonatkozásában, ahol a fiatalok szövegeiben két alárendelt mondattípusra átlagosan három mellérendelt esik.

Ha a kapott mutatók alapján az előadói modor tekintetében végzünk összehasonlítást az egyes nemzedékek között, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az idősek és a középkorúak előadásmódja mindkét szövegcsoportban informatív, tájékoztató jellegű, a fiataloké pedig — ugyancsak mindkét korpuszban — narratív, elbeszélő jellegű.

IV. 1. Végül hasznosnak látszik a szinteződés tekintetében végzett vizsgálat tanulságait összegezni.

A korpuszok szempontjából a szinteződés elemzése megerősítette a szerkesztettség és a kapcsolásformák vizsgálata során tett megállapításunkat: helyesnek látszik ugyan a két témakör (a munkafolyamat, gazdálkodás, illetőleg az élményelmondás) szerinti vizsgálódás, mégis azt mondhatjuk, hogy a két szövegcsoport között jól megfogható, határozott műfaji különbségek nincsenek. Itt is azt láthattuk, amit az előző vizsgálatok során: az élménymondás témakörének különböző mutatói következetesen csekélyebbek valamelyest, mint a munkafolyamat, gazdálkodás témájában. Abban viszont megegyezés van a két korpusz között, hogy az egyszintűek száma a szöveg egészében nagyobb a kétszintűekénél, továbbá az is jellemző mindkét korpuszra, hogy öt- vagy annál mélyebb szintű mondat egyetlenegy sem fordul elő bennük. A kapott mutatók alapján azt is leszögezhetjük — összehasonlítva Deme László vizsgálataiban a közlő prózához tartozó A. II. 1. jelzetű egységgel (vö. Mszerk. 208) —, hogy mindkét témakörünk közelebb áll a közlő prózához, mint a fejtegetőhöz vagy a szélsőséges értékeket mutató szépirodalmi prózához (az utóbbi műfajok jellemző adataira l. Mszerk. 208—10).

2. A nemek szerinti összehasonlítás is hasonló eredményre vezet ahhoz, amit a szerkesztettség és a kapcsolások elemzésekor már megállapíthattunk: az I. szövegcsoportban rendkívül csekély eltérés van a nők és a férfiak beszédében, ezzel szemben a II. korpuszban bizonyos különbségek már föllelhetők, éspedig abban, hogy a nők szövegegységeinek mutatói mindenütt sekélyebbek, mint a férfiaktól vett szövegekben. Az előadásmód tekintetében a nők beszéde elbeszélő, a férfiaké pedig informatív jellegű.

3. A nemzedékek szerinti összesítésben — amint ezt már részletesen láthattuk — azt lehet kiemelni tanulságként, hogy az I. szövegcsoporthoz viszonyítva a II. korpuszban valamelyest megnő a különböző szintű mondatok részesedési arányának a szórása. Az is jellemző, hogy az I. korpusszal szemben a másodikban a szöveg egészére kapott átlagos mélységmutató között eléggé elmosódnak a különbségek az egyes nemzedékek között. Végül még azt lehet ismételten hangsúlyozni, hogy az előadásmód szempontjából a fiatalok beszéde mindkét témakörben elbeszélő, az időseké és a középkorúaké pedig mindegyikben informatív jellegű.

A nemzedékek szerinti kategorizálást természetesen nem szabad mereven értelmezni: az egyes nemzedékek mondatszerkesztésére (az itteni vizsgálatunkban a szinteződésre) kapott statisztikai adatok és a belőlük levont következtetések csak tendenciaszerűen jelezhetik a nyelvjárásunkbeli változás irányát. A nemzedékek közötti nyelvi (kiejtésbeli, szóhasználati, mondatszerkesztési stb.) különbségek oka nyilvánvalóan nem az életkori eltérés(ek)ben keresendő, hanem abban, hogy iskolázottságuknál, életmódjuk-

nál, társadalmi állásuknál, munkakörüknél stb. fogva k i k vannak jobban kitéve a köznyelvi hatásnak. Éppen ezért a köznyelvi hatás egy-egy helyi nyelvjáráson belül is meglehetősen széles skálán mozoghat, nagyon is az e g y é n r e jellemző, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy napjainkban olvasottságuk, iskolai végzettségük, foglalkozásuk stb. révén t e n d e n c i a s z e r ű e n általában a fiatalok vannak leginkább kitéve a köznyelvi hatásnak, kevésbé a középkorúak, és ma még inkább csak kivételképpen néhány idős parasztember.

Szabó József

Nyugat-dunántúli tájszavak a soproni Magyar Társaság pályamunkáiból (1921—1925)

1. A tájszavak nyelvészeti, irodalmi, művelődéstörténeti stb. felhasználhatósága, értéke jól ismert a szakemberek előtt. Gyűjtésük, számbavételük fontosságát és sürgősségét a tudományos nyelvészet indulását megelőzve fölismerték. A tudomány rangjára emelkedett nyelvészet már első korszakában sok helyütt hozott létre tájszótárt. Az első tájszótárakat később jobb minőségű utódaik, a terjedelmüket tekintve is általában nagyobb össznemzeti és regionális tájszótárak követték, illetőleg követik napjainkban is, külföldön és idehaza egyaránt.

Tájszavakra kétféleképpen bukkanhatunk: nyelvjárásainkban, a nyelvjárási beszéd megfigyelésével vagy rákérdezéssel, illetőleg levéltárakban s egyebütt lappangó, kéziratos följegyzések, szólajstromok stb. felkutatásával, fölfedezésével.

A jelen közlemény anyaga az utóbbi típusba tartozik. Prőhle Jenőnek, a soproni Berzsenyi Gimnázium tudós tanárának és könyvtárosának az érdeme, hogy fölhívta figyelmemet a volt iskolám levéltárában található, nyelvjárási anyagot tartalmazó dolgozatokra, s hogy azokat rendelkezésemre bocsátotta. Mivel az ÚMTsz. feldolgozott forrásai között ezek a dolgozatok tudomásom szerint nem szerepelnek, s mivel számos, eddig nem közölt tájszót is találunk bennük, közzétételüket megokoltnak látom (vö. Soproni Szemle 1974: 186—9).

A dolgozatok a soproni evangélikus líceum önképzőkörének, a Kis Jánostól 1790-ben alapított Magyar Társaságnak a pályázatára íródtak. A Magyar Társaság, amelynek célja a magyar nyelv ápolása, művelése volt, rendeltetésének kitűnően megfelelve a tudományok megszerettetésének és a szellemi igényesség kialakításának a fóruma volt (l. például az egykori önképzőkörös Zsirai Miklós költői ihletésű visszaemlékezését: MNy. 1959: 318). Az a három pályamunka, amelyből az alább közlendő tájszavakat kiírtam, a diákszerzőknek — tanári irányítással — anyanyelvjárásukról az akkor követendőnek tartott minták (l. a Nyelvészeti Füzetek nyelvjárási monográfiáit) szerint készített leírásai. Megítélésem szerint anyagközlésként — kellő kritikával természetesen — jól hasznosíthatók, ezért érdemes a nyelvjárástörténet kutatóinak a figyelmét is fölhívnunk rájuk. A három dolgozat és a szerzők: 1. Pölöskei Aladár: Pápavidéki nyelvjárás (Lovászpatona), 1921/22 (levéltári jelzete: B III. e 23); 2. László Jenő: Szülőföldem tájbeszéde (Bodonhely, Győr-Sopron megye), 1923/24 (jelzet: B III. e 25); 3. Remport Ernő: Szülőföldem tájbeszéde (Alsóság, Vas megye), 1924/25 (jelzet: B III. e 28). Itt említek meg egy dolgozatot, amely tájszavakat nem közöl ugyan, hangtani vizsgálatra azonban alkalmas: Kiss Samu: A rábavidéki nyelvjárás hangtana, 1903—1904 (jelzet: B III. a 49).

Csak azokat a tájszavakat közlöm, amelyek nincsenek meg a MTsz.-ban, illetőleg ha megvannak is, más nyelvjárás(ok)ból származnak.

A szóanyag hangtani vizsgálatra sajnos nem alkalmas. A szerzők a zárt *ë*-t, az *l* kiesését, az *á* utáni *o*-zást például vagy egyáltalán nem, vagy csak következetlenül jelölték.

Szóföldrajzi vizsgálatra azonban jól használhatjuk, a több esetben hiányos, illetőleg nem egészen világos értelmezések ellenére is. Szögletes zárójelbe tett kiegészítéseim, helyreigazításaim ezeket a hiányokat kívánják pótolni. A Pápa vidéki nyelvjárásra vonatkozó kiegészítések Lőrincze Lajos szóbeli közlései.

2. Bizonyos, hogy nagy múltú iskoláink levéltáraiban másutt is lappanganak kéziratos dolgozatok, pályamunkák, amelyek hasznos anyagot adhatnának a nyelv, az irodalom, a művelődéstörténet stb. kutatóinak. Szolgáljon buzdításul ez a szerény közlemény, hogy érdemes munkálkodnunk e téren is.

3. Pápa vidéki nyelvjárás, Lovászpatona: *bodobáncs* 'katicabogár', *bolókás* 'buta, hülye', *bubospityer* 'búbos pacsirta', *cifrapacó* '[ciframetélővel készült] levesbe való tészta', *csatáz* 'kotkodácsol a tyúk, mikor tojni akar', *cserebogyi* 'cserebogár', *eklendez* 'mindig a láb alatt van [gyerek többnyire]', *figuráz* 'tréfál', *füles* 'fűzfából font kétfülű kosár', *gánca* 'sterc [pirított lisztből készült étel]', *glödigomb* 'gömbölyű, csinos ólomgomb', *gornyadó* 'az a lé, amelyben a hurkát kifőzik; prószát [kukoricalisztből sütött lepényféle] sütnek vele, de csak a szegények', *göbőcse* 'kavics', *gözsörgő* 'az olyan [beteg] szárnyas [tyúk], amelyik leereszti a szárnyát, behúzza a fejét', *írtetís* 'cséplés', *kákics* 'pitypang', *kejeránc* 'különféle alakú női blúz' (vö. *röpüllő)*, *korrancs* 'nagy csizma', *kulitehén* 'kisebb fajta tehén, amelynek csavarodott a szarva', *lajancos* 'piszkos, sáros', *lénző* 'az ing ujja végén levő szegély (férfiakén)', *lésza* 'nyoszolya [szegényes, deszkából készült fekvőhely], amelyet az istállóba szoktak állítani', *mándli* 'férfi felsőkabát', *megböstörködik* 'megharagszik', *megbuggyanik* 'megsavanyodik', *mellesëskötín* 'kék férfikötény, amely a mellet is betakarja és a nyakba van akasztva', *morzsókaleves* 'reszelttésztával készített leves', *motóllál* 'a ló, amikor fejét le-föl mozgatja', *nyektet* 'ríkat [nyaggat]', *öklik* 'szélesen folyik', *ördögbűrnadrág* 'erős, sima, fekete posztóból készült nadrág', *poszáta* 'növésben elmaradt, csűnt', *purucka* 'férfi mellény', *rempül* 'gyaláz', *röpüllő* 'női blúz' (vö. *kejeránc)*, *szapirnyáz* 'gyorsan beszél', *szatyakul* 'pipál', *tászli* 'a rékli [könnyű, bő szabású női blúz] ujján levő szegély, ami a férfiak ingén a *lénző*', *tekercs* 'ruhából összefont kis koszorú, amelyet a fejre tesznek, ha terhet visznek rajta', *tikölőkánya* 'vércse', *tikvakos* 'akinek gyönge a szeme', *vakotás* 'ha a gyümölcsben valamilyen folt van', *véka* 'szalmából font kosár', *vetett szár* 'csalamádé, sűrűre, takarmánynak vetett kukorica', *vonyogó* 'szigony alakú szerszám, amellyel szénát vagy szalmát húznak a kazalból'.

Bodonhely, Győr-Sopron megye: *bajkó* 'női derékruha (öregeknél)', *banyakályha [banyakálho*, esetleg *banyakájho* a helyes alak] 'zöld cserépből rakott kályha, amelyet a konyhából fűtenek', *bëngás* 'beteges', *bőgő* 'aratásnál használt nagy gereblye', *böstörög* '[morogva, mérgesen] vitatkozik', *csandér* 'szalmahordó ruha', *cserínfal* 'legkezdetlegesebb fal; vesszőből fonják és sárral tapasztják be', *csettegő* 'bőrtalp, amelynek feje van. Mikor lép bennük az ember, a talp megüti a sarkat s csettenő hangot ad', *csombolódik* 'csomó', *dödölle* 'túrós kalács', *hirël* 'híresztel', *kacsmarog* 'hízeleg', *kalingyál* 'legyez [kalimpál]', *kamuti* 'együgyű', *keműncetívő* 'kemence előtt van [a kemence melegének védelmére, illetőleg ajtajának kímélésére való fogantyús pléhdarab, amelyet a kemence befűtése után tettek a kemence nyílásába]', *kikompú* 'a mesgyén gödröt ás annak jeléül, hogy ott a határ', *köpőce* 'ebben vernek habot', *kurdál* 'piszkál', *muglifal* 'tömésfal', *nyámmog* 'lassan eszik', *összegözsörödik* 'összehúzza magát', *pólic* 'vízi szalonka', *rotya* 'tehetetlen', *röhencs* 'rossz télikabát', *szerbuszsipka* 'sapkafajta', *ülőstarisznya* 'a kaszás ebben viszi szerszámait a mezőre', *vasfejű gáborgyán* 'gébics', *vëlág* 'lámpa'.

Alsóság, Vas megye: *biling* 'fürt', *bömhec* 'testes', *csahos* 'jó beszédes', *csávó* 'cimbora', *csiápú* 'tengődik', *csingálódik* 'például a gyermek, mikor felkapaszkodik a fára s himbálózik', *csippásmálé* 'csírázott gabonából készült lepényféle', *csoszogó* 'házas-

ságkötés ügyében való puhatolózás', *csög-bog* 'tehetetlen, nyomorék', *csörfös* 'jó beszédes', *döher* 'otromba [nagy darab, kövér, esetlen]', *fiszekfentő* 'a család utolsó szülöttje', *fosztorforma* 'rongyos', *gebula* 'pálinka', *gica* 'zsúpból készült kettős kéve, amivel a házakat fedik', *gölődi* 'kukoricapogácsa', *gyepü* 'kerítés', *gyimátú* 'válogat', *gyihos* 'tüzes, heves', *habatú* 'hadar, gyorsan beszél', *hebe-hurgya* 'meggondolatlan', *huppancs* 'kerek alakú kelt tészta töltelék nélkül', *huzmin* 'kapzsi', *hüpög* 'elfojtottan sír', *ipërëdik* 'nő', *iszling* 'kis félszer, pelyvakutyó [a pajta azon sarkának egy része, ahol a pelyvát tartják]', *kaca* 'blúz', *kalinkó* 'lakodalmi fonott kalács', *karélat* 'a kézirosta közepén összegyűlt szemét', *kelehajdi* 'szeles', *kele-kóla* 'meggondolatlan', *kesze-kusza* 'aki nem törődik a külsejével', *ketet* 'kutat', *kettyegő* 'papucsféle, csizmából készítik úgy, hogy a talp, sarok s a fejbőrből csak annyit hagynak meg, hogy elől a lábfejet félig takarja, s a láb többi része szabad s a lépésnél egy-egy csettenés hallatszik', *kikondísz* 'kikutat', *langaló* 'lángos', *megenyekesű, megevesű* 'meggyűlik [seb]', *megmáráz* 'megdob valakit', *megmohódik* 'megcsömörlik', *megmurdël* 'megdöglik' [a *meg* igekötő Nyugat-Dunántúlon zárt *ë-s*: *mëg*, l. például Nyatl. 570. sz. térképlapját], *mellikű* 'kerüli a dolgot', *nyám-nyám* 'tehetetlen', *nyektet* 'ríkat [nyaggat]', *pihákú* 'köhög', *pitli* 'egy fülű, fából készült itatóedény lovak számára', *pocák* 'ételmaradék; étel, amit más meghagy', *porozinkó* 'daratészta', *prëzborst* 'préshurka', *pulutyka* 'édeskáposzta', *puruszli* 'mellény', *rafa* 'akin rosszul van a ruha', *rédli, régli* 'sütő', *retyetű* 'összevissza fecseg mindent', *reze-ruza* 'aki nem törődik a külsejével, a ruháját is csak magára hányja', *risszant* 'mulat', *sadraférc* 'lányról mondják, aki szereti a csípőjét hányni-vetni', *sórgyáz* 'süvölt, például a parittyával elhajított kő', *strájfa* 'egy gerenda, mely elválasztja a lovakat a szarvasmarháktól', *szatyakul* 'pipál', *szörszön* 'erszény', *szusz-musz* 'tehetetlen', *szülesíg* 'takarmány: széna, sarjú, bükköny, lóhere, lucerna, mohar stb.', *tejesmucóka* 'tejleves kockás tésztával', *teszle-foszla* 'aki nem törődik a külsejével', *tuli* 'asztalágy', *tutigatya* 'szűk alsónadrág', *ükölődik* 'hányingere van', *vatorász* 'tapogat', *verázsú* 'virraszt', *vintörgő, votyongós* 'eszköz, amit csak ritkán használnak', *zalámbú* 'csavarog', *zsimbölög* 'betegeskedik', *zsinatul* 'zajong', *zsód* 'csapat gyerek', *zsurmóka* 'reszelt tészta'.

Kiss Jenő

Polgár szavunk 'parasztgazda, paraszt' jelentésének történetéhez

1. Szavaink története régtől fogva sok tanulságot kínál nem pusztán a szakavatott nyelvészeknek, hanem általában a történeti kutatás képviselőinek, s köztük a nép életét közvetlenül tanulmányozó etnográfusoknak is. A történeti átalakulás bonyolult összefüggéseit olykor a rendelkezésre álló gyér adatoknál jellemzőbben világíthatja meg egy-egy kifejezés, szó, mely hű kísérője lévén hajdani, ma már megfakult emlékű folyamatoknak, ma is képes — hozzáértő szakemberek kezén — a hajdani jelenségek, vagy fejlődés egyes jellemző vonásait felidézni. S hogy milyen nagy fontosságot tulajdonít a nemzetközi kutatás is az egyes kifejezések és azok jelentéstartalma helyes feltárásának, azt mi sem mutatja jobban, mint legutóbb a német *Bauer* szó történetének és hátterének tisztázására tett erőfeszítés, amelyben a legkülönbözőbb tudományszakok jeles képviselői vettek részt — a „Reallexicon f. Germ. Altertumskunde" tapasztalt munkatársai —, hogy egy erre szervezett speciális szimpozionon egyeztessék véleményüket. A szimpozion anyaga nemrég teljes terjedelmében nyomtatásban is megjelent (Abbandl. d. Akademie d. Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 3. F., Nr. 89).

Nálunk, igaz, a fenti kifejezés magyar megfelelőjének, a *paraszt* szónak kiváló nyelvészeti feldolgozása áll rendelkezésünkre Király Péter tollából (Acta Linqu., 1953. 63—123), mégsem állíthatjuk, hogy e témakörben minden terminológiai kérdés véglegesen tisztázott. Kevéssé ismerjük pl. a *paraszt* szó egyes jelentéseinek táji megoszlását, használati mértékét, de még kevésbé azt, hogy e szó helyett adott esetben tájanként milyen kifejezést is alkalmaztak. Pedig a szó történetének, jelentőségének megértéséhez ez is hozzátartozna.

A következőkben a parasztság egyik helyi elnevezésének néhány adatát szeretnénk közreadni, azokat, amelyek egyéb kutatásaink során gyűltek össze. Közleményünk így korántsem a kérdés átfogó feldolgozását kívánja adni, hanem inkább csak e téma kutatási lehetőségeire szeretné a figyelmet felhívni.

Régtől ismeretes, hogy az ország jelentős részén, mégpedig elsősorban a Dunántúlon a *paraszt* szó megbélyegző jelentéssel élt szinte a közelmúltig. A parasztság tehetősebb rétege, a szessziós jobbágyok utódai, a földesgazdák magukat *pógár*-oknak nevezték, míg a *paraszt* elnevezést sértőnek, lebecsülőnek tartották. Ennek megfelelően emlegették a dunántúli falvakban a *pógárok sorát*, ahol a parasztgazdák laktak, s mondták *jó pógárnak* azt, kit tehetősnek tartottak, fiát pedig *pógárgyereknek* nevezték.

E kifejezések használata körül már a század első évtizedeiben, mint ismeretes, publicisztikai vita is bontakozott ki, ami — más szinten — a második világháború előtt is folytatódott. (Acta Lingu. 1953. 118). E viták során különben világossá vált, hogy a terminológiai problémák mögött tulajdonképpen súlyos politikai kérdések is meghúzódtak, így megoldásuk korántsem egyszerű. A *paraszt* szó egyébként Dunántúl jelentős részén nem valamely társadalmi osztályt vagy földműveléssel foglalkozó réteget jelölt,

hanem általában az elmaradt, tudatlan, korlátolt embert. Jellemző módon a következő jelzős szerkezetben szokták leginkább használni: *buta paraszt.*

A kérdés most az, hogy mikor és milyen körülmények között terjedhetett el *polgár* szavunk 'paraszt', de méginkább 'parasztgazda' jelentése? E szavunk, mint ismeretes, egyike a legrégibb német jövevényszavainknak, mely már a XIII. századtól kezdve regisztrálható nyelvünkben. Alapjelentése a *Burg*-gal függ össze, s amint a TESz. is jelzi (3: 242—3), nálunk is ez szolgál első jelentése alapjául, amely: 'valamely vár, város (teljes jogú) lakosa'. A további jelentések közül minket a 4.-ként említett 'parasztgazda' érdekel közelebbről, amelyre a TESz. a legkorábbi adatot egy 1774-i imádságoskönyvből idézi. Az adat lokalizálása azonban ennek alapján csak igen nehezen képzelhető el.

Nagyon jól helyhez köthetők viszont azok az adatok, amelyek korábbi történeti anyagból sorozatban állnak rendelkezésünkre, s amelyet a szóhasználatnak igen korai és azóta is folyamatos létét igazolják. Már Szabó István is utalt egyik tanulmányának jegyzetében néhány XVI. és XVII. századi idevágó adatra (Ethn. 1975. 13), melyek úriszéki perekben kerültek rögzítésre és amelyek a tüzetesebb áttekintés során jelentősen meg is szaporodtak. Ezek az adatok jellemző módon Nyugat- és Észak-Dunántúl helységeiben említtettek, tehát azon területen belül, ahol ma is e jelentésben él a szó.

De rendelkezésünkre állnak még ezeknél is korábbi adatok, mégpedig olyan forrásokból, melyek a paraszti beszédet és kifejezést a legközvetlenebbül őrizhették meg: jobbágylevelekből. S az sem érdektelen, hogy e levelek jó részét Dél-Dunántúlon rögzítették, olyan területen, amely szervesen kapcsolódik a fenti adatok területeihez.

2. Az első levelet, mely rendelkezésünkre áll, 1551-ben a Somogy megyei csicsóiak írták és küldték földesurukhoz, Nádasdy Tamáshoz, hogy a bortized és a robot növekedése ellen emeljenek szót. Mint írják, eddig a bordézsmát pénzben fizették, „kiért jámbor szömélyü polgárok esködtenek meg", de újabban természetben kívánják tőlük. Panaszuk végén pedig a következőképpen nevezik meg magukat: „Az Nagyságod szegény nyomorodott jobbágyi: csicsai *polgárok*" (H. Balázs É.: Jobbágylevelek, 1951. Bp. 21—2.).

A szöveg közreadója egyébként jegyzetben megjegyzte, hogy „Csicsó akkor mezőváros, s ezért illeti őket a *polgár* elnevezés". Hasonló megjegyzés olvasható egy másik panaszlevél után is, melyet a Zala megyei gelseiek írtak 1559. február 19-én ugyancsak Nádasdy Tamáshoz, s amelyben a tiszttartó túlkapásai ellen „Kenyeregnek Te Nagyságodnak — mint írják — az gelsei szegény *polgárok*" (Jobbágylevelek 30—31).

Nincs viszont hasonló megjegyzése a közreadónak a néhány évvel később, az 1554—62 között írt. panaszlevélhez, amelyet a Somogy megyei somodariak írtak szintén Nádasdy Tamáshoz, és amelyben a hajdúk pusztításai ellen emeltek panaszt. Mint írják, e vad katonák „az Te nagyságod *polgárának*, Balassa Kelemennek ... elvették minden marháját", és „Ezek Nagyságod *polgárát* verték, dúlták, fosztották" (Jobbágylevelek 23—4). A szövegből kiderül, hogy itt is Nádasdy jobbágyáról lehet szó, még ha a levél aláírása következetesen a *polgár* szót használja is a következő formában: „Az Te Nagyságod engedelmes és hiv *polgári*, az szigin somodori *polgárok*" (Uo. 24).

De ugyanúgy a helység státusára utaló közelebbi megjegyzés nélkül került közlésre az a Zala megyei ötvösiek által 1606-ban Nádasdy Ferencnéhez írt panaszlevél is, melyben — mint az aláírás szövegében olvasható — „Az Nagyságod szegény megnyomorodott jobbágyi, ötvösi *polgárok*" panaszkodnak az ismételt pusztítások miatt (uo. 67).

Az egyik ugyanezen évből, azaz 1606-ból való, szintén Nádasdy Ferencnéhez intézett panaszlevél szövege pedig már egészen világossá teszi, hogy a *polgár* korántsem szűkíthető le a mezővárosok lakóinak elnevezésére, hiszen helységüket következetesen „falu"-ként emlegetik. A levél szerint „Nagyságod szegény megnyomorodott falujában, Ölbőn" (Vas megye) történt az erőszaktétel, mely során mint ismétlik a panaszosok:

„Nagyságod szegény alázatos jobbágyi, nagyölbői *polgárok*", az erőszakoskodók „Nagyságod szegény falujából számszerint negyven tehénbarmot" hajtottak el (uo. 65—6).

Egy valamivel későbbi, 1676-ban kelt panaszlevélben pedig a panaszkodók, a Somogy megyei látrányiak, magukat egyenesen „falubeli *polgárok*"-nak nevezik, akik az uraságnak „jóakaró szegény jobbágyi", s akik azzal fenyegetőznek, hogyha a sok szolgáltatást fenntartják, „minden bizonnyal el kell hadnunk az Őfelsége faluját" (uo. 100—2)

A fentiek után ugyancsak széles érvényűnek, s korántsem csak valamely speciális státusú helységre vonatkozóknak tekinthetjük azon panaszlevél *polgárok* kifejezéseit, melyet a kanizsai tartomány jobbágyai küldtek 1555 után Nádasdy Tamáshoz, és amelyben a tiszttartó túlkapásai ellen emeltek panaszt. Mint írták, „az utban jüttünk az *polgárok* akaratjából", mivel korábban „amell jámbor *polgárt* beküldöttenek", azt a tiszttartó eddig elfogatta. Soraikból kitűnik, hogy őket a rajtuk hatalmaskodó tiszttartó is e névvel illette, mert mint írják: „taval is ezt beszéllette (ti. a tiszttartó): polgárok, egen, én az királ rovásaiért — ti. mint dikátor — sokat költöttem értetek", és ezért ingyen szántást követelt, (Jobbágylevelek 28—30).

De mindezeken túl, olyan adatai is vannak e levélnek, melyek a puszta terminuson túlmenően öntudatukra és a nemrég lezajlott országos események visszhangjára, következményeire is némi fényt vetnek. Ezek pedig azok a sorok, melyek hihetőleg a szerencsétlen kimenetelű parasztháború résztvevőire utalnak a következőképpen: „Mi Te Nagyságodnak — írják a levélben — nem vagyunk keresztesi, hanem örök jobbágyi vagyunk, de az Nagyságod tisztartója, Szele Jakab, keresztes nestyék (= bestyék), hi minket" (uo.). S e megjegyzés, melynek levélben való rögzítésére alig 40 évvel a parasztháború után került sor, azért is figyelemre méltó, mivel a túlkapások ellen tiltakozó jobbágyokat a tiszttartó a jobbágyhadsereg tagjainak nevével, a *keresztes* emlegetésével igyekezett letorkolni, és ezzel önkéntelenül is e korra és az ezt megelőző gazdasági és társadalmi fejlődésre irányította figyelmünket, amikor a terminológiai kérdések hátterét, elterjedését és meggyökeresedésének feltételeit kutatjuk.

Mielőtt azonban erre sor kerülne, érdemes lesz adatainkat szaporítani, mégpedig elsősorban is azokkal, amelyek a XVI—XVII. századi úriszéki perek szövegeiből maradtak ránk, amelyek — a fenti jobbágylevelekhez hasonlóan — viszonylag hű tükrei a jobbágyok ügyes-bajos dolgainak, beszámolóinak, és így feltehetően leginkább megőrizhették a jobbágyok által használt kifejezéseket is.

3. Az első efféle adat az 1582. szeptember 19-én Szalónakon tartott úriszéki tárgyalás jegyzőkönyvéből áll rendelkezésünkre, amelyen több község jobbágyait robotkötelezettségek elmulasztása miatt bírságoltak meg (Varga E.: Úriszék 1958. 70). A tárgyalás során az egyes községek mulasztásait számlálták elő, majd büntetést róttak ki. Az erre vonatkozó szövegben a következőket is olvashatjuk: „Isten ky zenth myhaly byro az *polgarokath* megh mentete, hogy azok semy dolgoth hatra nem hattak ..." (Úriszék 70.) Elképzelhető persze, hogy a jelen esetben nem általában a falubeliekről, hanem azok egy kisebb csoportjáról, esetleg a tisztségviselőkről, esküdtekről van szó, akiket ugyancsak illettek e kifejezéssel. Ennek valószínűsége a következő, 1587-ből való adatoknál jóval nagyobb, amikor például a nardai jobbágyok perében, kiket lopással vádoltak, „Szalónaki várban lettenek kántor törvények — mint az úriszéki jegyzőkönyvben olvasható —, melyben voltanak Szentmihál vidéki, Rohonc vidéki és Németségi bírák és *polgárok*" (Úriszék 93). Vagy ugyanezen évben a csémiek ügyében folytatott úriszéki perben is az olvasható, hogy a mostani bírót az előző évben „tetek wolth byrowa es oth *polgarokath* tettek az byro melle" (Úriszék 93). De a két utóbbi esetben sem egészen egyértelmű az 'esküdt' jelentés. Az utóbbihoz kapcsolódva megemlíthetjük, hogy az

1651. január 10-i szalónaki úriszék ugyancsak a csémiek ügyében ülésezett, akik sáfárjukat megrágalmazták. E sáfár tett aztán panaszt, hogy a jobbágyok „.... az urnak eö Nganak be vadoltak, hogj minden nemö dolgot allatta valo *polgáriuall* vitetne vighben, uranak nem kiczin karaval" (Úriszék 167). Eszerint igencsak elképzelhető, hogy a csémi jobbágyok magukat *polgároknak* nevezték.

Az 1599. október 30-án Körmenden tartott úriszéki perben, ahol a bereki jobbágyok robotmulasztása került tárgyalásra, ugyancsak egyértelmű a *polgár* szó jelentése, hiszen a jegyzőkönyv félreérthetetlenül rögzíti, hogy a panasz „az fellyül megh irtt *polgarok* ellen" folyik, akiket később „engedetlen, szófogadatlan jobbagjok"-nak nevez. Sőt egyszer ekképpen említi őket: „ezek penigh az polgarok illyen engedetlen jobbagjok" (Úriszék 225).

Az 1608. március 18-án a Sopron megyei Kőhalom úrbéri összeírása is említi a *polgár* szót, de itt is jelenthetett jobbágyot és esküdtet is (Maksai F. Urbariumok 1959. 118). Hasonlóképpen az ipolyhidvégiek és drégelyiek (Hont megye) 1574-i, a makádiak (Pest megye) 1614-i, vagy a látrányiak (Somogy megye) 1674-i panaszlevelében is. (Jobbágylevelek 57—8, 75—6, 98—100). Viszont az 1609. január 5-i körmendi úriszéki perben, ahol a hollósi, hidasi, egyházasi jobbágyok engedetlenségét tárgyalták, ugyancsak félreérthetetlenül jobbágyról esett szó, amikor a per végén a perbe hívott „*polgarok* engedelmesegel es igaz jambor szolgalatal ajanljak magukat", s ezért büntetésüket is elengedték (Úriszék 251). Az 1616. február 24-én Szalónakon tartott úriszéken pedig a zabari jobbágyok ellen emeltek panaszt, mivel nem engedelmeskedtek a bíró robotra hívó parancsának, aki az urasági tiszttartótól kapott utasítást, mint elmondta, „hogy en az alattam walo *polgarsaggal* az polyaniczy majornal walo kazal szenat be feödessem" (Úriszék 140). 1618. január 6-án az ugyancsak szalónaki úriszék tárgyalta az egyik perennyei lakos üszője miatt támadt vitát, amikor is elmondták, hogy már a „byro uram a törveny melle öszve gyüjtette a *polgarokat* — akik ti. a panaszban érintettek voltak —. Mikor osztan be gyöttek, a byro vram hazahoz", ő békéltetni kívánta őket (Úriszék 149). Néhány évtizeddel később, 1651. január 10-én ugyancsak perennyei ügyet tárgyal a szalónaki úriszék, mégpedig a perennyei jobbágyok robothanyagolását. S ha az előbbi adatok még kétségben hagytak volna a *polgár* kifejezés tartalmát illetően, a mostani jegyzőkönyv sorai kétségtelenné teszik, mit is kell a fenti kifejezésen érteni, hiszen a robot miatt perbe hívott jobbágyokra a következő a döntés: „Az engedetlen polgarok, az kik az törvényre okot attak", fejenkint 4—4 for'ntot kötelesek fizetni (Úriszék 166).

1626. november 28-án a pápai úriszék tárgyalta azt a vitát, ami „az tapÿ szent miklossy *polgarok* keozeot egi feleol, mas feleol penigh az ihoss emberek (= juhosgazdák)" között támadt, melynek során az úriszék úgy ítélkezett, hogy „az eörsy es tapÿ *polgarok* teorveniet" tisztelni kell (Úriszék 541). Az 1629. május 2-i nyéki (Sopron m.) úriszék egy nemesasszony és jobbágya közti panaszt vizsgált meg, minthogy az előbbi az utóbbinak adta el földjét, de azt később visszakövetelte. Az úriszék a földet meg is ítélte, sőt ítéletében azt is megjegyezte, „hogy az *polgar* az földekett az tilalom ellen megh ganeozta, sibi imputet, ha abbul valamj kara következik" (Úriszék 646). Az 1632. november 2-i lózsi úriszék pedig a földesuruk ellen felzendült vicai jobbágyok ügyében ítélkezett és a periratokban hol a „signaturaban be adot ... Viczan lakozó *polgarsagh*"-ról esett szó, hol pedig a „megh nevezet signaturaban be adott jobbagjok"-ról. Végül is, bár „az *polgarok* mentik magukat", — mint a jegyzőkönyvben olvasható —, tagadhatatlan „az *polgarok*nak mint contimatiaja, oppositioja és conspiratiojok is" (Uriszék 416—7).

Az 1635. március 10-i úriszéki perben is hol *polgár*-ként, hol *jobbágy*-ként említik a lózsi lakosokat, akiket elégtelen munkájuk miatt idéztek perbe: „az loosi *polgarsaghnak* szolgálatthioknak rendi" ugyanis meg volt szabva. A jegyzőkönyv utolsó sorai szerint viszont „megh irt vétkek condonaltatik, ugÿ hogy ennek utánno — ígérték a lózsiak —

szo fogado jobbagjok lesznek" (Úriszék 429). Hasonlóképpen mindkét kifejezés feltűnik az 1647. október 15-én Győrött tartott úriszék jegyzőkönyvében, mely a pázmándiak engedély nélküli földfelosztása ügyének tárgyalását rögzítette. Mint olvasható a jegyzőkönyv elején: a „szent martoni apatur uram eö Nga maga procatora altal pazmani jobbagi ellen proponaltatta, hogi az el mult napokban azon pazmani biro es tob ot valo *polgarok* eo Nga hire es parancholattia nekül az ot valo falu feöldeit egi más közöt feöl osztottak" (Úriszék 361).

Ezek a korai, a XVI. század 2. feléből és a XVII. század elejéről sorozatban ránk maradt adatok önmagukban is igen jelentősek, sőt meglepőek, hiszen a *polgár* kifejezésnek e korai időszakban is a 'jobbágy' értelemben való igen kiterjedt használatáról tanúskodnak. E több mint tucatnyi adat szerint ugyanis, amely a XVI. század 2. felétől kb. hét évtizedben elszórva áll rendelkezésünkre, nem pusztán mezővárosok lakóit nevezik *polgár*nak, mint pl. Nyék vagy Lózs esetében, hanem kisebb falvakét is. Pázmándot még az úriszék jegyzőkönyv is *falu*-nak nevezi, melynek lakóit azért megilleti a *polgár* elnevezés (Úriszék 361). Nem célunk most ennek a terminológiai következménynek a kibogozása, amelyhez véleményünk szerint a parasztság XVI. századi vagy még ennél is korábbi életének a mostaninál sokkal alaposabb ismeretére volna szükség. Az viszont máris valószínűnek látszik, hogy a parasztság e megtisztelő elnevezéséhez a mezővárosok révén juthatott, melyek száma a XIV. és XV. században igen megszaporodott, és gazdasági fellendülésük az átlagosnál jobb, „polgáribb" helyzetbe juttatta lakóit (Mályusz E. Társ. tud. 1926. 374—5). E kor mezővárosai szabadabb árutermelő gazdálkodásának lehetett egyik jele a *polgár* szó kiterjedtebb használata is, amely nyilván a fenti adatsor regisztrálásának idejénél már korábban is élhetett e jelentéstartalommal. Sőt éppen az a csodálatos, hogy a Dózsa-féle parasztháború utáni megtorlások ellenére is, melyek a jobbágyi alávetettséget oly rigorózusan igyekeztek megvalósítani, élt ez a jobbágyok szabadabb életére, legalábbis szóban utaló terminus a hivatalos nyelvben.

A *polgár* szó jobbágyokra való használatának kialakulása, ismételjük, még pontosabb felderítésre vár. A szó XVI. század végétől való alkalmazását viszont valamivel biztosabban tudjuk — igaz, csak hézagos adatokkal — nyomon követni.

4. A kifejezés mindenekelőtt megmaradt a mezővárosi jogokkal felruházott helységek földműveléssel foglalkozó és — ami talán még fontosabb — mezővárosi földet birtokló lakosok elnevezéseként. Így a Somogy vármegye szolgabírójának is egyik 1700. január 6-án kiadott testimoniális levele is „Marczallÿ *Polgarok*"-at említ (OL, Széchenyi cs.lt., IV/5, 221/b) éppúgy, mint e század második felében készült térkép is, mely az uraság rétjének ellenében feltünteti a marcali „*Polgárok* Réttyeit" is (Uo. IV/3. 219/c).

Érdemes figyelni viszont arra a terminológiai különbségre, amit időnként már e szövegekben is alkalmaztak: Ha általában a helység lakóiról esett szó a *polgár* megnevezést használták, ha viszont azok alávetettsége, szolgálata került szóba, inkább a *jobbágy* szó került a szövegbe. Jó példát ad erre a Csokonyán 1779. március 22-én tartott megyei vizsgálat ránk maradt iratanyaga, mely szerint az egyik tanú, Barabás János azt vallotta, hogy nem tudja, hogy a „*Polgároknál* levő Jármos Tinók el hagyattattak", ugyanakkor vallomásának egy későbbi pontjában már az olvasható, hogy a „nyers tüzre való fáért minden Esztendőben a *jobbágyságon* három nap desummáltatott" (Uo. IV/1, 214/L.) A két kifejezésnek egyetlen szókapcsolatban való jelentkezésével pedig abban a testimoniális levélben találkozhatunk, melyet 1813. augusztus 11-én Somogy megye alszolgabírája állított ki Gyékényesen, s amelyben igazolta, hogy „Széchenÿ Ferenc Ur Eö Excelentiája részről megkérettetvén a'végett, hogy Korosa András nevezetü egy fertál *Polgári helet* biró *Jobbágyának* házát és minden belső fundussán fekvő ingatlan vagyonát becsültetnék meg", s ezt ő meg is tette (uo. IV/39, 250/F).

De *polgár*-nak nevezik annak az Egervárnak a lakóit is, amelynek hajdújogait Széchenyi György 1700. február 19-én kiadott privilégiumlevelében ismerte el (uo., X/10, 445/2).

A hajdúváros részére 1715. január 3-án kiadott igen részletes „Instructiones" egyes pontjaiban is feltűnik a *polgár* név és — ami külön figyelmet érdemel — *pulger* alakban, amelynek alapján esetleg feltételezhető a szó ismételt átvétele is. A 11. pont például arról rendelkezik, hogyha valakit behívnának, de el nem érik „akkor tehát a Bíró — mint olvashatjuk — egyik *Pulgert* vagy Sellért segittségre hivná" (OL. Széchenyi cs. lt., X/6, 428 k/1). Figyelemre méltó viszont az is, hogy némely esetben a *pulger* helyett a *gazdaember* kifejezést használják. Így a 53. pontban is, amely előírja, hogy „minden *Gazda Ember* és Söllér azon Iparkodgyék, hogy egy Szablára és Puskára szert tehessen" (uo.). Ez utóbbi mondat egyébként világosan utal a hajdúvárosi kötelességre is.

Természetes, hogy a mezőváros lakói megtartották *polgár* elnevezésüket a jobbágykor végéig, és az 1858. augusztus 21-én aláírt úrbéri egyezségükben is helyet kapott a kifejezés a következő formában: „mi Egervári Vas Vármegyei Mező Városban lakó *polgárok*, fenn tisztelt ő Méltósága volt jobbágyai" (OL Széchenyi cs. lt., X/6, 437/10).

A fentiek után nem csodálkozhatunk, hogy az egykor ugyancsak mezővárosi jogú Felső-Segesd, vagy Köröshegy lakóit is *polgár*-nak említik. A segesdi ispánnak az 1797. évi jelentésében is az olvasható, hogy „ezen Helységben ill szokás vagyon, hogy Sessiót Biró *Polgár*, kinek Marhája nints, tsak megvágni tartozik az urbáriális ölfát" (uo. IV/1, 212/G).

Az 1791. évi jelentés feleleteiből pedig arról kaphatunk értesítést, hogy a köröshegyi számadó hiányát, „a *Polgároknak* sovány zsákja" okozta, amelyből a szem kihullott (uo.) A Somogyvárt 1779. március 9-én tartott megyei vizsgálat egyik kérdőpontja is *polgár*-nak nevezte a már falusi szinten élő helység lakóit a következőképpen: az „1771-ik Esztendőre esendő Urbáriális Hosszú fuort nem de nem 1772-ik Esztendőben itt való *Polgárok* le szolgálták . . . " (uo. IV/2, 214/L).

5. A mezővárosoknak a fenti terminust tovább éltető rendkívül fontos szerepe mellett — úgy véljük, — nem hanyagolható el további más mozzanat sem. Viszonylag korai időkből, közvetlenül a török kiűzése utáni évekből maradt ránk olyan panaszlevél, melyben a panaszkodó Baranya megyei falvak népe egyöntetűen *polgár*-nak nevezi magát. Az elnevezésnek nyilván egyrészt jóval korábbra nyúló hagyománya lehetett, de az sem lényegtelen, hogy ebben az időben a török háborúk utáni dezorganizáltságban a tényleges jobbágyi alávetettség megvalósítására nagyon kevés lehetőség lett volna. Úgy tűnik tehát, hogy az elnevezés tovább éltetésének, hitelének ez a speciális helyzet is alapjául szolgált. 1687. július 27-én kelteződött a „Szölősÿ, Bakonÿai Szegény *Polgárság*"-nak az a panaszlevele, melyben tudtul adják, hogy bár — mint írják — „mi Szegény nyomorúlt Szűlűsÿ és Bakonÿai *Polgárok* meg esküttünk, hogy mi a' Császár eö Felsége Dézmáját le agyuk", de a zalavári apát, Radanai Mátyás erőszakoskodása ezt megakadályozta (OL, NRA, 1211/19). Ugyanez ügyben írtak panaszlevelet 1687. augusztus 6-án a „Pelérdÿ *Polgárok*" is, kiktől ugyancsak a fenti apát ragadta el javaikat, amint azt Maszlagh Pál Pelérdÿ Biró és Szabó Pál több *Polgár* Társainkkal", mint írták, jelentették a császári Commisariusnak, (OL, NRA, 1211/19).

S hogy ez az elnevezés más vidéknek is ismert kifejezése lehetett, az a Somogy megyei Gadány telepítésére kiadott szállólevélből is kitűnik, melyet történetesen a fenti panaszlevelekben kárhoztatott zalavári apát, Radanay Mátyás adott ki. A levél ugyanis *polgár*-oknak nevezi a Gadányban települni szándékozókat: „attam az Gadanÿ Polgároknak — olvashatjuk a szövegben — illien szabadságot, hogi az ell mult Szent Giörgi naptul fogva hath eghész esztendeig semminémő adót ne adgianak, a'kik azon Gadámban fognak

épülnÿ." De érdemes lesz a szállólevél további részleteivel is megismerkedni, amelyeknemcsak a települők egészen kedvező, kezdeti helyzetére vetnek fényt, hanem arra a módra is, ahogyan néptelen földre a telepeseket fogni igyekeztek. „El telvén hath esztendeigh tartoznak földes Urukat meg talánÿ és megh alkudni iővendőbéli adó végett: valaki pedig azon Gadani nevü faluban száll — olvashatók a továbbiakban a korabeli állapotokra is jellemző sorok — eddig való latorságáért és tolvaiságáért senki nem fogja keresni, merth megh engette a mÿ Kegyelmes Királyi Urunk eö Fölsége azoknak, kik az eö Fölsége Fiscalis Jószágiban szállanak, minden némü lopásokat, tolvailásokat is másféle czégéres vétkeket, csak ennek utánna eö Fölségének iambor és hiv szolgái legyenek és igaz jobbágÿ" (OL Széchenyi cs.lt., IV/5, 221/B). Ezek után nem is csodálkozhatunk, hogy e szerződés kiadása után néhány évvel, 1700. január 6-án, amikor a megyei kiküldött Gadányban némely elveszett sertések után tudakozódott, a gadányikat is *polgár*-oknak nevezte a következőképpen: „több Gadánÿ és Marczallÿ *Polgárok* jelen litikben" tartották a kihallgatást (uo., IV/5, 221/B).

6. A fentiek mellett érdemes arra is figyelni, amit némely összeírás szövegében tapasztalhatunk, pontosabban arra a talán lényegtelennek tűnő terminológiai különbségtételre, amivel időnként találkozhatunk. Így pl. a Sopron megyei Rajding 1721. március 21-én kelt Conscriptiojában a 34 személy összeírása után szöveges rész következik, amelyben a szessziósokat *jobbágy*-oknak nevezik: „Ezen fölül specificalt *Jobbágyok* — olvashatjuk a szövegben — a' Selléreken kivül mind Fertályos Helyessek." Később az összeírtakat újra csak *jobbágy*-oknak nevezi az összeíró, amikor azok robotkötelezettségeiről szól. Az uraságnak 20 köblös földjét ugyanis „az Jobbágyság — mint olvasható — robotban szántya" (uo. X/10, 445/2).

Az összeírás vége felé aztán az írtásokról esik szó. Az érdekes az, hogy ezekkel kapcsolatban nem a fenti *jobbágy* szót használja az összeíró, hanem a *polgár*-t. „Az Irtás földekrül fizetnek — olvashatjuk — mind Nemes Uraimék, mind pedig az *Polgárok*, egy egy holdtul d 5., azt akár vettikbe, akár nem" (uo.). Megemlíthető, hogy a legvégén a szöveg *lakók*-ról és *gazdák*-ról is szólt.

Az ugyancsak 1721. március 21-én kelt Kis-Barom-i összeírás végén is hasonló kifejezésekkel találkozhatunk, mint a rajdingiban, az írtásokkal kapcsolatban „Irtás földekért, akar Nemes, akar *Polgár* legyen az, ki bir határjokban, fizet az Urasághnak minden holdtul d 5., akár vetik be, akár nem" (uo.).

Egyébként több adattal is rendelkezünk, amelyek az írtásföldek birtokosait *polgár*-nak nevezik; ezek közül most talán azok a legérdekesebbek, amelyek éppen az írtásföldek elvételének processzusában kerültek rögzítésre. A visszaváltott írtásföldekért ugyanis a földesúr némi ellenértékét adott és ennek az összegnek felvételét az egyes községek „Bizonyság Levél"-ben igazolták. E bizonyságlevelekben az írtásföldet hajdan birtokló jobbágyok magukat rendszerint *polgár*-nak nevezik. Így az a testimonialis is, amelyet 1802. december 18-án a rinyaújlakiak állítottak ki, és amelyben a következő olvasható: „Alább írt Rinya Ujlaki Helységbeliek Tekintetes Nemes Somogy Vármegyében levő Helységnek Elől járói és a többi *Polgár* Lakosi, adjuk tudtára mindenekenek", hogy az írtásföldjeikért az uraság az írtáspénzt 2 forintjával kifizette (uo. IV/26, 242/B). Néhány évvel később, 1805. január 5-én kelt a darányiak hasonló testimonialisa, melyet érdemes hosszabban is idéznünk: „Mi alább irt Darányi, ezen T. N. Somogy Vármegyében levő Helységnek Elöljárói egyben jövén az egész Község és *Polgársággal* adjuk tudtára mindeneknek, a' kiknek illik vallván ezen Bizonyitó Levelünknek rendében: hogy minden Irtások, mellyeket meg nevezett Helységünknek Határiban tettünk, a' Méltóságos Uraság által tökéletesen ki fizettettek személy szerént minden irtó *Polgárnak* úgy, hogy azok eránt a Méltóságos Uraságunk valóságáról és nagyobb el hiteléről adjuk ezen

Kereszt vonyásainkkal és Helységünk élő Petsétjével meg erősitett Bizonyság Levelünket." Az igazolást az „öreg Biró" és a kilenc „Eskütt" írta alá (uo. IV/31, 244/B).

Ezek az adatok, amelyek részben — ami a XVIII. századi összeírások megjegyzéseit illeti — a vármegyei tisztviselők által készített iratokból részint az egyes helységek lakói által kiállított levelekből maradtak ránk, azért is fontosak, mert segítik értelmezni azt a nagy mennyiségben ránk maradt adatsort, melyet ugyancsak az egyes falvak vezetősége irtásföldekkel kapcsolatban rögzített, és amely már a XVI. század végétől rendelkezésünkre áll. Az egyes falvak írtásföldjeinek zálog — és adásvételi leveleiről van szó, melyeket a helységek képviseletében — mint nem egy helyen olvasható „in facie pagi" — a falu akkori vezetősége állitott ki. E leveleket, amelyek rendkívül értékes dokumentumai nem pusztán a korai, falusi közigazgatásnak, hanem a paraszti írásbeliségnek is, általában a bíró, az esküdtek vagy egyéb, éppen ott tartózkodó falusi tisztségviselők nevével tették hitelessé. Az egyik Nagycenken 1640. július 6-án kiállított bizonyságlevélben például ez olvasható: „Volt ez alku illen Személyek előtt, ugymint elsőben Személy volt Varga Mihály, Hütvös *Polgár* előtt és Kómár Benedek akkorbéli eskütt *Polgár* előtt" (uo. X/1, 374/3).

Egy másik, ugyancsak Nagycenken 1678. április 23-án kiállított szerződésben pedig egyszerűen csak ez áll: „Lett ezen Levél és földek föll adása illyen böcsületes Személyek előtt, úgy mint akkorbéli Biró Gerencsér János, Esküttyö Szabó János, Polgár Antal, János ,Ugri Péter, Szalai János, Tislér János, Dobrai István és Varga János Uraimék előtt."

S talán még azt is érdemes megemlíteni, hogy olykor a falu pecsétjéről is szó esett, mellyel a szerződést megerősítették. A legérdekesebb talán az 1698. április 13-án keltezett egyik nagycenki szerződés erre vonatkozó része: „Actum in face Loci, die et anno, ut Supra — olvashatjuk — a' mellyet falu Pöcsétünkkel is megh erősitettünk". Ugyanakkor egy másik szerződésben, melyet 1678. május 6-án állítottak ki, az olvasható, hogy azt „*Polgári* pöcsétekkel megh erősitvén" tették egészen hivatalossá. E szerződéseket a falvak készítették és bennük a helyi, saját kifejezéseiket alkalmazhatták.

7. Hogy e mozzanat mennyire fontos, azt éppen az utána következő gyakorlat példája is mutatja, amikor a falvaknak az írtásföldek adás-vételében betöltött ellenőrző és szabályozó szerepe megszűnt, és azt a földesúri hatóság vette át. E nagyszámú adásvételi szerződés fennmaradása is valójában annak köszönhető, hogy a Széchenyi uradalom a későbbi visszaváltás reményében 1732—1733-ban összeiratta a jobbágyok kezén levő irtásföldeket, és ez alkalommal a birtokosoknak írásban kellett a birtokhoz való jogaikat igazolni, amit többnyire záloglevéllel vagy adásvételi szerződéssel tettek. Ezeket másoltatták le az összeíráskor a Széchenyiek, hogy ezentúl csak ekképpen igazolt földekről és az uradalom által kiállított engedélyek alapján irtott földek után fizessenek irtáspénzt a későbbi visszaváltáskor. Ezután a földek eladása is csak uradalmi engedéllyel történt, akárcsak az új irtások kezdése. Miért érdekes mindez számunkra? Azért, mert ezzel egy csapásra megszűnt a fent oly gyakran tapasztalt *polgár* elnevezés. Helyette az uradalom, az általa kiadott szerződésekben a függést is félreérthetetlenül kifejező *jobbágy* szót alkalmazta. Az új irtások engedélyezésénél különben már a XVIII. század elejétől is találkozhatunk e kifejezéssel. Így pl. Balatonmagyaródon 1725. december 3-án kelt az az irtásszerződés, amelyben a tiszttartó" M. Uraságh Ő Nagysága Magyaródi Jobbágyának, Hajdu Mihálynak — mint írta — attam föl erős darab erdőt, hat helyen valókat" irtásra (Ol. Széchenyi cs. lt. III/34, 206/C).

Ebben az időben kezdték a nagyobb allódiumok a birtokjog biztosítását is szolgáló irtásszerződéseket kiadni és e szerződésekben olyan helységek lakóit is az alávetettséget hangsúlyozó *jobbágy* szóval illettek, akik pedig mezővárosi joguk révén magukat joggal

polgár-nak nevezhették. E megnevezés mögött egyébként az uradalomnak az a törekvése húzódik meg, hogy az irtásokat — az eddigi gyakorlattól eltérően — a külső személyektől elvonják, és azokat az allódium által jobban ellenőrizhető és regulázható helybeli, saját fennhatóság alá tartozó jobbágyok kezére adják, akiktől, ha szükséges, könnyebben visszaválthatják.

Ezek után már nem is csodálkozhatunk az egyes falvak irtásföldjeinek birtokosait sorozatosan *jobbágy*-nak nevezik, mint az Egerváron 1770. február 10-én kiállított szerződésben is, amely szerint „Méltóságos Uraság Tőke Jánosnak instantiájára, mint Gősfai örökös *jobbágynak*" két hold sűrű erdő „irtását méltóztatott megengedni" (uo.).

Előfordult viszont, hogy jóval azon időpont előtt, amikor a nagybirtokosok az allodiális birtokjog biztosítása érdekében rendszeressé tették az irtásszerződéseket, az irtásföld pillanatnyi birtokosát *jobbágy*-ként említik. Így az az 1696. január 29-én Peresztegen kiállított zálogszerződés is, amely szerint az egyik lakos irtásföldjét három évre zálogba adta „Méltóságos Herczeg Eszterházi Pál Urunk eö Nagysága *Jobbágyának*", Rostás Jánosnak (uo. X/1, 374/3). Ez esetben viszont a *jobbágy* kifejezés nem is annyira az alávetettséget emelte ki, hanem a földesúrhoz, az Eszterházi herceghez való tartozást, ami — a zálogba vevő személy pontosabb meghatározásán túlmenően — bizonyos fokig a zálogügyet is alátámasztotta.

Mindez együttesen igen jól érzékeltetheti az egyes terminusok változékonyságát és érvényük határait. A terminológia, mint a fentiekben is tapasztalhattuk, igen érzékenyen reagál a társadalmi és gazdasági következményekkel járó folyamatokra. A *polgár* telkes-jobbágyra vagy irtásföld birtokosára alkalmazott terminusként még a megyei összeíróknál is gyakran felbukkant, de legtovább a helybeli jobbágyok kifejezéseként kísérhető nyomon. Amikor pedig adataink megszakadnak, ez nyilván nem a terminus kihalásának a jele, hiszen a szó még századunkban is élt általánosan használt terminusként.

8. S végül érdemes arra is utalni, hogy a *polgár* kifejezést a fentiektől némileg eltérő esetben is használták. Az 1779. március 1-én Köröshegyen tartott vizsgálaton, amikor az uradalmi árendátor gazdasági mulasztásai és az ezek révén az uradalmat ért károkat kívánták felderíteni, a következő kérdésre is választ vártak a kihallgatott tanúktól: „Mi oka lehet, hogy M. Uraság Pinczéiben levő Borok sokkal alább valók, mintsem a *Polgárok*é . . . ?" Erre pedig az egyik tanú, a köröshegyi 40 éves Bartos János a következőket válaszolta: „Egyéb okát nem adhattya a Tanú — olvashatjuk vallomásában —, hogy az M. Uraság Borai allább valóknak lenni láczatattnak, mintsem a *polgárok*é, hanem egyedül azt álléttya, hogy borostával tisztogatni nem szokták [ti. a hordókat] (uo. IV/15, 228/B). Erre viszont azt lehetne válaszolni, hogy az elnevezésben nincs semmi különös ha figyelembe vesszük, hogy Köröshegy, hol a tárgyalás folyt, és amelynek szőlőhegyéről szó esett, mint hajdúszabadságot nyert helység, ugyancsak kellő alappal rendelkezett, hogy lakóit *polgár*-nak nevezzék (Rúzsás L., 1974. 51—3.). Csakhogy a jelen esetben nem Köröshegy lakóiról, hanem a Köröshegy határában fekvő szőlőhegy birtokosairól volt szó, akik nem voltak szükségképp azonosak a helység birtokos parasztságával. A szőlőhegy ugyanis itt is, akár másutt, autonóm területként működött, ahol több helység lakóinak is lehetett szőlőföldje, gyakran olyan helységek lakóinak is, amelyek távol estek, és nem tartoztak a szőlőhegyet birtokló földesúr joghatósága alá. Így aztán nehezen lehetne elképzelni, hogy a szőlőbirtokosokat egyszerűen Köröshegy után, annak volt hajdúvárosi jogának következményeképpen nevezték *polgár*-oknak. Sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy a jelen esetben is a szessziós földeknél jóval szabadabb használat lehetett az alapja a birtokosok említett elnevezésének.

S ezt megerősíteni látszik az is, hogy ugyane perben még e birtokosokra használták a *paraszt* szót is, de nem társadalmi réteg vagy osztály jelölőjeként, hanem egy általános

és viszonylag egyszerű borkezelési szint jellemzéséül, amelytől a perben megtámadott árendátor elmaradt. Mert, amint a fenti tanú vallomásában folytatta, az árendátor még a hordókat sem töltette fel rendesen, hogy a „töltelékkel" a bor „virágját kivettetnék, mint a *parasztok* szokták" (uo.).

A perben egyébként még a *jobbágy* kifejezés is feltűnik, de a tényleges jobbágyok robotkötelezettségeinek említése kapcsán, tehát a szőlőhegytől függetlenül.

Szőlővel kapcsolatos egy másik adatunk is, amelyet 1720. körül a zákányi hegyen folytatott kihallgatáson az egyik tanúnak, a 60 éves Gotza Józsefnek vallomásában találhatunk, aki — mint vallotta — „ez előtt 4 esztendővel hegy mester lévén, az eö üdeje alatt adattak és foglaltattak el" némely szőlők, köztük „Skaletz alias Takács György Tilosi *polgárnak* szőlleje" (uo. IV/39, 251/L). Persze határozottan most sem állítható, hogy az említett elnevezés a szőlő birtoklásának következménye. E vidékről ugyanis nem sokkal későbbről van olyan adatunk is, amely általában a jobbágyot *polgár* kifejezéssel illeti. 1762. február 17-én állította ki a Somogy megyei főbíróból és egy esküdtből álló vizsgálóbizottság azt a jelentést, amelyből kitűnik, hogy a Széchenyiek kérésére Kálmáncsán bizonyos robotban épített épületeket akartak felbecsülni, és ehhez — mint olvashatjuk — „ahoz értő faragó *Polgár* Embereket" hivattak, mégpedig — hogy e személyek pontosabb társadalmi helyzetét is meghatározzuk — Istvándi Helységhül Méltóságos Kismartonyi Herczegh Jobbágyit Sipos István és Kovács Mihályt, Kiss Dobszábul Fejérvári Custosságh Jobbágyit Csimák Istvánt és Fakos Ferenczet, nagy Dobszábul Dobos János és Gere Györgyöt" (uo. IV/36, 247/B). Eszerint a *polgár* itt is jobbágyok megnevezése.

9. Adatainkat egyébként máshonnét is gyarapíthattuk. 1774. augusztus 11-én írta az uradalmi vezetőség azt a levelet, amelyből arról értesülhetünk, hogy a zalavári föld felmérési kísérlete után az egyik hidvégi halász szidalmazta a „Szalavári Lakosokat, és azoknak Papjait ... kit Szalavári *Polgárok* nem Szivelhetvén" később e halászt csúnyán megverték (uo. III/36, 208/F). 1796. június 3-án pedig Ádándon folytattak testimoniális kihallgatást a Sió melletti kicsiny település, Maros gazdálkodásának felderítéséről. E tárgyaláson Dobos Pál 33 éves fokszabadi tanú a következőképpen vallott: „Maroson, valamint más Szomszéd Helységekben is nem tsak az Uraságok Árendás birkások, hanem a Szántovető *Polgárok* is közönségesen négy Marhával szoktak szántani, akinek pedig jobb módja van, hat ökrön szánt" (uo. IV/18, 230/B). De hogy kétségünk ne legyen a kifejezés szélesebb körű használatáról, idézzük egy másik tanúnak, az Ádándi 69 éves Varga Mihálynak szavait is: „Marosiaknak, ugy mint más Helységbeli *Polgároknak* zabjok, kölessek, Moharjok és kukoritzájok" szokott főleg teremni. Más tanú, mint a fokszabadi 43 éves Kovács János *polgár* helyett „szántovető *gazdát*" említ, míg mások egyszerűen *gazdá-t* vagy „jóra való és szorgalmas *gazdát*" (uo.).

A múlt század elején is ismételten találkozhatunk a falvak lakóinak megnevezéseként használt polgár kifejezéssel. 1812. december 2-án a csokonai uradalom felterjesztésére adott feleletben olvashatjuk, hogy „Tsites János visontai fél Hellyes *Polgár*" építkezésé hez szükséges fát kért és kapott az uradalomtól (uo. IV/1, 212/G). Az 1800. évi „Csokonyai Fübéres Marhák Conscriptio"-jában szerepelnek pl. az „Aracsi *Polgárok*" is 72 forint 3 xr-os költséggel, amit fizetniök kell a „*Polgárok* ökreitül" (uo. IV/24, 239/C).

Végül nem érdektelen az a fizetési jegyzék sem, amit 1805-ben állítottak ki a csokonai uradalom tisztviselői, s amelyben egyrészt az „Árok metsző Kránitzok", azaz a krajnai vendégmunkások névsora szerepel, másrészt pedig a „Csokonyai és Visontai *Polgár* Zselléreknek neveik, a' kik ismét azon Árokban dolgoztak" (uo. IV/24, 239/C). Világos, hogy a jegyzék a helybelieket akarta elválasztani az idegen idénymunkásoktól és aközben került sor a fenti szokatlan szókapcsolatra, mely így is tanulságos lehet.

Mutatja ugyanis azt, hogy a *polgár* kifejezés adott esetben túlléphetett az általánosságban használt szessziós jobbágy fogalmán. S mivel Csokona mezőváros, Visonta pedig falu volt, még azt sem lehet állítani, hogy mindez a mezővárosi jogállás és azzal kapcsolatos szóhasználat közvetlen következménye.

10. Végül is világos, hogy a felszabadulásig a Dunántúlon a birtokos parasztság *polgár* elnevezése igen messze nyúló és szerteágazó hagyományokon alapszik. A XVI. század végétől a jobbágykor végéig folyamatos adatokkal kísérhető nyomon a terminus használata, a múlt században pedig már publicisztikai adatai is megtalálhatók. A XVI. század 2. feléből való adatok valójában azokból a forrásokból kerültek elő, amelyek mint a parasztság mindennapi életébe bevilágító legkorábbi folyamatos szövegek — jobbágylevelek és úriszéki periratok — maradtak ránk. Az akkorbéli adatok viszonylag nagy bősége alapján joggal feltételezhető, hogy e terminusnak a fenti jelentésben való megrögződése és széleskörű elterjedése e kort megelőző időben történt. Persze pontos időt adatok híján nehéz lenne megállapítani, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy e szónak szessziós jobbágyra való alkalmazása összefüggött a középkor végén, illetve az újkor elején végbement nagyarányú gazdasági fejlődéssel, amely lényegében a mezővárosokban összpontosult. E fejlődésnek jellemzője volt részben a fokozott mezőgazdasági árutermelés, melynek előnyei kétségkívül a városok mezőgazdasággal foglalkozó lakosait is kedvezően érintették. E kedvező fejlődés nemcsak anyagilag hozta magasabb szintre a lakosságot, hanem nyilván öntudatban, magatartásban is, aminek egyik kísérője lehetett a módosabb és szabadabb városlakók nevének is átvétele és használata (vö. Századok 1944. 38—42).

A középkor végi és újkor eleji fellendülő paraszti árutermelésnek mind gazdasági, mind pedig társadalmi hatása és az erre következő ellenhatások is jól ismertek. Mint egyik legkiemelkedőbb és legsúlyosabb következményét a Dózsa-féle parasztháborút említhetjük, melynek leverése és az utána következő megtorlások messzire visszavetették a korábbi fejlődést, és annak útját sok tekintetben vakvágányra terelték.

Érdemes viszont ezzel kapcsolatban arra utalni, hogy az összecsapások és a súlyos megtorlások elsősorban az Alföldre és a Felvidék egyes részeire összpontosultak, míg a Dunántúlnak nagy része e háborúságokból kimaradt. A Dunántúlnak ez a viszonylagos nyugalma, bolygatatlansága mindenesetre hozzájárulhatott ahhoz, hogy a szabadabb fejlődésnek némi folyamatossága is fennmaradjon, és ha e korban már a polgár szót is használták a fenti értelemben, továbbra is létalapja legyen. Ha viszont még erre nem került sor, akkor éppen a szabadabb hagyományok töretlenebb fenntartása teremthetett kedvező alapot használatára. Mindenesetre a Dózsa-féle parasztháború után alig 40 évvel már sor került a terminus regisztrálására.

11. A *polgár* szó földesgazda elnevezéseként való használatára először kétségkívül a mezővárosokban került sor. A terminus szélesebb körű elterjedésében aztán sokféle tényező közreműködhetett. Ezek közül az egyik lehetett az a nagyarányú lakosságcsere, ami a háborús pusztítások során bekövetkezett, és amely révén mezővárosi lakosok falvakba, illetve a falvak jobbágyai mezővárosokba kényszerültek költözni. Ennek során elnevezésük is keveredhetett, és e keveredés alkalmával mindenki szívesebben alkalmazta a kedvezőbb elnevezést. Érdekes példát idézhetünk e kényszerű helyváltoztatásra az 1747. február 5-én Nagybajomban lefolytatott testimoniális per anyagában, amely során az egyik eltűnt tarnócai örökös jobbágy, Nagy Péter után nyomoztak. Amint az egyik tanú, az 58 éves, csokonai Dávid Gergely elmondta: „el pusztulván hajdani üdőben Tarnócza, Gyöngyösre vette [ti. Nagy Péter] ugyan fönt titulált Méltóságos Urasága Jószágára lakását; üdő jártával Gyöngyöst is pusztán hagyván, valamint többi örökös Jobbá-

gyok, úgy Nagy Péter is Csokonyában jött lakni és itt halálos holtigh adózó Jobbágyságot viselt itt is Csokonyában s ennek előtte mint egy húsz Esztendővel mult ki e Világbul". Fia pedig szolgálatra Ladra költözött (OL Széchenyi cs. lt. 239/C).

Nyilvánvaló, hogy az eképpen Csokonában rekedt jobbágyok idővel igyekeztek átvenni a helybeliek elnevezését, annál is inkább, hiszen a földesúrnak is az volt a törekvése, hogy e jobbágyokat — igaz, a privilégiumok visszaszorításával — egy szintre hozza. Ugyanakkor azt is tapasztalhattuk, hogy közvetlenül a török után a viszonylag kedvező jobbágyi szolgáltatások idején egyes falvak népe is *polgár*-nak nevezte magát, sőt Radanay zalavári apát e szóval jelölte az igen kedvező feltételekkel csalogatott új telepeseket is. De ezzel párhuzamosan feltűnt a kifejezés a szabadabb használatú irtásföldek birtokosainak és a szőlőtulajdonosok neveiként is.

Az új telepedés kedvező lehetőségének azonban hamar vége szakadt, és az irtásföldeket is folyamatosan visszaváltották a szerveződő allódiumok. A fent említett örökös jobbágy utáni nyomozás is lényegében e törekvés érdekében történt: a jobb helyzetbe került jobbágyokat ily módon is rendszeres robotolásokra akarták szorítani. Ebben az új helyzetben, amit az allódiumok megerősödése és terjeszkedése jelentett, — főképpen a XVIII. század közepétől — a jobbágyok számára legbiztosabb menedéket jelentette a szessziós föld, melyet a központi hatalom is a legkülönbözőbb módon igyekezett védeni. Bármennyi teher is nehezedett a telkes jobbágyokra, mégis a földtelenekhez képest, akiket az allódiumok bérmunkáira kényszerítettek, a királyi rendeletekkel is körülbástyázott szesszió, a telek volt az, amely végül is a szabadabb élet felé reményt adott. S különösképpen azzá vált, amikor — ha kivételképpen is — néhány esetben a jobbágyok a feudális korban is megváltakozhattak, és ezzel a feudális viszonyok között elérhető „szabadságra" szert tettek, „polgár"-okká lettek. E korban, ilyen viszonyok között kötődhetett össze a *polgár* név oly szorosan a szessziót birtokló parasztsággal és maradt végül is kb. a felszabadulásig a saját földjén, önállóan gazdálkodó parasztember helyi kifejezése.

Megjegyzendő viszont, hogy e kifejezés csak a korai időben, lényegében a XVIII. század elejéig használatos általánosabb érvénnyel, s így tapasztalható a földesúri iratokban is. A század végén, de még inkább a múlt század elején, a mikor az uradalmak szervezése érdekében szükségessé vált a jobbágy munkaerejének maximális kihasználása és földesúri munkára való szorítása is, az uradalmi szövegekből szinte teljesen eltűnt e kifejezés. Helyette — mint az irtásföldek kapcsán is láttuk — rendszeresül a hivatalos *jobbágy*, illetve a *paraszt* elnevezés ott is, ahol pedig a helyi gyakorlatban ez sértő is lehetett. Az 1804. május 18-án Segesden kiadott gazdasági rendelkezések, melyeket Széchenyi Ferenc nevében adtak ki, már szinte kizárólag csak parasztokról tett említést: „Minek utána a *Paraszt* már értesült calcaturája elvesztéséről — olvashatjuk — szükséges, hogy irásokat tegyen, hogy azok „a Bogáti Calcatura helett a *Parasztoknak* adassanak", mert haszontalan a nagy átszervezés, ha „a *Parasztoknak* második Calcaturájok abban meg hagyatott" és így tovább (uo. IV/21, 232/D).

Végül is a *polgár* név a XVI. század 2. felétől szinte napjainkig nyomon kísérhető mint a telkesjobbágyok, parasztgazdák helyi, dunántúli kifejezése. A terminus kialakulása kétségkívül a kedvezőbb gazdasági és társadalmi helyzetet biztosító korai árutermelésben keresendő, melynek bázisai a mezővárosok voltak. Ettől kezdve e kifejezés nyomon kísérhető nem pusztán a mezővárosok lakosainak neveként, hanem minden olyan helyzetben, amikor a szabadabb gazdálkodásra és életre némi lehetősége adódott a parasztságnak. Ily módon e terminust úgy is tekinthetjük, mint a szabad életre való paraszti törekvés egyik nyelvi kifejeződését.

Takács Lajos

Tanulmányok a magyar impresszionista stilusról. Szerkesztette Szabó Zoltán

Bukarest, 1976. Kriterion könyvkiadó, 180 lap

I. Talán szerencsésebb lett volna a kötet címében az „impresszionista" megjelölés helyett a „századforduló" elnevezést használni; ezt tette P. Dombi Erzsébet kitűnő bevezető tanulmányában, amelynek címe: Színhatások a századforduló prózájában (5—48), és úgy gondoljuk, igen helyesen járt el, hisz vizsgált szerzői közül Justh Zsigmond a legkorábbi (egy regény, a Művész-szerelem, 1888. és egy novellaskötet: Káprázatok, 1887.) és Elek Artur, illetve Szini Gyula a legkésőbbi (Elek Artur: Álarcosmenet, 1913.; Szini Gyula: A rózsaszínű hó, 1913).

P. Dombi Erzsébet ezt a korszakot, helyesebben az általa vizsgált negyedszázadot (a kicédulázott tíz kötet szimmetrikusan helyezkedik el a XIX. és XX. század „két oldalán") az impresszionizmust közvetlenül megelőző ún. preimpresszionista kornak nevezi; figyelmeztet arra, hogy Szabó Zoltán a preimpresszionizmust (és a preszimbolizmust) a szecesszióval egybeeső stílusiránynak tekinti.

1. A szecesszió és az impresszionizmus közti határvonal megállapítását, a két stílusirány elkülönítését, az ismertető jegyek kifejtését egy átfogó, elvi jellegű tanulmány vállalta: a második. Írója a kötet szerkesztője, Szabó Zoltán, a Kis magyar stílustörténet (Bukarest, 1970.) és olvasóink előtt jól ismert, számos stilisztikai tanulmány szerzője (pl. éppen a jelen kötethez vág Malonyai Dezső impresszionizmusa, ITK. 1973. 583—7. és A századvégi impresszionizmus stílusformái, ITK. 1976). A kötetünkben közölt tanulmányában is a századforduló prózája foglalkoztatja, nevezetesen és elsősorban az, vajon elválasztható-e a szecesszió és az impresszionizmus, mint — és ezt hangsúlyozni kell — az irodalmi művek n y e l v i stílusa.

„Bozótos és ingoványos terület már csak azért is, mert a szakemberek egészen eltérően értelmezik" (51). Így tűnik ez Szabó Zoltánnak, és igaza is van; azt a nem könnyű feladatot vette a vállára, hogy az irodalomtörténészek, esztéták, történészek, művészettörténészek meghatározásaiból induljon ki, és ezekből szűrje le a nyelvi jegyeket, amelyeket ő egyelőre főként a szemantika területén mutat ki.

Mind a szecesszióra, mind az impresszionizmusra jellemzőnek tartja: a díszítettséget (56—60); a művésztémát (60—5); a természetlírizmust (65—8); az illúzió és álom jelenségeinek kedvelését (68—72); az érzetkultuszt (73—8) és a stilizációt (78—82).

a) A díszítettség úgy nyilatkozik meg a szókapcsolatban, hogy a helyettesítés, ill. kiegészítés (bővítés) eljárásával az írók fokozzák a stilisztikai hatást.

„Kosztolányi egy helyen a fényes, tündöklő zöld helyett a feltűnőbb smaragdot használja: *smaragd fű*" (59). „Üvegszerűen csillogó birsalmasajt szeletkék, rubin-pirosak vagy halványrózsaszínűek" (ugyancsak Kosztolányitól). „Itt a csillogót az *üvegszerű*, valamint a *rubinpiros* és a *halványrózsaszín* egészíti ki, és egyben ez a három szó teszi a *csillogó* jelentését pontosabbá, árnyaltabbá" (uo.).

Még az ellentéttel való fokozó hatást említi Szabó Zoltán: „Annyit vallok be, hogy csúnya, pusztító életet éltem. De mámorok rózsás felhői úszkáltak sűrűn felettem" (Ady) (60).

b) A művésztémák c. fejezetben azt tudjuk meg, hogy a festészet, a zene szókészlete hat az írói nyelvre; főként az előbbinek a hatása fontos, mert magával hozza a színek megnövekedett szerepét a szépírói stílusban. Erről a témáról szól igen bőven P. Dombi Erzsébet már említett dolgozata; tárgyalására még visszatérünk. Szabó Zoltán egyébként újra előveszi a problémát az érzetkultúra fejezetben, itt inkább azt emeli ki, amivel P. Dombi Erzsébet nem foglalkozik, a zenei hatást: „Az író egy érzelmi állapotot vagy egy felidézett hangulatot zenei hatással társít, és zeneművészeti fogalmakkal érzékeltet: „Minden érzéknek kijut a maga gyönyörűsége. Vadvirágok mézes illata, selymes fű s az örökké zsongó, szabadégi *hangok*, az eleven természet örök *orgonája* (Babits)". (64).

Egy Pekár Gyulától származó példában az álomszerűen megjelent nő „lábszárainak trochaeusi lejtése és derekának anapestusi lengése egy melódiává lett" (uo.).

c) A természetlirizmus azt jelenti, hogy „egyféle megszemélyesítéssé válik így a virág vagy az állat" (66). A szépírói stílusban a természetre és az emberre vonatkozó fogalmak olvadnak össze: *embervirág, orchidea-emberke, őzike-leány, rovarnőcske* (uo.).

A természetet emberre jellemző módon, felöltöztetve jelenítik meg az írók; ez végső fokon a növények egyfajta emberiesítése; emberi cselekvéseket, sajátosságokat is tulajdonítanak a növényeknek: „A bájos dombok téli öltözetben voltak: sötétbarna érdes-bolyhos kosztüm és fehér prémes boák fedték kerek vállaikat. De a nap a hóprém színét gyenge sárgával bársonyozta (Babits)" (67).

d) Az illúzió és álom fejezetben arról beszél Szabó Zoltán — és úgy gondoljuk, fontos új dolgot szögez le, — hogy „a századelőről jól ismert képekhez . . . hasonlóan a szépirodalomban az illúziót keltő látásképzetek homályosítottak, a színek átszűrtek, elmosódottak vagy opálosak, a hallási érzetek szintén megszűrtek, tompítottak, alig hallhatók . . . Az érzéki hatások tompításának többféle módja van. . . . egy külön szó jelzi a hatás erejének csökkentését . . . ezt még kiegészíti [az író] egy másik érzékterülethez (a halláshoz, a szagláshoz) tartozó érzet hasonló hatásával" (69—70).

A két példa közül különösen a Kaffka Margittól származó győzi meg az olvasót: „A háziasszony nappalijába mentek, e bronz és rezedazöld tapéták közé, ahol a világos, nagy áttört függönyök mögött, a reggeli intérieur félderűjében könnyű (. . .) és bájos parfümilllat úszott" (70.).

A halványítást: a függönyöktől átszűrt színek *félderűjét*, a szagláshoz tartozó érzet: *bájos parfümillat* egészíti ki.

Máskor a kiegészítő szó elvont jelentésű: *szelíd, enyhe, finom, derengő, könnyed;* ezek használatával sejtelmes, rejtelmes hangulat támad: „A pompás, illatos, meleg hálószoba tejfehér világosságban úszott. A bútorok halvány selyme lágyan fénylett a szelíd, enyhe sugárzásban" (Iványi Ödön) (uo.). A megfoghatatlanság és tűnékenység jellemzésére bizonyos állandóan visszatérő szavak szerepelnek: *léggömb, buborék, hab, pára, párázás, villódzás* (72). Kár, hogy mindössze két rövid példát kapunk.

e) Az érzetkultusz c. fejezetben (73—8) főként a színekről beszél Szabó Zoltán; futólag már volt szó erről a művésztémák c. fejezetben. Ez voltaképpen P. Dombi Erzsébet témája. *Arany, csillag, csillám, érc, fáklya, láng, parázs, rakéta, tükör, tűz, üveg, vulkán* azok a főnevek, amelyek mint fényes jelenségek az erős világosság, csillogás kifejezői. Kár, hogy alig egy-egy példával szemléltet; hiányoljuk a fenti főnevekhez kapcsolódó példák részletes bemutatását.

Ugyanúgy igen érdekes a hangképzeteket, továbbá a tapintás érzetét felkeltő főnevek felsorolása. A pohár és az üveg (csengő hang) hangképzetet fejez ki. *Baba, csipke,*

fonal, japán csecsebecsék, csészék és *ellenző, porcelán, selyem, üvegvirág,* továbbá néhány melléknév: *cifra, habos, fodros, hímzett* a tapintás érzetével összefüggő könnyűséget, illetve finomságot, könnyedséget, törékenységet, kecseset, bájosat érzékelteti: „Az ég itt indigószín, és a toronynak este égő szeme van, s kacéran hordja cifrázott erkélyét, mint csipkéit a kecses táncosnő" (Babits) (77).

Csak azt sajnáljuk, hogy mindössze három példát hoz a szerző a sok főnév szemléltetésére; minden főnévre több példa kellett volna.

f) Az utolsó fejezet, amely szemantikai síkon közelíti meg a szecesszió és az impresszionizmus problémáját, a stilizáció; ezen a szerző érzetek, főként színeket jelölő szók állandóan visszatérő szerepét érti. Ez a visszatérő szerep a lényeget emelné ki, összefoglalva, mintha minden más közlési funkció másodrangú volna. Egyúttal a visszatérő szók szimbolikus jelentést is hordoznak; a szín-szimbolika a leggyakoribb, mint pl. Bródy egyik regényében, Az ezüst kecskében; egy szoba belseje, ahol minden fehér, a nem fehér külvilággal szemben a tisztaságot (és talán az elérhetetlen iránti nosztalgiát) szimbolizálja:

„Beléptek a *fehér* szobába, ahol egy karosszékben álmodozott egy *fehér* lélek (. . .) A nagy szoba mindenféle — de mind *fehér* alapszínű — függönyök és mozgatható falak segedelmével búvóhelyekre, fülkékre, intimus, kéjes, — és oly tiszta nyugvóhelyekre volt osztva. Az egyik sarokban *fehér* faráccsal körülvett szép kert (. . .) *Fehér* viola nyílott benne (. . .) A szoba bágyadt, ragyogó, szomorú és diadalmas *fehérségben* a selymek, régi és új szövetek, az aranyozott *fehér* bútorok, állatszőrök, csipkék és virágok egy alapszínében az asszony volt a *legfehérebb* (. . .) Tegnapi *fehér* orgona volt tűzve a keblére (. . .) Ugye szép itt, mi, ez a *fehérség?* Csakhogy odakint már elszoktatok ettől a színtől ! (. . .) A hó kezdett esni (. . .) és hatalmas erővel újra gazdagította a *fehér* szoba színeit. Aztán egy meleg széláram nekivágott a *fehéredő* hajnalnak, és megint minden fekete lett (Bródy Sándor) (81).

2. Ugyancsak szemantikai témának gondos és alapos kifejtését találjuk a már említett első dolgozatban, amely megelőzi Szabó Zoltán elvi, összefoglaló tanulmányát. P. Dombi Erzsébet fejezetcímei a következők: Színek és színnevek; A színek korrelációja; A színjelölések grammatikai formái; végül pedig: Színhatás és stílushatás.

a) A Színek és színnevek fejezetben megtudjuk, hogy a századforduló stílusában a fehér a legjelentősebb. Czóbel Minka egy novellájából idézett hosszabb szövegrészben éppúgy uralkodik a fehér szín, mint Bródy Sándornál, ahogy fent láttuk. „A *fehér* előfordulási aránya Elek Artur elbeszéléseiben a legmagasabb" (15). Ahogy a gyakorisági táblázatból (18) kitűnik, ez 31,95%, míg a *kék* Elek Arturnál csak 5,63%-ban fordul elő, holott a kék is elég kedvelt színárnyalat; a Justh, Ambrus, Malonyai, Pekár, Czóbel, Szini, Elek szerzőknek a dolgozat elején felsorolt műveiből, összesen tíz könyvből vett teljes példaanyag alapján a *kék* 9,24%-ban fordul elő és a 19,25% fehér, a 15,66% fekete után a harmadik helyet foglalja el. Még a zöld és a sárga érnek el magas helyezést: 8,66 és 8,27%-ot.

A jelzett keretek közt azonban minden író egyéni; a 19. lapon olvashatjuk a kiértékelő megjegyzéseket.

A színek használatának százalékos megosztása nem elegendő a jellemzéshez; P. Dombi Erzsébet tanulmányának minden bizonnyal legértékesebb és legújabbnak ható része a színek korrelációjáról szóló fejezet (19—26). Két szinten végezte el a matematikai jellegű vizsgálatokat: a makrokontextus, ill. a mikrokontextus szintjén.

A jobb megértés céljából idézzük a szerző kevés, ám igen jól megválasztott példáinak egyikét; csak sajnálni tudjuk, hogy a kétségkívül igen hasznos matematikai képletek mellett nem szerepel több szemléltető anyag !

„Egy tavaszi mese szereplői *halvány-lila* alapon jelennének meg, *sárgás-fehér* köntösben, olyan *halvány-lila* alapon, mint amilyenbe a messzi láthatár körvonalai mosódnak szét kora tavaszkor. A mese folyamán ez a *gyöngéd lilaszín* puhán olvadna át a *nyári, melegen rezgő, majd forró vörösbe*, amelyből már *szikrázó fehéren* válnának ki a szereplők alakjai" (Malonyai) (21).

Az idézett példában egyetlen mondat hat színmegjelölést tartalmaz. Nem szorul bizonyításra, mennyire sajátos jelleget ad az író stílusának a színek halmozása; hisz egyetlen színnév, pl. ha egy ruhadarab előtt mondjuk, (a „*szürke* felöltő"), az még nem jellemző a szecessziós vagy impresszionista stílusra. A matematika kedvéért P. Dombi Erzsébet az összes ilyen egy mellékneves példát is felvette anyagába. Éppen ezért szükséges a korrelációk vizsgálata, amely felfedi a stilisztikai lényeget. Mindenekelőtt az derül ki a példák összetevéséből, hogy bizonyos írók gyakrabban élnek a színek t á r s í t á s á v a l; leggyakrabban Justh Zsigmond: sajnos, a 2. táblázatban (20) az oszlop tetejéről éppen Justh Zsigmond adata maradt le. Így csak P. Dombi Erzsébet megjegyzéséből értesülünk arról, hogy „a színkezelésben érvényesülő asszociációs készség tehát leginkább Justh sajátja", de a százalékot nem olvashatjuk sehol. Elek Artur, Czóbel Minka színvilágára is az egymással kapcsolódó színek jellemzők (53,29 egyedi és 46,79 korrelációs színjelölés az elsőnél; 60,51 és 59,49 a másiknál). Akkor ékesszóló a két adat, ha összehasonlítjuk Ambrus Zoltánnal: 77,16 és 22,84; Ambrus tehát nem kedvelte a színtársításokat, vagyis szemantikailag konzervatívabb, mint a kiválasztott többi szerző; ez egyébként mondatszerkesztésével is jól bizonyítható. Szabályos mondataitól távol van a nominális, a főnevek halmozásán alapuló, oldott, impresszionista felépítés.

Az idézett példából az is kitűnhet, hogy bizonyos színek meghatározott színek társaságában szoktak előfordulni. P. Dombi Erzsébet szerint vannak indukáló színek és indukált színek; a rózsaszín, a lila, a zöld és a szürke a legkedveltebb, mint indukáló szín; az arany és a kék a leggyakoribb indukált szín. A korábban idézett példában a *lila* tényleg alapszín; a *sárgásfehér*-et és a *vörös*-t indukálja, a *vörös* is indukáló szín a maga helyén: a *szikrázó fehér*-et indukálja. Ebből a felismerésből is lehet statisztikát készíteni; ezt meg is cselekedte a szerző (23). rendre felsorolja az írókat aszerint, ki melyik színösszekapcsolást kedveli.

Végül a mikrokontextus szintjén a színtónusok és interferencia-árnyalatok vizsgálata következik (24—26); *sárgás-fehér*, és hasonló szókapcsolatokról, tehát két különböző színnév összekapcsolásáról végez felmérést egy ún. gráf segítségével, hozzátartozó táblázatokkal. A vizsgálatból kitűnik, hogy „a gráf centruma a sárga" (26). vagyis a sárga színnek központi szerepe van a bonyolultabb színmegjelölésekben; viszont a *lila*, a *rózsaszín* és az *ezüst* periferiális helyzetüknél fogva ritkán fordulnak elő az összetett színjelölésben.

P. Dombi Erzsébet dolgozatának a legjobb részeit idéztük, mintát és követendő eljárást nyújtanak minden kutatónak, aki hasonló területet kíván vizsgálni és feltárni. Munka pedig jócskán akad, hisz maga a szerző csak tíz művet vizsgált a századvég hatalmas termésből.

b) Halványabbnak érzem a Színjelölések grammatikai formái c. fejezetet (27—34). Talán azért, mert keveslem a példákat; a jelenségek mintegy jelezve vannak csupán, holott bizonyos sajátságok akkor kezdtek tért nyerni, terjedni a magyar prózában. Ilyenek a melléknevek főnévi szerepköre a szófaji átcsapás keretében; a *-ság, -ség* képzős származékok és az utóbbiakkal kapcsolatban a birtokos szerkezetben való előfordulás: „Vala pedig ama kertben a *zöldnek* minden pompája" (Szini); „Klára beszédjébe vegyül valami a *bíborpirosból* is vagy a *barna-feketéből*, hogy mélyebb és fáradtabb a hangja" (Czóbel ... ingadozó lapulevelek. Tányérjuk dércsípte *halványzöldje* megezüstösödött a hullámzó holdsugaraktól (Czóbel); A lombok (...) átolvadnak a zafirkékbe (Szini)

a lombtömegek (. . .), melyből vígan, ifjan vált ki egy-egy jávor *csengő hangu világos zöldje*" (Czóbel). Összesen öt példa; a *-ság, -ség* képzős származékra három példa áll: *Fehérség*, elterjedő *fehérség* a földön, *szürkeség* az égben s a *fehérség* és a *szürkeség* közt fekete varjuk libegtek, kavarogtak, szálltak (Czóbel); Egy nagytányérú fehér százszorszép magas, vékony száron ingadozott s mintha *fehérsége* nőne, mind világosabban vált ki az elalkonyult mezőből (uo.); Összhangzatosan olvadt a háttérben levő hegyek kékes *szürkeségébe* (uo.). A birtokos jelzős szerkezetben előforduló *-ság, -ség* képzős származék stilisztikai ereje igen nagy. Egyetlen olyan példát idéz a szerző, amelyben az elvont, színt jelölő főnévben *-val, -vel* rag járul: „A festményekből incesztuózusos hangulatok áradtak. A szobrok *a márvány lázadó fehérségével* s a bronz olajos simaságával sarkantyúzták az érzékeket (Szini) (33).

A magyarázat azonban elmarad: pedig mind az alanyként álló, mind a birtokos szerkezetben különféle határozóként, de elsősorban a fentiekhez hasonló módhatározói szerepkörben használt *-ság, -ség* végződésű színnév (és nemcsak színnév; a fenti példában a *bronz olajos simasága* is a legnagyobb mértékben figyelmet érdemel) éppenhogy segítene bennünket abban, hogy az összemosódó korszakokat elválasszuk. Esetleg a szecesszió addig tart, ameddig a *-ság, -ség* végű színnevek csupán alanyként, minden egyéb bővítmény nélkül állnak; impresszionizmus pedig akkor jelentkezik valamely író stílusában, amikor az író a *-ság, -ség* végű színnevekkel, ill. egyéb elvont főnevekkel kifejező stilisztikai hatásokat tud előállítani pl. úgy, hogy a *-ság, -ség* végű színneveket, (ill. más elvont főnevet) birtokos szerkezetbe helyezi, de az elvont főnév még megmarad alanynak; vagy továbbmenve, az elvont főnevet határozóként, ill. *-val, -vel* ragos módhatározóként használja. Az idézett példát követi mintegy odavetve, egy lapszám nélküli Pekár-példa: A melléknévből képzett elvont főnevek szinesztetikus jelzőt is könnyebben vonzanak. Pl. *egy lepedő hideg fehérsége* (Pekár). Kár volt nem idézni az egész mondatot; nem mindegy ui., hogy az elvont színnév alanyként avagy határozóként fordul-e elő; l. az Elvont főnevek sajátos mondatstilisztikai szerepkörben egy századvégi írónál c. tanulmányunkban (Nyr. 1974. 172—7) az alábbi példát: „És mégis (. .) ott volt az érzéketlen, fagyos nyugalom s a mozdulatlan, sötét álom — a pompás, faragott ágy közepén, *egy lepedő hideg fehérsége alatt*" (Iványi Ödön: A püspök atyafisága, 1890. 1: 33).

Egyébként az elvont színfőnevek nemcsak szinesztetikus, hanem más típusú, szabványosabb jelentéstartalmú melléknévi jelzőkkel is kiegészülhetnek, mint ahogy a szerző dolgozatának utolsó fejezetéből ez kitűnik. Idézzük tehát a Színhatás és stílushatás c. fejezetből azt a három példát, amelyben az elvont főnév birtokos szerkezetben birtokszóként állva egyszer alany, aztán tárgy, végül pedig helyhatározó. A szerző nem utal arra, hogy elvont főnévről van szó, és nem említi, hogy a szerkezet, ill. az elvont főnév előtt n e m szinesztetikus jelző helyezkedik el; a színes reflexek nagy szerepét, szimbolikus funkcióját emeli ki csupán, és Pekár egy mondatával magyaráz (a mondat szerepel a példák közt):

„Kékesen világított a fehér abrosz a sárgásfehér tejhab alatt s erősen vált ki a magasnyakú üvegkannában a hideg kávé *fényes* barnasága. (Czóbel) (37); . . . a pirosban vért látok, a sárgában a halál sápadtságát, a fehérben a szemfedő fehérségét, a feketében az örök semmit, a pihenést. (Pekár) (38); Boldogok voltunk-e? Nem lehet azt szóval elmondani: a tökéletes harmóniák *boldog* fehérségében teltek el perceink, (Pekár) (uo.).

Hálásak lehetünk a szerzőnek azért, hogy felhívta a figyelmet A színjelölések grammatikai formái c. fejezetében az e l v o n t színfőnevek jelentőségére; igen nagy munka van hátra, hogy mennyiségileg is, százalékosan, ha tetszik táblázatokkal szemléltetve kimunkáljuk a századvégi íróknál árnyalt használati körüket, pl. *-a ság -ség* végű főnevek megoszlását írók szerint.

Legyen szabad itt még egyszer nyomatékosan arra rámutatni: sokkal nagyobb stilisztikai jelentőségű ez a csoport az összetettszó szintű színjelöléseknél is; úgy véljük, már a romanticizmustól fogva jelentkeznek ilyen összetételek, mint: *barna-fekete* (Czóbel,) *aranyszínű* (Szini), *ametisztszínű* (Ambrus), *zafirkék* (Szini), *fényes-fekete* (Malonyai), *éleszöld* (Elek). És sokkal jelentősebb a színnévből képzett igéknél is: *barnuló ég* (Malonyai), *fehérlő holdsugár* (Czóbel) stb. A hiányzó magyar stílustörténet miatt egyelőre nem tudjuk, mikor és hol kell keresni pl. a színnévből képzett melléknévi igenevek forrását; talán a romanticizmusban vagy még korábban? Nem lehet azonban vitás, hogy az elvont színfőnevek és az elvont színfőnevekből képzett szerkezetek stilisztikai jelentősége a tárgyalt korszakban döntő, és megelőz minden mást: az összetett szó szintű színjelöléseket, ill. a színnevekből képzett igéket is.

c) Lezárva a P. Dombi Erzsébet dolgozatáról elmondottakat, emeljük ki a már említett utolsó fejezetből a szinesztetikus funkcióról szóló részt (38—45). Megtudjuk, hogy „a szín-szineztéziák között a legjelentősebbek a szín-hang társítások. Leggyakrabban szerepel bennük a szimbolikus funkcióban is kedvelt *fehér*, *fekete* és *arany*" (39). „Ritkábban ugyan, de szag- és hőérzetek neve mellett is jelentkeznek színminősítések" (uo.). A felvillantott példák azonban itt is csak illusztrálják az egyes megállapításokat; részletesebb, az írókat jellemző mennyiségi mutatókat nem kapunk. Egyetlen kivétel a különböző nyelvi szinten jelentkező szinesztéziák mennyiségi megoszlását szemléltető táblázat; „különösen feltűnő az összetett mondat, illetőleg a több mondat terjedelmű szinesztéziák viszonylagos magas számaránya: az itt jelentkező 15,75 százalékkal szemben a nyugatosok szinesztéziáinak csupán 7,60 százaléka ilyen összetettségű" (41).

Ezzel szemben a szerző nevezetes Öt érzék muzsikája (Bukarest, Kriterion, 1974.) c. művében ez az elemzés igen részletes. A szinesztézia grammatikai formái c. részben (i. m. 91—120) ilyen táblázatok találhatók: Akülönböző nyelvi szinten jelentkező szinesztéziák mennyiségi megoszlása (összetett szó, az egyszerű mondat, összetett mondat; a kompozícionális egység; itt szerepel az összetett mondat 7,60% mutatóval— nem érdektelen kiemelni azonban Babits Mihályt, ő a legmagasabb: 9,15%-kal jelentkezik; Ady és Tóth Árpád a legalacsonyabbal: 6,68%-kal és 6,71%-kal).

Továbbá: Az alárendelő szinesztetikus szószerkezetek megoszlása a szintagma jellege szerint (jelzői, predikatív, határozói, tárgyi); A jelzős szintagmák átlagos megoszlása jelzőfajták szerint (minősítő, birtokos, értelmező); A jelzős szintagmában jelentkező szinesztéziák megoszlása az alaptag mondatbeli helyzete szerint (az alany jelzője, a névszói állítmány jelzője, a határozó jelzője, a jelző jelzője); A szinesztetikus predikatív szintagmák megoszlása az állítmány szófaja szerint (igei állítmány, névszói állítmány); A szinesztetikus határozói szintagmák általános megoszlása a határozó jellege szerint (módhatározók, helyhatározói, eszköszhatátozói, eredményhatározói, okhatározói, egyéb határozói); A tárgyas szintagmában jelentkező szinesztéziák megoszlása az alaptag mondatbeli helyzete szerint (az állítmány tárgya, az alany tárgya, a határozó tárgya, a jelző tárgya).

Mindez az egyszerű mondaton belüli kapcsolódások grammatikájára vonatkozott; az összetett mondat, vagy pontosabban az egyszerű mondatnál nagyobb terjedelmű szinesztéziák esetében azt állapította meg a szerző korábbi művében, hogy szembeszökő az alárendelő mondatok túlsúlya (83,77%) a mellérendelőkkel szemben. *Amint* kötőszós hasonlító mondatokra és a jelzős mondatokra látunk egy-egy példát; és van példa egy mellérendelő, kapcsolatos összetett mondatra is. Jó az az elemzés, amelyben a szerző a tagmondatok viszonyától függetlenül az egyszerű mondatoknál nagyobb terjedelmű szinesztéziákban azt vizsgálja, hogyan lépnek egymással kapcsolatba a legkülönbözőbb mondatrészek, mint pl. ebben a Szép Ernő-i strófában; a *csillagkoszorú* szinesztetikus megjelenítésekor a korábbi mondat alanya lép kapcsolatba a másik mondat állítmányával:

„Csókoljatok meg *csillagok* | Hallom pirult hangjegy fejecskék | Hogy *zongoráztok bűvös estét* | Kigyulladt mák álom honában | Kerengve sűrű koronában | Mig boldogságra virradok | Csókoljatok meg csillagok (i. m. 111). A *Zongoráztok bűvös estét* szerkezet a költői tranziválás szép példája, olyan mint *A villámló égboltot ágyuz körém* típus; a szerző A költői tranziválás grammatikája c. cikkében Nyr. 101: 182—9 megfeledkezett erről a saját maga megtalálta találó sorról. A szecessziós és impresszionista prózakutatás sem nélkülözheti a szinetéziás problémák tárgyalását; senki sem nyúlhat a témához anélkül, hogy ne P. Dombi Erzsébet Öt érzék muzsikája c. páratlan alaposságú és ötletgazdag munkájából induljon ki. Ugyanakkor P. Dombi Erzsébet a Színhatások a századforduló prózájában c. dolgozatában a szinesztéziát csak felvillantott példákkal szemléltette; kifejtése, számszerű adatok ismertetése és azok kiértékelése, úgy, ahogy korábbi munkájában ezt a feladatot elvégezte, itt még ezután kell, hogy következzék.

II. Kötetünk második része a mondattan körébe tartozó vizsgálatokkal foglalkozik.

1. Szabó Zoltán nyitja meg a sort néhány megjegyzéssel korábban már idézett tanulmánya végén (82—6). A szecesszió „indázó vonalú díszítő motívumaiból" kiindulva a „bővülve továbbhullámzó mondatszerkezetek"-et tartja jellemzőnek a korszakra. Ezzel a nehezen megfogható meghatározással szemben az a megállapítása, hogy könnyed, laza szerkezetű, szavakból vagy szószerkezetekből álló felsorolások előtérbe kerülnek, meggyőző és jól szemlélteti az Iványi Ödön: Apró regények, 1893, c. művéből származó mondat is, csupán sajnáljuk, hogy nem került sor bővebb értelmezésére; ti. itt egy p o r t r é t ad az író, *-val, -vel* ragos eszközhatók felsorolásával. Ez a portrétípus felváltja a korábbi, vagy későbbi *van*-nal szerkesztett ábrázolásokat: „A hercegnő elragadó Titánia volt a tizedik képben. Amint a villamos reflektor-lámpa kékes-ezüstös világában látta őt a néző csodálatosan fénylő, buján hamvas szőke hajával, íves, fekete szemöldökeivel, mély, rajongó szemeivel, rejtélyes ajkaival, harmattiszta teintjével, tökéletes vonalú vállával, plasztikus mellével stb. (Iványi Ödön) (84).

Mi egy más jellegű, nem portrészerű felsorolást kerestünk ki ugyancsak Iványi Ödöntől; az 1890-ben megjelent A püspök atyafisága c. regény II. kötetéből származó példában a felsorolást az utolsó főnév után elhelyezett, a főneveket egységben tartó n é v u t ó zárja le: „Evőeszközök, tányérok bántó csörömpölése, türelmetlen, éhes emberek zavart kiabálása, a pályaudvaron robogó vonatok fenyegető dübörgése, a nyugtalan, a siető élet zavaros, prózai lármája *közepett*, egy szegény szerelmes leányszív dobogott, vergődött s az ő egyhangú, de végtelenül sokat kifejező nyelvén ezt hajtogatta egyre" (II: 52).

A másik érdekes mondat, amelyet Szabó Zoltán nagy beleérzéssel említ, Babits egyik novellájában olvasható; ez a zeneiségre jó példa. H a l m o z ó d ó h a n g o k: csöndes csobogás[a]; vánkos fodros, hullámos csipkekerete; H a s o n l ó h a n g s z e r k e z e t ű s z ó k, mint: omló, lombok.

Azzal azonban nem lehet egyetérteni, hogy a mondat „bonyolultan indázó". Írjuk fel úgy, hogy a szerkezete sematikusan kibontakozzék:

Ez a gondolattalan gyermekfej,
mely tisztán szétmosolyog a világba, mint egy tudatlan lény,
e hosszú, lanyhán lenyugvó pillák nagy két fekete croissant-ja,
e kétféle huncutkásan karikázó göndör fürtök csöndes csobogása,
e bájos, máslis, lilapántlikás plissé főkötő,
a jobbra-balra ujjongva felduzzanó nagy hófehér vánkos fodros, hullámos csipkekerete,
a maga az ágy kerete is a vánkos mögött,

a rokokó ágy kerete a vánkos körül,
a könnyű, omló, kacskaringós lombok és voluták
— két-két ily csöpp voluta szaladva röpke csókban illetik egymást, és visszakanyarodnak aztán önmagukba —;
mindez omló, futó, csobogó, könnyű formák,
melyekben semmi állandóság,
az elmúlás, az idegenség folytonos gyanujával rettentették és kínozták lelkét. (97).

Tömött mondat; de bonyolultságról szerkezeti szempontból nem beszélhetünk; a sok főnév mind alany, amelyet azután a felsorolás befejeztével összefoglalóan megismétel egy egységesítő fogalom: *mindez omló (. . .) könnyű formák (. . .)*, amelyet követ az állítmányi szintagma: *rettentették és kínozták lelkét.*

Találomra felütöm Eötvös József Nővérek c. regényét; nem kell sokat keresgélni, hogy teljesen azonos sémájú mondatot találjunk. Az idézendő mondatban öt alany található; az alanyokat általában jelzői mellékmondat egészíti ki:

Mindez a szerencsétlennek félelmét még inkább nevelé.
A fontosság,
melyet mindenki elfogásának tulajdonított;
az,
hogy a nemes vármegye utána leveleket írt;
a szolgabírónak rendelése,
mellyel őt útnak indítá, hogy azon esetre, ha a rab maga szökni akarna, vagy midőn őt az erdőn átviszik, mások megszabadítását megkísértenék, azonnal főbe lőjék;
a mord arckifejezés,
mellyel a katonák, kik puskával vele a szekéren ültek, kérdéseit, visszautasították;
a sajnálkozás,
mellyel a nép reánézett, ha szekere valamely falun átment,
még nagyobb zavarba hozták őt (Eötvös József: A nővérek. Magyar Helikon 1973: 79).

Az eötvösi mondatfelépítés ugyanúgy az alanyok ismétlődésén alapszik; az alanyokhoz egyetlen állítmány tartozik, és ez a mondatot zárja, éppúgy ahogy Babitsnál. A két mondat közt mégis felfedezhető az alapvető különbség, ez azonban nem a szerkesztésben mutatkozik meg, hanem szemantikai téren. Babits alanyai ui. konkrét főnevek (a *fürtök csöndes csobogása* ismert impresszionista eljárás: *csendes csobogó fürtök* helyett áll; a melléknévből elvont főnév, keletkezik, majd pedig a jelzett szó birtokossá válik, s a korábbi melléknév és közte birtokviszony létesül); Eötvös alanyai kivétel nélkül elvont főnevek, amelyek egy része az ún. tartalomváró típusba tartozik (hogy Hadrovics László szakkifejezésével éljünk): *az* (ti. tény), *hogy; a szolgabírónak rendelése (. . .), hogy.*

Így tehát, visszakanyarodva Szabó Zoltán Babits-mondatához, a lényeg abban van, hogy Babits bizonyos zenei hatásokat aknázott ki, továbbá pedig a pointillista festőeljárás mintájára felsorolt egy sereg *konkrét* főnevet; ezek megszervezéséhez, mondatba állításához felhasznált egy talán hagyományosnak tekinthető, valószínűleg azonban a romantikus korra visszavezethető mondatsémát; ezt a mondatsémát semmiképp sem lehet c s a k a szecesszióra, impresszionizmusra jellemzőnek tekinteni, ahogy erre magunk is rámutattunk már Krúdy mondataival kapcsolatban A modern magyar próza stílusformái c. könyvünkben (Budapest, 1975, 87—104).

2. Szabó Zoltán rövid megállapításai után a mondattan sűrűjébe kerülünk a következő dolgozattal, amelynek szerzője Murvai Olga, címe pedig: Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. A terjedelmes tanulmány első tíz lapjáról nincs sok mondanivalónk nyelvészeti szempontból; bátran el is maradhatott volna az átfedések, továbbá az általánosságban mozgó megállapításai miatt („Az impresszionizmus a prózai műfajokban is a látvány megragadásának lehetőségeként, festőiségre való törekvésként jutott kifejezésre. A hangulatteremtés fölébe nő a tényszerűségnek. Stb." 91).

a) A 101. laptól azonban megváltozik a helyzet; érdekes és igen hasznos elemzésekkel mutatja be a szerző a szabad függő beszédet Kaffka Margit novelláiban. Kár, hogy nem derül ki egyértelműen, az ö s s z e s novellát vette-e bonckés alá, vagy csak a novellák egy meghatározott számát. Talán mégis az összes novellára gondolnánk, a 102. lapon ezt olvassuk: „. . .stilisztikai funkcióját tekintve a novellákból összeállított példatárban a szabad függő beszéd 75 százalékos arányban a lélektani helyzetből születő gondolatok s az ezek feletti töprengések tükrözésére szolgál." Első fontos megállapítás!

A továbbiakból megtudjuk, hogy 20%-ban helyszínrajz kerül szabad függő beszédbe, tehát a helyszín nem mint írói közlés áll, hanem a szereplőszubjektív megnyilatkozásának formájában (amit azonban voltaképp nehéz elválasztani az írói közlés síkjától; hisz ezért style indirect libre). Ebbe a csoportba tartozónak veszi a személyek bemutatását, vagyis a portrét. Idézzük a 104. lapról a jól megválasztott példát, amelyet a szerző meggyőzően elemez (a kontrasztok szubjektív kiemelése, a kirivó jegyek megragadása, amelyek esetleg nem tetszhetnek a választott férfinak; a style indirect libre portréit jellemzi a szubjektivitás, szemben a realista, az írói mondatokban szereplő és a részletekben elvesző portréval): „Felemelte a fejét, meglátta magát a tükörben: és halványnak, törődöttnek látta; meddő évek nyomaival, az intallektualitás minden fáradtságával a rajzos, érdekes arc vonalain. [Itt kezdődik a style indirect libre; ezt hasznos lett volna akár megjegyzéssel, akár nyomdatechnikailag is rögzíteni; még a szakember számára is adódhatnak nem egyértelmű cezurák]. Milyen ideges a szeme csillogása, milyen beteg módon torz alatta a mély, kékes árnyék, a vértelen fehér homloka körül milyen túltengő a sűrű, barna hajkorona tömöttsége. Az előrehajló, fehér nyak, a vállak gyöngén ívelt vonala, a halkan elhullámzó csípők — ó igen. . . (104).

Néhány, kifejezetten nyelvi tényre a szerző még rámutathatott volna az elemzésben: pl. az elvont főnevekre: az *intellektualitás minden fáradtságával;* a sűrű, barna hajkorona *tömöttsége;* a vállak gyöngén ívelt *vonala;* fontos a konkrét főnévi felsorolás jelzése is az utolsó mondatban.

A novellák szabad függő beszédének 5%-ában a szereplők előadása áll. Erre megfelelő példát nem kapunk; az egyetlen idézet voltaképp reflexió, amelyet színez egy egyéniesítő zamat, mintha a szereplő valakinek elmondta volna gondolatait (holott csak saját magának mondta el, vagyis lényegileg belső gondolatról van szó).

A továbbiakban megtudjuk, hogy a szabad függő beszéd egy-két szavas egység is lehet, amely a függő beszéd szövegébe ékelődik be; többnyire azonban egy vagy több mondat, néha oldalakra terjedő szövegrész. Kár, hogy a megoszlásra nézve nincs százalékos vagy mennyiségi mutató; sajnáljuk, hogy az egy-két szavas példák elemzése is elmaradt.

b) Következik a tanulmány legértékesebb része, magának a szabad függő beszédnek, mint szövegösszefüggésnek a kidolgozása; ebből kell majd kiderülnie, miért volt célszerű Murvai Olga munkáját beállítani egy századfordulóval foglalkozó stilisztikai kötetbe, amelynek célja a szecessziós és impresszionista jegyek kutatása.

Kitűnik mindenekelőtt, milyen kevés az igei kezdés a metszéspontban, tehát ott, ahol a közlés síkja megszakad, és a szabad függő beszéd kezdetét veszi. A 300 példából

(most megtudjuk, a szerző ennyi szabad függő beszédet talált a novellákban, amelyeknek azonban nem közli sem számát, sem terjedelmét) mindössze négy esetben van igei és négy esetben főnévi igenévi kezdés; főnévvel 36, melléknévvel 35, névmással 36, határozószóval 36, kötőszóval 28, módosítószóval 56 és indulatszóval 65 esetben kezdődik a szabad függő beszéd.

A szerző a dolgozat további folyamán sorra vizsgálja a bemutatott felosztás alapján az érdekesebb példákat, főként abból a szempontból, mikor van „sima" és mikor „meredek" kezdés. Igék, főként a ragozott és kijelentő módban álló igék esetében a kapcsoló képesség erős, a szövegrészek kötődése nagy, a szabad függő beszéd alig-alig válik el az írói közléstől.

Erős a közlési síkváltás minden más esetben; ezt nevezi a szerző „meredek" kezdésnek.

A főnévi, melléknévi, határozószói, módosítószói kezdés vagy akár az indulatszó egész nyilvánvalóan biztosítja az élesebb síkváltást. A kötőszók és névmások azonban — úgy tűnik — szervesen kapcsolnak. Szép bizonyítással mutatja ki a szerző, hogy Kaffka Margitnál „nagyon ritkán áll külső kapcsolású kőtőszó a szövegszerkezetek metszéspontjában" (122); külső kapcsolású kötőszónak nevezi a szerző a mellérendelő, vagyis a kapcsolatos, magyarázó, következtető, ellentétes és választó kötőszókat; ezek összefűzik a szövegszerkezetet a megelőző szöveggel. Ám Kaffka Margit prózájában nagyon ritkák az ilyen kötőszók, s olyankor is leggyakrabban az ellentétes kötőszó kerül a síkváltáskor a szabad függő beszéd élére. Az ellentétes kötőszó azonban nem kapcsol szorosan, sőt jelzi a szövegösszefüggés bizonyos értelmű megszakadását, a folyamatosság hiányát, az újrakezdést.

A meredek kezdés bizonyítható a névmások esetében is. Legnagyobb részben mutató és kérdő névmások fordulnak elő; „az *ilyen, olyan* mutató névmás gyakran felkiáltó mondatot vezet be, szerepe az indulatszóhoz közelíti", így „a nyomatékosító szerepkör a lényegesebb. A *milyen* kérdő névmás gyakran határozói és jelzői vonatkozású is egyszerre. E kettősségből érzelmi nyomaték fakad" (125). Alapvető a záró megjegyzés a következő lapon, amelynek értelmében az a tény, hogy Kaffka Margit gyakran használ a szöveg metszéspontjában mutató és kérdő névmásokat, még nem jelenti a sima kezdést, a szoros kapcsolódást; ezek a névmások emfatikumuk folytán elsődlegesen rámutató és kérdő szerepet kaptak, így kapcsoló erejük is csökken.

Nem szorul bizonyításra a módosító és indulatszók kapcsoló erejének gyengesége, vagy az, hogy általában semmilyen kapcsoló értékük nincs.

A szerző dolgozatának nagy értéke a szabad függő beszéd indításának, illetve az írói közléshez kapcsolódásának vizsgálata. Ez az eljárás más viszonyok közt még a szabad függő beszéd keletkezésének kérdésében is perdöntő lehet. Magam többek közt a régi olasz prózában végeztem ilyen jellegű kutatást (l. pl. az Alcuni tipi di frase nella prosa del Machiavelli, Saggi linguistici e stilistici, Firenze, Olschki, 1972: 201—38, vagy az újabb: Stile indiretto libero nella lingua del „Furioso" in: Ludovico Ariosto: lingua, stile e tradizione. Atti del Congresso a cura di Cesare Segre. Milano, 1976. Feltrinelli, 207—30).

A szabad függő beszéd, amikor történetileg megjelenik az írói nyelvben, többnyire simul a megelőző szövegrészhez, attól általában csak úgy választható el, és úgy kap önálló jelleget, hogy a nyugati román nyelvekben világosan kielemezhető és teljesen szabálytalan ige- és módhasználat figyelmeztet a törésre, amely a szabad függő beszéd kezdetén nem érzékelhető szóhasználati úton, mint Kaffka Margitnál. Egy későbbi folyamatban jelentkeznek már a kezdésre utaló tényezők, pl. a Murvai Olga által jól megragadott ellentétes kötőszó is, a MA az olaszban, amely azonban éppen a meredek kezdés kerülése miatt csak egy összetett mondat második tagmondata elején szokott elő-

fordulni (nem mint Kaffka Margitnál, ahol a DE, esetleg az ÉS mondatkezdő helyzetben figyelhető meg).

Felmerül most az a kérdés, mi célja volt a szerzőnek a sima és meredek kezdés felvetésével és a részletekbe menő elemzéssel. Önmagában is fontos kritérium ez az írók szabad függő beszédének minősítése szempontjából: hadd utaljak itt már hivatkozott könyvemre, a Modern magyar próza stílusformái c. kötetre; Török Gyula vagy Németh László szabad függő beszéde — az utóbbi rengeteget használja, az előbbi kevesebbszer — nem mozgalmas, nem eleven; a szabad függő beszéd simul az előzményhez, alig válik el tőle.

De van a kérdésnek egy másik oldala is. A sima kezdésű szabad függő beszéd voltaképp folytatja a korábbi szöveget, az író szövegének szabályosabb, nyugodtabb előadását; a meredek kezdés, amelyben az ige, vagy helyesebben a predikatív szintagma helyett (ennek a problémának a megbeszélésébe itt nem mehetünk bele; Kaffka Margit szempontjából igaza lehet Murvai Olgának, amikor az igét és a főnevet elkülöníti, általában azonban ezt a témát másként kell megragadni, az igét és főnevet együtt kell értelmezni, mint predikatív szitagmát; tehát ige + főnév a szabad függő beszéd elején minden további nélkül jelezheti a sima síkváltást, a sima átmenetet) főnevek, határozószók, módosító szók állnak kissé szokatlanul, involválja a szabad függő beszédben foglalt mondatoknak a hagyományostól eltérő megszerkesztését.

Ezzel eljutottunk az impresszionista stilisztikai jegyekhez; Murvai Olga legalábbis impresszionista jegyeknek értékeli a meredek kezdetű szövegrészekben a csapongó szerkesztést, az odavetett főneveket, a kapcsolatteremtés csökkenését, a mondatok világos struktúrájának gyengülését, esetleg eltűnését, vagyis lényegében véve az igék hiányát, illetve, ha az igék megmaradnak, akkor a főnévi igenevek laza egymásutániságát.

Ezt a felfogást sok példával kell alátámasztani; sok olyan példa kellene, mint amit a 116. lapon olvasunk; hiánynak és a meggyőzés gyenge pontjának érezzük a bizonyító anyag elmaradását. Könnyen támad az az érzésünk, hogy az alább idézendő példa egyedi: „Esti csend (. . .) Minden este lehet így ülni — bénultan, feledésbe esetten, kielégülni álomtörténetekkel, álompartnerekkel — holtig tartó magányban. (ezen a ponton fordul át az írói előadás a szereplő gondolatává, vagyis jelenik meg a függő beszéd; kár, hogy a szerző erre nem hívja fel a figyelmet). Ez is elég talán. *Kert, illatok, esték — mozdulatlan, néma kis parasztházak gyöngysora odaát* és *ablakukban csöpp, szurtos, vaksi jények* (. . .) A kertrácson túl, a téren a csorda ment át — úszó, fehér foltok lassú sora, ahogy átrémlik a sötéten, vibrálva a keritéslécek mögött. *Nagy messziségek! Messzi hangok, lágy, nyújtott panaszos elbödülések!* Milyen különös. . .(116). Az idézett példa jó, csak nem elég; ugyanígy jó a főnévi igenevek szemléltetésére szolgáló példa a 120. lapról. A másik főnévi igeneves példát nem érzem találónak; ott a halmozás a főnévi igenevekkel nem a pointírozó eljárással függ össze, hanem ellenkezőleg: erősen retorikus zamatot ad a stílusnak. Az első példában ezzel szemben érvényesül a dinamizmus, ill. a szaggatott, a nominalitást kifejező hatás: „Kinyitotta mind a két ablakot, és a friss, hajnali szelek át- meg átrohantak, egymást kergetve s megmozgatva a rendetlen kis szobában a széthányt minden batisztot és kristalint. Hujjé! Csak hamar, *öltözni, nekivágni* a hegynek, úgy *sietni*, az erdei úton, mint a sürgős dologba járók, aztán megint gondolattalan *lézengeni* egy mohos vándorszikla körül, vagy *állni* a hídon és *nézni* a suhanó vizet (120).

Megjegyezzük azonban, hogy a főnévi igeneves szerkezetekkel egyébként is vigyázni kell; nem feltétlenül sorolhatók az impresszionizmus jegyei közé, mint ahogy a Szabó Dezsőtől származó alábbi példában a főnévi igenév a szabad függő beszéd drámaiságát, pátoszát nyomatékosítja. „Óriási halálrohamok jöttek rá s néha órákig elsétált a Duna mellett. *Belevetni* magát ebbe a nagy tovazúgásba, *elsodródni*, *meghalni* (Az el-

sodort falu. Bp., 1944. 176; idézte Gáspári László: Adalékok a nominális stílus természetéhez. MNy 73: 88).

Mindent összevetve, Murvai Olga dolgozatát értékes adaléknak tekintjük a magyar style indirect libre kutatásában; fontosnak tartjuk főként a szabad függő beszéd szerkezeti felépítését illető elemzését; jó megközelítés a sima, ill. meredek átmenetel, síkváltás értelmezései olyan jellemző tényező ez, amely mintegy előreveti a szabad függő beszédben közölt szakasz mondattani, szerkezeti megformálását. Elfogadhatjuk azt a megállapítását, hogy Kaffka Margit novelláiban impresszionista jellegűek a szabad függő beszéd szakaszai a főnevekre alapított építkezés, továbbá a szaggatottság miatt.

Hiányoljuk azonban a bizonyító anyag részletes felvonultatását, sajnáljuk, hogy nem olvashatjuk a számadatokat és a százalékos arányokat; szeretnénk azt is tudni, mennyi az olyan függő beszéd, amely a főnevekre, esetleg a főnévi igenevekre, ill. a szaggatottabb szerkesztésre épül, és mennyi számszerűen az a típus, amely szabályosabb megformálású.

Végezetül hadd említsük meg, hogy elképzelhető egy olyan megközelítés is, amely szerint a mozgalmas, dinamikus, szabálytalanul szerkesztett szabad függő beszéd az átfűtött tartalomból, vagy az író elevenségre törő szerkesztési felfogásából következik.

3. A negyedik dolgozat szerzője Brauch Magda; címe A nominális szerkesztésmód Kosztolányi Dezső műveiben. Brauch Magda vegyesen vizsgálta a verseket és a prózát; az Édes Anna és a Néro, a véres költő nem szerepel a felhasznált anyagban. Főként az 1921-ben megjelent Véres költő elmaradása sajnálatos, mert az író első regénye időben még nagyon közeli a tízes évek impresszionista beállítottságához. Mint ahogy az 1926-i Édes Anna nyelvi és mondattani megformáltságában — időben már viszonylag távol a megelőző évtized izmusaitól — hagyományos, szabályos, és kerüli a meglepő impresszionista vagy expresszionista fordulatokat.

Regényei alapján Kosztolányi nehezen sorolható be az impresszionisták közé. Brauch Magdának is ez a véleménye, pedig a téma szeretetétől elragadva hajlamos arra, hogy túlértékelje a nominális szerkezetek jelentőségét Kosztolányinál. Mégis megállapítja a 160. lapon, hogy az 1924-ben keletkezett Pacsirtában funkció szempontjából egyetlen nominális szerkezetet sem talált különösebben jelentősnek. A megszámolt 27 nominális szerkezet közül 18 ilyen: „Dolgozni kell, fiam. *A munka. Csak a munka*". Az 1925-ben írt Aranysárkányból 83 nominális szerkezetet jegyzett fel, háromszor annyit, mint a Pacsirtából; azonban impresszionista érdekesség szempontjából itt sem jobb a helyzet; a felhozott néhány példa — nyilván a legtalálóbbakat választotta ki — azt mutatja, hogy a megszokott mondattípushoz legközelebb álló, az állítmányt magába sűrítő, határozóra épülő, önállónak tekinthető szerkezetek fordulnak elő, ilyenek mint: „Fóris egy szegényesen bútorozott szobát bérelt. Mindenütt példás rend. Az asztalon tálca, rajta horgolt terítő, három leborított pohár. Vaságya ragyog a tisztaságtól. Alatta két súlyzó, a svédtornához. A falon egy Kossuth-kép." (Aranysárkány: Brauch 162). Teljesen hiányoznak a n e m ö n á l l ó s z e r k e z e t e k, amelyekben a verbális és összekötő elemek redundánssá válva eltűnnek, úgyhogy ennek következtében természetszerűen megnövekszik a megmaradt, jelöletlen névszók jelentéstartalma, entrópiája, és tömör, lényegre törő közlések keletkeznek. Ilyenek közt említjük és említi Brauch Magda is igen helyesen *a)* a portréfestést, *b)* az öltözet bemutatását; *c)* a helyiség belsejének, berendezésének filmszerű szemléltetését. A gyors leltárkészítési pont alatti példa nem meggyőző; valójában értelmezős szerkezetről van szó.

A nem önálló szerkezetekre, sajnos, összesen három példát idéz: „Az íróasztálnál Portella hercege, Metternich Kelemen, a kancellár. *Kemény, fiatalos arcél. Erőszakos áll. Keskeny jégszáj. Remek római orr. Csigás haj.* (Novellák III). Csinosan volt öltözve. *Borsó-*

zöld burbury-ruha, zefir ing, fehérselyem lepke-nyakkendő (Novellák II). Szétnéztem a szobájában. Nyomorúságos lyuk volt ez. *Keskeny, rozzant dívány, két szék, egy szekrény.* Az asztalon ötnapos újság. Egy hervadt ibolyacsokor. Egy álarc is, ki tudja mire való. Cigarettacsutkák a földön. A hegedűtokban sárga szemüveg és birsalmasajt. *Nyitott böröndök. Néhány könyv, főképp menetrendek* (Novellák II.)

Az utolsó példából kiemeltük a valódi jelöletlen névszókon alapuló mondattagokat; az állítmányt magába sűrítő, határozós típusokat már önálló mondatoknak kell tekintenük. Brauch Magda mindössze három ilyen fontos és jellegzetes példát idéz, s mindhármat a novellák három kötetéből. Nincs több Ha mégis több volna, akkor ezt szám szerint kellett volna jelezni. Az nyilvánvaló a szerző előadásából, hogy az általa vizsgált regényekben ilyen tömör típusok nem fordulnak elő. Ám az 1921-i Néro, a véres költő stílusa még őriz néhány ilyen szerkezetet. Talán ez is ilyen: „A színház zsúfolt volt. Három óriási emelet, tele emberekkel. *Kemény fejek,* fésületlen sörtével, fekete hajjal, rómaiak, kik farkastejet szoptak. (Nero, a véres költő. Szépirodalmi 1972. 96).

Ez a regény egyébként a jelöletlen értelmezős szerkezetek köréből is tud olyan példákkal szolgálni, amilyeneket Brauch Magda csak a novellákban talált, a két vizsgált regényben nem: „Thalamus, az udvari borbély, belibbent . (. . .) Visszafojtott lélegzettel babrált szája és orra körül, majd a forró sütővassal bodorította szőke hullámos haját, és csevegett, *szapora szavú sziciliai,* arról, amit a fórumon hallott, szónokokról, birkozókról" (i. m. 83); „Seneca megdörzsölte arcát, hogy letörölje róla a közönyt, mely, *szürke pókháló,* a hosszú, fásan kopogó költemény hatása alatt ellenállhatatlanul rátapadt" (i. m. 32).

A Brauch Magda idevágó prózai példája (a verspéldákról azt mondja, hogy Kosztolányi is sűrűn alkalmazza a Nyugat költői nyelvében gyakran használt kifejezésmódot) a Novellák I. kötetéből származik; az anakolutiás értelmező a mondattestbe ékelődik (de követheti is a jelzett szót, attól elszakítva, pl. a mondat végén állva): „A jeges égbolt — *óriási hideg borogatás* — rásimult lüktető fejére" (147 l.).

Összegezve tehát az elmondottakat: Brauch Magda dolgozatával felhívta a figyelmet Kosztolányi életművében a nominális stílusjegyekre; ezzel módosított egy lényegében véve helytálló megállapítást, hogy ti. Kosztolányi prózájában szabatosan és hagyományosan szerkeszt, szinte klasszikusan pontos és feszes prózát ír. A dolgozatban a felosztás, kategorizálás megfelelő; igen helyes, hogy nem tárgyalta a köznyelvben meghonosodott, ill. a különféle tagolatlan mondatszerkezeteket vagy a névszói állítmányú mondatokat. Részünkről e z z e l a tárgyalási móddal értünk egyet; elképzelhető más megközelítés is (pl. Bice Garavelli Mortara: Fra norma e invenzione: lo stile nominale. In: Studi di grammatica italiana. Firenze, I., 1971. 271—315; én azonban az 1967-ben megjelent Lo stile nominale in italiano c. művemben az olaszra vonatkozólag is a Brauch Magda által követett módszert alkalmaztam).

Nem tudjuk meg azonban a dolgozatból, milyen arányokban és milyen nominális stílussajátosságok szerepelnek a versekben, ill. a prózában; fel kell tételeznünk az értekezés felépítéséből, megjegyzéseiből, végül pedig az összegezésből, hogy a hagyományoshoz közel álló típusuk a gyakoribbak. Hogy mennyi, nem tudjuk; csak a két elemzett regényre vannak adatok; a számok azt mutatják, hogy számszerűen még a hagyományos típushoz közelálló mondatok sem jelentősek.

4. A gyűjteményes kötet utolsó és legrövidebb cikke A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben címet viseli (163—79). Szerzője Túros Endre, aki Áprily Lajos: A kor falára c. 1967-ben megjelent kötetét vizsgálta az 1972-ben közreadott, teljesebb Áprily kötet előtt. A hangutánzás és a hangulatfestés apró fejezetei közül a második az érdekesebb; a szerző itt felhasználta Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából c. munkáját;

ebben Fónagy tudvalevőleg statisztikai felmérések alapján összefüggéseket mutat ki a versek tartalma és a bennük előforduló hangok gyakorisága között. Ebben a részben jó példákat sorol fel éppen a tartalomnak hanggal való megjelenítésére:

Már ritkulnak *f*enn a *f*ák
s *t*isztássá *t*águl az erdő,
s újra *f*eszül a *f*utás (Visegrádi vadászat).

„Az alliteráló *f* a *t* hang akusztikájával kiegészülve járul hozzá a rohanás, száguldás, gyorsaság érzékeltetéséhez" (172.

Az azonban nem derül ki a továbbiakban, ill. a rövid összegezésből sem, menynyiben impresszionista vonás ez a típusú hangulat-, vagy tartalomfestés; az, hogy Áprily Lajos verseiből zeneiség árad, és az impresszionista versekben ugyanúgy uralkodik a zeneiség, (177) fontos megjegyzés, de teljességgel hiányzik ennek a tételnek, mármint a t ö b b i impresszionista költő (és kiket értsünk ezeken?) zeneiségének és Áprily zeneiségének összevetése. Így nincs bizonyítva Áprily impresszionista kapcsolata; az, amit a szerző igazolni akart, hogy ti. Áprily hangokkal ki tudott fejezni tartalmakat, a kevés példából is jól kiviláglik. A dolgozat mégis csonkán maradt a jelzett összefüggés elemzésének hiánya folytán, és így nehezen illik bele a kötetbe; az egyébként értékes mondanivaló talán azért kaphatott helyet a kötetben, hogy a kötetben vizsgált szerzők közt legyen határozottan erdélyi is.

*

Mire tanít bennünket a magyar impresszionista stílusról szóló tanulmánykötet?

Mindenekelőtt a statisztikai vizsgálat hasznára olyankor, amikor korszakváltásról, sőt meghatározott írók kronológiai fejlődéséről van szó. Azt hisszük, egy sokkal nagyobb és szélesebb spektrumú gyűjtés folyamán, amikor a vizsgálatba a prózaírók sokkal nagyobb számát vonjuk be, a statisztikai elemzésből fog talán kiderülni, hol a határ a szecesszió és az impresszionizmus között.

Ám nem mindig időbeli a határ; kézenfekvő volna persze azt mondani: amikor egy sereg, éppen a bemutatott és recenzált műben leírt jelenség még viszonylag ritkán fordul elő, akkor preimpresszionizmusról, szecesszióról beszélünk; a megsűrűsödés, a gyakoriság már impresszionizmus. Ugyanakkor éppen a jelöletlen, portrét, öltözetet, helyiséget, szobabelsőt bemutató, erősen entrópiás főnévi halmazok, mint ahogy erre pl. legutóbb Gáspári László figyelmeztet Adalékok a nominális stílus természetéhez c. szép cikkében (MNy. 73: 87—95), sűrűn fordulnak elő az 1894-ben már elhunyt Justh Zsigmond műveiben, pedig azt mondhatjuk, jellegzetesen impresszionista mondattani szerkezetről van szó. Meglepetésnek hat ennek folytán az, ami Brauch Magda tanulmánya kimutat: ez az alakzat szinte teljesen hiányzik Kosztolányi prózájából, jóllehet Kosztolányi fia lehetett volna az 1863-ban született Justhnak.

És mit kezdjünk azokkal a kétségkívül impresszionista ihletésű, jelöletlen főnévi halmazatokkal, amelyek a fenti kategóriákon túlmenően az emlékképek felidézésére, esetleg drámai pillanatok érzékeltetésére szolgálnak; szinte minden főnév feloldható, ahogy Gáspári mondaná, a f o g a l o m és a k é p z e t e k síkján, ha tetszik: mondattá; az impresszionista író azonban a tömörítést, az elvont és konkrét főneveket választja, nem a bőbeszédűbb mondatot. Ezzel a típussal foglalkoztunk Mándy Iván stílusával kapcsolatban (l. id. könyvünk 222—8); a most bemutatandó, egészen friss példa azért jó, mert benne éppen az emlékképek felidézése indítja el az impresszionizmust, s így kapcsolható Brauch Magda igen jól választott Kosztolányi példájához (i. m. 152).

Kertészlányok dolgoznak. Ültetnek. Gyepszéleket egyenesítenek. Gereblyéznek. (. . .) Emlékszel?

Hát persze! Meszes gödrök, széttúrt nádas, lógó esőfelhők. Repeszek, hüvelyek, alig használt lövedékek. Első pillanatnyi benyomások. Rozsdás puskák, üres tárak, zubbonyok, katonasapka. Szétdúlt kerítések, kidőlt fák, szalonnahéj, törmelék. (. . .)

Micisapka, svájci sapka, füles sapka. Bakaszivar a töltés oldalában. Kossuth-címer az ablakokon és az iskola udvarán. (. . .)

Befelé fiúk, itt az ebéd! Bádog kanna, füles fazék, alumínium bödön: mákos tészta, lekváros tészta, krumplis tészta, grízes tészta, káposztás tészta, tésztás tészta. (. . .)

Tompa puffogás. Döng-dong a beton. Pattan a labda, peng az ütő. Ruganyos testek, sokszor félmeztelenek. Csinos, elegáns sport. Egészséges. Poros salak, fehér csíkok, sárga szőrű labdák. Adogatás. Szerva, szett, gém, pályacsere. Visszeres lábak, vastag, puha zoknik, short, pólóing. Formás boka, lebbenő szoknya, lesült combok. Teniszlabdák a kézben és a melltartóban. Sporttáskák a kerti székben és az autókban. Autók a parkban [Az emlékezés hasonló stílusban megy tovább] (Hámori András: Egy darabka világ. Magyar Nemzet, 1977. július 24, 12).

Mit szóljunk mindehhez? Örök impresszionizmusról van szó? vagy csak arról, hogy a történetileg meghatározott és meghatározható kategória néha célzatosan, talán ironikusan felbukkan, újjáéled kortársaink prózájában?

Mennyi kérdés, amelyre ezután kell majd választ adni. A tanulmánygyűjtemény leginkább megszívlelendő figyelmeztetése ez: mekkora még a feltáratlan terület a magyar stilisztika, ill. mondatstilisztika területén, hisz egy viszonylag ismertebb témakörben is, ahol már történtek kezdeményezések, tovább kell folytatni a kutatást az ismeretlenek megoldása felé. Illesse köszönet és elismerés Szabó Zoltánt és munkatársait nemcsak az elvégzett munkáért, hanem azért is, hogy érzékeltették, nyilvánvalóvá tették a további kutatás szükségességét, nagyszerű ösztönzést adva hozzá jeles kötetükkel.

Herczeg Gyula

A Nyelvőr postája

Franciakulcs és törökbúza. A közelmúltban a „Magyarán szólva" keretében megtartott vetélkedőn a részvevők népnevet jelölő jelzős szintagmákat mondtak (pl. *spanyol csizma)*. Érdemes ezeket a kifejezéseket és más nyelvekben való megfelelőiket közelebbről megvizsgálni. Figyelemre méltó, hogy éppen az érdekelt nyelv — amelynek hazájából a szóban forgó fogalmat származtatják — rendszerint nem jelöli ezt az eredetet.

Egy részükben a népnév megfelel rendeltetésének: valóban az illető országból való származást jelöli és más nyelvek is utalnak erre az eredetre: *angoltapasz* (n. *Englischpflaster, englisches Pflaster*, fr. *taffetas anglais* v. *gommé*, ol. *carǫtto inglese*, rom. *taftă englezească*, or. *английский пластырь*), míg az angolban: *courtplaster, strickingplaster; angolkert* (n. *englischer Garten*, fr. *jardin anglais, ol. giardino* v. *bosco inglese)*.

Különösen sok ilyen kifejezés tartozik a mezőgazdaság és élelmiszerek körébe, ámde egy-egy nyelv gyakran nem jelöli meg ezt a származást. Pl. az *amerikai mogyoró* csak olaszul és románul *noccioła americana*, ill. *alune americane* (olaszul még pontosabban is: *noccioła del Brasile)*, míg más nyelvekben nyoma sincs a népnévnek (n. *Aschantinuss, Erdnuss*, fr. *pistache de terre, arachide, cacahuète*, a. *groundnut, peanut*, or. *земляной орех;* a románban így is: *arahide, alune de pămînt:* a 'föld' szerepeltetésével tehát egymás tükörszavai). Érdekesek a *török* népnévhez kapcsolódó összetételek: a *kukorica* másként *törökbúza* és németül *Türkenkorn, Türkisches Korn*, olaszul *grenturco, frumentone;* oroszul a *кукуруза* mellett *шурецкая пшеница*, míg a francia és angol nyelvben Törökországon kívül India és Spanyolország is szerepel: a *maïs*, ill. *maize* mellett fr. *blé de Turquie* v. *d'Espagne* v. *des Indes*, a. *Turkey corn* v. *wheat, Indian corn* (románul: *porumb)*. A *törökmogyoró* németül a *Baumhasel* mellett *türkische Hasel*, románul *alune turcești*. A *törökbors* vagy szegfűbors (azaz: paprika, — az értelmező szótár szerint ez a tájszó egyaránt jelenti a konyhakerti és fűszernövényt, ennek táplálkozásra vagy fűszerkészítésre használt termését és a belőle őrléssel készült fűszert) megfelelőiből általában hiányzik a *török* jelző: n. *Piment*, fr. *piment* (a fűszerpaprika: *poivre rouge)*, a. *pimento*, ol. *pimento, paperone*, rom. *pipărus*, míg a fűszerpaprikát a német már három néphez is viszonyítja: *spanischer, türkischer* v. *ungarischer Pfeffer*. A *törökparadicsom* vagy padlizsán (solanum melangens) megjelölése csakis magyarul történik népnévvel: n. *Melanzanapfel, Eierfrucht*, fr. *aubergine*, ol. *melanzana*, a. *egg-plant, aubergine, brinjal*, sp. *berejena, rom. vinete*, or. *баклажан* (a német és az angol tehát a tojással hozza kapcsolatba, a spanyol és a másik angol változat egymással rímel, a magyar *padlizsán* az orosz kifejezéssel rokon). A *törökrózsát* (hibiscus) német megfelelője Sziriához köti *(Syrischer Eibisch*, fr. *hibiscus)*. Nagyon érdekes eredményre juttat a *törökszegfű* elnevezéseinek összehasonlítása. Ezek a szegfű általános fogalmát rendszerint a szakállal kapcsolják össze (n. *Bartnelke*, fr. *oeillet barbu* v. *de poche* v. *du poète* (= zsebszegfű, ill. a költő szegfűje), ol. *garǫfano barbato)*, de spanyol és angol elnevezésében szó sincs erről: sp. *clavelina*, a. *sweet Williams*. Orosz megfelelőjében — a 'szakállas' melléknév mellett — a török is

szerepel: *турецкая боровчашая пшеница*. A *spanyolnádat* (calamus rotang) Spanyolországon kívül (n. *spanisches Rohr*) Indiával is kapcsolatba hozzák (fr. *jonc d'Inde* v. *des Indes, rotin, rotang*, ol. *cabano de canne, canna d'India*); Az angol és román nyelvben nincs az eredetre utaló jelző: a. *rattan, malacca cane, rattan cane, calamus*, rom. *trestie (de mare)*.

Az *angolszalonnát* csak Magyarországon eszik angolként: németül *Lachsschinken*, franciául *bacon*, angolul *bacon*, oroszul *бекон* (tehát általában az angol szó átvétele). Érdekes a *franciasaláta* alakulása: franciául csak *salade de légumes* (azaz 'főzeléksaláta'), de mondják *salade russe*-nek is (igaz, hogy ez utóbbiban nyelv, kolbász, gomba, rák is lehet, románul *salata de boeuf* (azaz 'marhasaláta'), míg a mai orosz elnevezés Franciaországot jelöli meg hazájának a magyarhoz hasonlóan *(французский салат)*; ámde másik francia megfelelője *(macédoine)* és régi orosz neve *(мацедуан)* Makedóniából származtatja.

Érdekes, hogy a *görögdinnye* elnevezése a vizsgált nyelvek közül — tudtommal — csakis a magyar nyelvben kapcsolódik népnévhez. Kifejezése így főként vagy a botanikai műszohoz, vagy a víztartalom megjelöléséhez (ill., mint a németben, mindkettőhöz) kapcsolódik: a. *water-melon*, n. *Wassermelone, Arbuze*, fr. *pastèque* és *melon d'eau*, ol. *coϱϱmerd, angurra*, sp. *melón de agua, sandia, pepón*,[1] rom. *harbuz*, or *арбуз*. Említésre méltó, hogy franciául az *arbouse* az *arbousier* (szamócabokor, kukojcafa) gyümölcsét, a kukojcabogyót jelenti, míg — Sauvageot szótára szerint — van egy 'görögdinnye' jelentésű *arbousse* szó is.

Egyik-másik ilyen kifejezésre a művelődéstörténet vagy a történelem adja meg a magyarázatot. A *spanyolfal* csak németül *spanische Wand* (v. *Vorsetzwand*), míg más nyelvek nem jelölik a spanyol eredetet, hanem legtöbbnyire körülírják a tárgy fogalmát: fr. *paravent*, ol. *paravento*, rom. *paravan*, a. *folding-screen, draught-screen*, sp. *biombo, mampara, antipara*, or. *ширма*.) A *spanyol csizmát* a magyar és a német tükörszavakkal fejezi ki (n. *spanischer Stiefel*), de franciául *brodequin*, románul: *cizme de cazua*, míg az angol mint a kínzás eszközét határozza meg: *torture of the boot*. — A *francianégyes* franciául: *quadrille français, contredanse* — itt tehát maga az illetékes nyelv is hangsúlyozza a hovátartozást —, németül, angolul, románul és oroszul azonban egyszerűen: *Quadrille, quadrille, cadril, кадриль*. Az *angolkeringő* angolul: *hesitation waltz* ('tétovázó keringő') franciául: *valse lente* ('lassú keringő'), de németül és románul: *englischer Walzer, vals englez*. — Az *angolbajusz* németül *Schnurrbart* ('zsinórbajusz'), *Schnauz*, míg románul: *mustață scurtă* ('nyírott bajusz'), angolul: *clipped, military moustache* ('katonabajusz'). A *svájcisapka* franciául: *béret*, az angolban, románban és oroszban ennek átvétele: *beret, beretă, берет*, míg a német és spanyol a ruhadarab baszk eredetére utal *(Baskenmütze, boina vasca)*.

Érdekes a *kapca* francia elnevezése: *chaussette russe* ('orosz zokni'), — bizonyára a napoleoni hadjárat emlékeként. (Oroszul egyszerűen: *паршянка*).

Az orvostudománnyal függ össze az *angolkór, amerikai tífusz* és *spanyolnátha*. Az elsőnek megjelölésében az orvosi műszó mellett (n. *Rachitis*, a. *rachitis, rickets*, fr. *rachitisme*, ol. *rachitide*, rom. *rahitism*), or. *рахит*) a megfelelő tükörszó is megtalálható (n. *englische Krankheit*, rom. *boală englezeasca*), or. *английская болезнь*). Az *amerikai tífusz* oroszul: *жёлшая лихородка*) ('sárga hidegrázás'), míg a *spanyolnátha* megfelelőiben általában szerepel a népnév: n. *spanische Krankheit*, a. *spanish grippe, influenza, spanish catarrh*, fr. *grippe espagnole*, ol *(febbre) spagn(u) ϱla*, or *испанский грипп, испанская болезнь, испанка*.

[1] sp. *ϱepe:* ízetlen sárgadinn ye.

A technika birodalmába vezet a *svédfogó* (n. *Schiebzange*), a *svédgerenda (Schwebestange, Schwebekarte)* és a *franciakulcs*. Ez utóbbit a francia nyelv *clé anglaise* néven ismeri, míg románul és oroszul a *cheie universală*, ill. *универсальный ключ* ('egyetemes kulcs') mellett a *cheie franceză*, *французский ключ* is jogosult; a német viszont mindkét népnevet szerepelteti jelzőként: *französischer* v. *englischer Schlüssel*. Az angolban azonban nincs nyoma az eredetnek: *monkey-wrench, spanner* (tehát a csavaró, feszítő mozdulatot hangsúlyozza). A *spanyolviasz* megnevezésében a német, francia és az angol a pecsételés funkcióját jelöli: n. *Siegellack*, fr. *cire á cacheter*, a *sealing-wax*, rom. *ceară de sigilat;* spanyol *lacre*, orosz *сургуч;* románul így is: *ceară rosie* v. *tare* (kemény). A *spanyollovas* v. *spanyolbak* (hegyes fa- vagy vasrudakból X alakban összeállított, szöges dróttal befont állvány, mozgatható akadályként ellenséges támadásnak keskeny sávban való feltartóztatására), elnevezése néhány nyelvben lelőhelyül Friziát jelöli meg: fr. *cheval de frise*, a. *chevaux de frise* (a fr. átvétele), *barbed*, ol. *cavallo di Frisia*, míg spanyolul: *erizo*. — A *biztosítótű* kifejezésében a francia és az orosz az angol származásra utal: *épingle anglaise* v. *double* (dupla), or. *английская булавка*. A német, az angol és a román a magyar tükörszava: *Sicherheitsnadel, safety-pin, ac de siguranță*.

A magyar *görögtűz* az ÉrtSz. szerint négy jelentést hordoz: „1. Rendszerint salétromból, magnéziumból és szurokból álló keverék, melyet elégetésekor keletkező szép, vöröses fénye miatt főleg ünnepi kivilágításkor használnak. 2. Ennek elégetésekor keletkező, nem gyújtó hatású, lassan égő láng és ennek fénye: bengáli tűz. 3. Külső, csillogó fény, belső tartalom nélkül. 4. Az értelem és képzelet fénylő, színes világa." A *bengáli tűz* (azaz a második jelentés) pontosabb értelmezése: „Bizonyos anyagok elégetésekor keletkező színes, rendszerint vörös fény, amelyet színpadi jelenetek hatásos megvilágítására esti ünnepélyeken látványosságként alkalmaznak."

Mármost egyes nyelvek az első három jelentés kifejezésére külön szóval vagy szintagmával rendelkeznek, míg másokban kettőnek vagy akár — a magyarhoz hasonlóan — háromnak jelölésére egyetlen jelzős szerkezet szolgál; a legtöbb azonban az első és harmadik jelentést a görög, a másodikat a bengáli néphez köti. Az angol mindhárom fogalmat más-más fordulattal fejezi ki: mint hadiszer *Greek* v. *wild fire* vad tűz", a színházi görögtűz: *blue fire* 'kék tűz', míg az ÉrtSz 2. pontjában jelölt konkrét jelentést a *Bengal light* hordozza. Néhány más nyelvben ehhez hasonlóan a *görög* jelzőhöz a hadiszer fogalma, míg a *bengáli*-hoz a parázs nélkül égő tűzé tapad: *n. griechisches Feuer — bengalisches Feuer* (ugyanez jelöli a színházi görögtüzet is, holott az átvitt jelentés megjelölésére a *Klimbim* és *Aufruchung* való).; ol *fuoco greco — fuoco di bengala* (vagy csupán: *bengala*), valamint maga a 'tűzijáték' jelentésű *fuoco d'artificio*. rom. *foc greces — foc bengal*, fr *feu grégeois — feu de Bengale*. (A *grégeois* melléknév — a *grec*-től eltérően — csaknem kizárólag ebben az összefüggésben szerepel.) A spanyol és az orosz viszont — Gáldi szótárai szerint — csakis a *fuego griego-t*, ill. a *бенгальский огонь*-t ismeri.

A felsorakoztatott példákból jól látható a nyelv dialektikája. A különböző országokból származó — mezőgazdasági, művelődéstörténeti, orvostudományi, technikai — tárgyak elnevezését egyes nyelvek körülírással oldják meg, s ezt a körülírást veszik át egymástól; mások megjelölik a hovátartozást (olykor két-három országot is), míg maga az illetékes nyelv a legritkábban utal rá — bizonyára azért, mert a szóban forgó tárgyat magáénak érzi.

May István

Esőnap. Vida Zoltán furcsálja és szokatlannak érzi az *esőnap* összetételt. Megkérdi, mit jelent, és kell-e nekünk (Nyr. 101 : 378). „Az *esőnap* valóban új szó, szokatlan is még egy kissé, de hogy rossz volna, arról korántsem vagyunk meggyőződve" — válaszolja *K. G.*

Nekem is furcsa és szokatlan ez a szó, ezért különös figyelemmel olvastam értelmezését: „Előre kijelölt nap, amelyen az eső miatt félbeszakadt előadást megismétlik, illetőleg, ha az előadás a kedvezőtlen időjárás miatt elmaradt, megtartják." Engem ez a magyarázat meglepett, mert a fogalom és nyelvi jele ellentétben vannak egymással: contradictio in adjecto. Ha az *esőnap* összetétel előtagja az *eső* ('pluvia, imber') fn., olyan napot kellene jelentenie, amelyen esik az eső. Értelmezése szerint viszont esőtlen nap, mert az előadást csak akkor tartják meg, ha nem esik az eső. Ez a szóalkotás jó példa a lucus a non lucendora. Minthogy az *esőnap* új szó, köznapi észjárás szerint is, áttételek és tapadások nélkül is kereshetünk benne logikát.

Én úgy látom, az *esőnap* szintaktikailag pontosan elemezhető. Azok közé a német mintára készült főnévi jelzős összetételek közé tartozik, amelyeket Simonyi Zsigmond óta minden nyelvművelő helytelenít: *szénlapát, könyvpolc, mesekönyv,* legújabban pedig *esőnap, túrógombóc, selyemlóding* és *csontkarabély.* Magyarán szólva: *szeneslapát, könyvespolc, meséskönyv, esős nap, túrós gombóc, selymes lóding* és *csontos karabély.* Az *esőnap* helyességéről „korántsem vagyok meggyőződve".

Ha netalán az *esik* 'történik' (accidit) ige folyamatos melléknévi igeneve volna az *esőnap* összetétel előtagja, akkor sem tudom a fogalmat a névvel azonosítani. Ha az előadás *esik* arra a napra, amikor nem esik, miért a *nap* kapja az *eső* jelzőt?

„Mivel magát a fogalmat a szabadtéri színielőadások rohamos terjedése, és a szeszélyes időjárás úgyszólván közismertté tették, nem érdemes hadakoznunk az *esőnap* szó ellen. Olyan szabályos szóalkotás ez, amelyre ráadásul szükségünk is van. Idővel mindenki meg fogja szokni, még Ön is" — fejezi be *K. G.*

Ehhez az indokláshoz „úgyszólván" csak annyit: hozzám sem a szabadtéri előadások „rohamos terjedése", sem „a szeszélyes időjárás" nem hozta el az *esőnap*-ot. A válasz olvastán nem tudtam meggyőzni magamat sem arról, hogy az *esőnap* „szabályos szóalkotás", de arról sem, hogy „szükségünk" lenne rá. Tökéletesen megértem, ha a szabadtéri előadások műsorában pl. ezt olvasom: Rómeó és Júlia augusztus 1., rossz idő esetén augusztus 2.

É. Kiss Sándor

Az *esőnap* — bármilyen esetlen is szegény — idestova másfél-két évtizede él a színházi nyelvben. Szótározott szó, én is a Magyar Értelmező Kéziszótár (338) alapján adtam meg az értelmezését. (Bár ettől függetlenül is ismertem.)

Jelentéstanilag bizony nem valami logikus ez a szó, hiszen az *ünnepnap*-on ünnepelünk, a *munkanap*-on dolgozunk, a *szünnap*-on szünetel valami — az *esőnap*-on viszont n e m esik az eső. Ennyiben van igaza a levélírónak.

Amiben viszont — megítélésem szerint — téved É. Kiss Sándor, az az *esőnap*-nak a *szénlapát, könyvpolc, borhordó*-féle összetételek közé sorolása. Ehhez a — valóban helytelen — összetettszó-típushoz az *esőnap*-nak semmi köze sincs. Az *esőnap* mellett nincs **esős nap* változat (vö. ezzel szemben: *szénlapát — szeneslapát; könyvpolc—könyvespolc; borhordó—boroshordó;* stb.). Nem is lehetne, hiszen akkor rögtön nyilvánvalóvá válna a tulajdonképpen 'esőtlen nap' értelmű *esőnap*-nak az illogikus volta.

Valójában az *esőnap* — mint erre már a Nyr. 1977/3. számában megjelent cikkecskémben (378) is utaltam — az ún. „jelentéssűrítő" vagy „jelentéstömörítő" összetett szavak típusába tartozik: *eső* miatt elmaradt előadás megtartására kijelölt *nap* → (össze-

rántva:) *esőnap*. Vö.: *esőcsatorna* (← *eső*[víz] levezetésére való *csatorna); esőgallér, esőkabát, esőköpeny* (← *eső* ellen védő *gallér, kabát, köpeny);* stb. Persze itt jóval nagyobb a „fesztáv" a két elem között, de a mechanizmus lényegében ugyanaz. Erről az összetételtípusról B. Lőrinczy Éva írt alapos tanulmányt (MNy. 56 [1960]: 63—75). Azt hiszem, nevet („szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szók") is ő adott neki.

Kemény Gábor

Zsidó miatyánk. A főrendiház reformjáról szóló törvényjavaslattal Mikszáth Kálmán többször foglalkozik parlamenti karcolataiban 1885-ben. Az 5§ egy rabbit is be akart juttatni a főrendiházba. Vele kapcsolatban ilyen képzelt leírás szerepel: „nyakában. . . egy kis zsidó miatyánk"; „ezt a zsidó miatyánkot hajítsd el a nyakadról"; „elhajította a zsidó miatyánkot" (Mikszáth Kálmán ÖM. LXX. Bp., 1977. 179—80). A jegyzet ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „a Talmudból készített héber írású kivonat, szövegrészlet" (uo. 398). Nem tudom, milyen forrásra, vagy meggondolásra támaszkodtak a jegyzet készítői.

A szó — kétségtelenül — igen ritka. Felgyűjtötték Szegeden (SzegSz. 2: 699.). Mikszáth itt hallhatta. Bálint Sándor megkérdőjelezi, nem ismeri jelentését. Használták Tordán is: „nyakból, mellről lógó ruhadísz, sál" (NyF. 32: 62). Tehát tállit, imasál. Szalontán a játékkártya neve (Nyr. 42: 463.).

Mikszáth — ez szavaiból világosan kiderül — amulett értelemben használja. A szó arra mutat, hogy a *Mezuzá*-ra, az ajtófélfára erősített fémtokra gondoltak, amely a *Semá Jiszráél*-t, a zsidó hitvallás bibliai szövegét rejti (Deut. 6: 4—9.). Szegeden *zsidóbiblia* néven is ismerik (SzegSz. 2: 699.). Az istentisztelet állandó tartozéka, mint a Miatyánk. Innen a név. Kicsinyített alakban máig divatos, nyakban hordott amulett.

Mikszáth hárommal gyarapítja előfordulásának helyeit.

Scheiber Sándor

Fabricius—Kovács Ferenc
1919—1977

Fájdalmas két ilyen egymáshoz közel eső dátum közé befoglalni egy ember életét. Azt hiszem, 1948-ban találkoztunk először a Neveléstudományi Intézetnek valamely udvari szobácskájában. Akkor írtam a gimnáziumok első és második osztálya tanulóinak szánt orosz tankönyvemet, és Kovács Ferenc is bábáskodott a könyv világrasegítése körül. A tervünk az volt, hogy cserkészélményekből (is) táplálkozó úttörő-históriát oroszosítok meg, hazai környezetben, s rögvest in medias res kezdem az ismeretanyag közlését, hiszen tudnak már egyet-mást az általános iskolákból feljebb lépő tanítványaink. Az elgondolás nemes és idealista volt: mi is. Mindketten azt vallottuk, hogy feltétlen ismernie kell a magyarnak (vagy helyesebben: meg kell valamennyire ismernie) az egyik vagy másik szláv nyelvnek némely elemét, mivel szláv népek karéjában élünk. Elgondolásunk nem volt friss keletű: már régebben vallottuk. Tény a bizonyítéka. Kovács Ferenc már régebben megtanult oroszul, sőt alaposan ismerte ezt a nyelvet, ismerte s használni is tudta. Akkor még csak az egyszeri „kovács" nevet viselte, ehhez később csatolta hozzá a latin *fabricius* jelzőt, kétszeresen vált kováccsá. Ez meg is felelt tudományos viselkedésmódjának: ha csinált valamit, azt alaposan tette, míves ember volt, mindenkor a gyökerekig kívánt, bizony a k a r t hatolni. Nemcsak orosz tudásának a jól fundáltsága bizonykodik erről, finn ismeretei is, amelyekre még a debreceni Református Kollégium gimnáziumában tett szert; hozzáfűzöm: kitartó munkával.

Mindenkor elégedetlen volt önnön alkotó munkájával, de ezt az elégedetlenséget nemes értelemben véljük. Mindig tovább és tovább kívánt haladni, nem elégedett meg az ismétléssel, a már-ismert megtanulásával. Ezért megírt tanulmányait keservesen adta ki kezéből, a problémák tiszta és végleges megoldását óhajtotta. Nem mintha a megismerés lehetőségében kételkedett volna, ellenkezőleg azért, mert gnosztikus volt. Hadd idézzem őt magát: „Ez a dolgozatot éppen kilenc esztendővel ezelőtt írtam. Bár többen és többször felszólítottak e kilenc esztendő során, hogy adjam ki, mégsem tudtam magam rászánni, hogy nyomtatásban megjelentessem. Az volt a tervem, hogy részletesebben kidolgozom..." (A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. Nyelvtud. Ért. 61. sz. 3. lap).

Más dolgozatainak szintúgy ez volt a jellegzetes vonása. Kevés szófejtő cikket írt, de amit papírosra vetett, az szinte bebizonyítottnak vehető. Ha pedig kétségbe vonjuk állítása helyes voltát, mint mondjuk a *húsz* szó származtatása kérdésében, akkor is be kell vallanunk, hogy az az etnológiai háttér, amelyet megrajzolt, megragadja figyelmünket. Természetkedvelő és -ismerő volt: ez tükröződik a *fagyal* szóról írtakban. Kutató és kételkedő természete mutatkozik meg az *egy* számnévről írottakban. Közreműködött A magyar szókészlet finnugor elemei c. mű I. kötetének a munkálataiban, noha ez a másodkézi tevékenység nem vágott kutató alkatához. A nyelvészet általánosabb problémái izgatták, erről tanúskodik néhány tanulmánya, főként a jelentéstani dolgozatai (pl. Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet. Magy. Pszichológiai Szemle 24 : 331—46,

vagy a Nyelv, gondolkodás, jel című, l. Ált. Nyelvtud. 7 : 101—11). Nem a mi feladatunk, hogy egyszáznyi nyelvészeti cikkét felsoroljuk, erről más folyóiratunk ad majd számot.

Ám másról viszont szólni kívánok. Arról, hogy emberi és oktatói feladatát vállalta, s ha lehetett, végezte. Magyar—latin szakos tanári diplomát szerzett a debreceni egyetemen 1943-ban, majd doktorátust tett ugyanott 1945-ben.

Nem elég az oklevelek megszerzése, sőt hűtlenség a közösség ellen, ha birtokosa nem végez társadalmilag hasznos munkát, nem tanít, nem fordít, hanem elbástyázza magát valamely tudományos intézet áthághatatlan falai mögé ... és onnan prófétáskodik pedagógiai, művelődési és egyéb kérdésekben, és ezt intranzigensen teszi, teheti, hiszen sem a valóság, sem a tapasztalati tények nem gátolják. Mivel 1945-ben hirtelen felvetődött az orosz nyelv és irodalom oktatásának problémája, Kovács Ferenc nem késlekedett, és az őt kibocsátó Alma Materen megszervezte az orosz tanszéket, ott tanított néhány esztendeig. Részt vállalt a gimnáziumok számára írt orosz nyelvtan munkájában (Szabó Miklós—Kovács Ferenc: Orosz nyelvtan a gimnáziumok számára. Tankönyvkiadó). Fordításait is a társadalom szolgálásának körébe utalom. Megemlítem két nyelvtudományi műnek általa végzett magyarra való átültetését: Mario Pei: „Szabálytalan nyelvtörténet" (Gondolat, 1967.) és Edward Sapir „Az ember és a nyelv" (Gondolat, 1977). Mivel tanítással is foglalkozott, joggal elmélkedhetett és írhatott róla (vö. Az iskolai nyelvtanítás időszerű problémáiról a Szépe György szerkesztette, Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért c. kötetben, Tankönyvkiadó, 1976.).

Proletárcsaládból származott: édesapja kocsifényező volt a debreceni Vagongyárban, édesanyja agrárproletárok lánya. Közelről érintette lelkét-eszét a szegény emberek sorsának alakulása, és jogos elégedetlenségének gyakorta hangot adott. Szerettem nyíltságáért, kedveltem dalos voltáért, tiszteltem azért, hogy kitörve a nagyváros forgatagából időnként halászni megy. Sokoldalú, szíves embert vesztettem el benne, távozása mindannyiunkat megrendített. Űrt hagyott maga után.

Erdődi József

Budenz arcképe újra Magyarországon

Ismeretes, hogy Budenz József első magyar nyelvtanítója Nagy Lajos unitárius teológus volt (1828—1910), aki — mielőtt a kolozsvári unitárius gimnázium tanára lett — Göttingában végzett egyetemi tanulmányokat. Budenz Józseffel egy házban lakott, a szombat estéket felváltva egymásnál töltötték, és vasárnaponként kirándulásokat tettek a város környékére (l. Gál Kelemen Nyr. 65 : 49—51). E barátság emléke egy Budenzet 20 évesen ábrázoló, tussal készült kis sziluett kép 1856-ból, melyet Budenz magyar barátjának ajánlott. A kép alatt Budenz írásával ez olvasható: *Budenz s[einem] Nagy Lajos z[ur] fr[eundlichen] E[rinnerung]*. Ez a kép B[alassa] J[ózsef] 1929-ben közölt tudósítása szerint Nagy Lajos hagyatékából került elő, és Fürst Aladár szívességéből került az ő birtokába. Erre vonatkozóan l. a Nyr 58 : 3—4 lapon levő közleményt, amely a sziluett kép hasonmását is közölte.

Budenz képe Balassától úgy látszik Fokos-Fuchs Dávidhoz került, aki azt Erkki Itkonen finn nyelvész akadémikusnak ajándékozta. E tényre nemrég derült fény, amikor a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos küldöttsége 1977. dec. 11—18 között Finnországba utazott a Suomen Akatemiával kötött együttműködési egyezmény és jegyzőkönyv aláírására. A delegáció tagjaként látogatást tettem többek között Erkki Itkonen akadémikusnál is, aki a Fokos-Fuchs Dávidtól kapott Budenz-képet azzal a megjegyzés-

sel adta át nekem, hogy e képnek Magyarországon van a helye, azon az egyetemen és tanszéken, amelynek Budenz József első finnugor professzora volt. Itkonen professzor szép gesztusát követően, hazaérkezésem után — az adományozó kívánságának megfelelően — átadtam a képet Bereczki Gábornak, az ELTE Finnugor Tanszéke vezetőjének. Az értékes tudománytörténeti emlék — újrakeretezése után — méltó helyen lesz. A magyar nyelvész társadalom nevében ezúton is köszönetet mondunk kedves barátunknak és kollégánknak, Erkki Itkonen akadémikusnak nemes elhatározásáért, a Budenz-ereklye visszajuttatásáért.

Hajdú Péter

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. IV. 10. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

78.5789 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A Nyelvőr postája

May István: Franciakulcs és törökbúza 377
É. Kiss Sándor—Kemény Gábor: Esőnap 380
Scheiber Sándor: Zsidó miatyánk 381

A Nyelvőr hírei

Erdősi József: Fabricius-Kovács Ferenc 382
Hajdú Péter: Budenz arcképe újra Magyarországon 383

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza:* A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos:* Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai" tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
   [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László:* Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza:* Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András:* A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza:* Arany János, nyelvünk búvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László:* Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre:* A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc:* O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor:* Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 9,— Ft
Évi előfizetés: 28,— Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksеck, Paris)

Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBM 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó.* (Übers. von István Tóth). 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80.— Ft, ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260.— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,—Ft, Kve 16,— Ft, ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatikus rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8